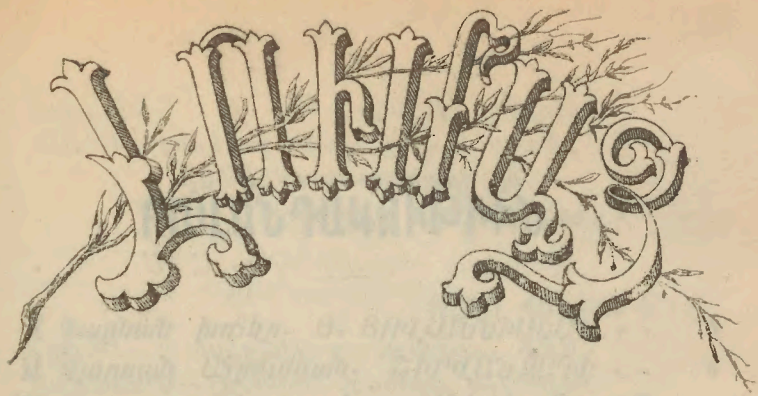

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

1902

№ 2

ՄԱՐՏ-ԱՊՐԻԼ

Թիֆլիս, տպարան Տ. Մ. Խաչինեանցի

1902

УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 6 Марта 1902 г.

УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ

№ 2

1902

Издательство С. И. Губернаторова

1902

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I Գարնան խոհեր. Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ . . .	5
II Վարդան Արուսեան. ԵԻՐՎԱՆՁԱԴԷ . . .	6
III Դատաստանի օրը. Կարալէնկոյի. Թարգմ. ՄՈՒՇԷ ՎԱՐԴ.	46
IV Անվեղ զրոյցներ I. Կնչո՛ւ իմ ստորագրու- թիւնը չընդունեցին. ՄՈՒՐԱՅԱՆ . . .	63
V Սեւ քարի աղօթատորը. ԿՐՊԷ . . .	81
VI Նուագներ. ՅԱՐ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ . . .	88
VII Դրամա Ա. Չեխովի. Թարգմ. Տ. Վ. . .	91
VIII Մանկական յիշողութիւններ ԵՂԻՇԷ Բ. ԳԵՂԱՄԵԱՆ	98
IX Բիզանդական կայսրների կարգադրութիւն- ներ. Հայաստանում. Ն. ՅԱՐՈՅ. . .	121
X Նկրսէս մեծի յաջորդներ	135
XI Թարգմանութեան ծաղիկներ Ս. Մ. . .	153
XII Գրականութիւն. եւ կեանք. (Մ. Նալբան- դեան). ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ	163
XIII Նոր նախիջեանի ձեռագրերը. ԵՐ. ՇԱ- ՀԱԶԻԶ.	175
XIV Գէորգ Բարխուդարեանց. ԻՍ. ՅԱՐՈՒ- ԹԻՒՆՅԱՆ	196
XV ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԵԱՆ Մ. Կորէլի. Մի մանկան հագու պատ- մութիւն. Թարգմ. Տ. Վ. ԲԵՐԻԶ.—ՊՐ. Փ. Րատցէլ. Տարերը ազգագրութեան. գերմ. Թարգմ. Իս. Յարութիւնեան. ԱՂ. Dr. W. Nalbandian. Leopold von	

Ranke. ԲՐԻԶ.—Բժ. Ս. Շահնազարեանց. Հայ դպրոցի ցաւերից. ԲՐԻԶ: —Նոր հրատարակութիւններ. . . 218.

XVI ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

Գիտական նորութիւններ. Ա. Ս. . . 228.

XVII ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Վեհ. Հայրապետը Թիֆլիսում:—Որդանոցներն արհեստանոցներ:—Վանագ աւ. նիկողեցու թանգարանի բացումը:—Ղուկասեան մրցանակի կանոնադրութիւն:—Կ. Պօլսի Ամեն. Պատրիարքի շրջաքերական:—Կիլիկիոյ կաթողիկոսական նոր ընտրութիւն:—Հրահանգ կազմակերպութեան զաւառական ազգային արհեստանոցներու:—Գօգօլի մահուան յիշամեակ:—Շամախին կործանում:—Ներսէս Թայիրեանի կտակը:—Վիքտօր Հիւզօի ծննդեան հարիւրամեակ:—Մայր Մաշտոցի տպագրութեան անհրաժեշտութիւնը:—Սանասարեան վարժարանի տեղափոխութիւնը Կարինից Խարքը:—Թիֆլիսի հայ հոգևորականաց ապահովութեան գանձարան:—Ընտիր մտքեր . . . 233.

XVIII ✠ ՄԱՀԳՈՅԺ

Պրօֆ. Ա. Կառիր. Ն. ՅԱՐՈՅ. — Աղէքսանդր Երիցեան . . . 260.

XIX ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ . . . 266.

XX ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ . . . 267.

XXI ՅԱՒԵԼՈՒՄ

I. Էրկման Շատրիան. Անտառապետ Փրեղեբրիկ, Թարգմ. ԳԻԻՏ Ա. Լ. Ա. ՂԱՆԵԱՆ . . . 17—32.
II. Կանոնք ժողովոց. ԱՐԻՍՏ.Ա. ԵՊԻՍ. ԿՈՊՈՍ ԴԱԽԹԵԱՆ . . . 49—64.

ԳՐԵՆՆ ԽՈՋԵՐ

Զարթնում է նրկիր... Անուշ կարկաշով

Վազում են ջրեր, եւ առաւօտեան

Կենարար հաճիկն արդէն ջերմ շնչով

Եղյում է մատաղ կանաչը գարնան:

Ահա՛ եւ սարեակ. դալար ոտի վրայ

Կանգնած ճոռողում, սուլում է կայտառ.

Թափ տալով թերերն ողջունում է նա

Վառ արշալուսի ժպետը պայծառ:

Եւ ձմեռն անցա՛ւ: Բայց դու, իմ ընկեր,

Տրտնջում էիր, սրննեղած, տրտում—

Եւ վաղուց չէր այդ—թէ միայլ օրեր,

Թէ ցուրտն ու խաւար հոգիւ են ճնշում:

Ա՛խ, ո՛չ թէ ընթերցան.—վեր կեանքի ցրտից

Վախեցիր, եղբայր... Չմեռ էր նրէկ,

Իսկ այսօր գարուն, զուարթ, ծաղկալից—

Մե՛նք—ծաղիկելու չենք ասես թէ նրբէք...

Ե. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐՀՈՒՄԵԱՆ *)

Վ Է Պ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

X

Յաջորդ տարի ամառուայ վերջերին Բաղդասարը յանկարծ ընկաւ տարօրինակ մեկամաղձութեան մէջ: Ասենք, առանց այն էլ մի շատ զուարճալի մարդ չէր, իսկ այժմ միանգամայն անտանելի դարձաւ: Երեկոները տուն վերադառնալով, դարբասից մտած չըմտած՝ կանչում էր լեզգի Օսմանին և կոչու ու կոպիտ յանդիմանում նրան առանց առիթի կամ ինքը յօրինելով որ և է առիթ:

Մտնելով սենեակ, նա արձակում էր կնոջ վրայ դարձեալ երեակայական զանցառութիւնների պատճառով: Հայհոյում էր նրան այնպէս, որպէս երբեք չէր հայհոյել, երբեմն մերձենալով նրա եօթերորդ աստիճանի աղդականների պատուին կամ քամուն տալով նրա նախահայրերի ոսկորների փոշին: Այնուհետև անսովոր շտապով, շրթունքներն ու մատները այրելով, պնակից խմում էր մի բաժակ թէյ և իսկոյն առանձնանում: Չորս սենեակներից մէկում, մի հատիկ մոմի աղօտ լուսոյ ներքոյ համարակալի վրայ ինչ-որ հաշիւներ էր անում, մտածում, փրնթփրնթում, հառաչում, ձեռով ճակատը տրորում, ատամներով բեղերը կրծոտում: Երբեմն յանկարծ հտքի էր կանգնում ու արագ-արագ խոշոր քայլերով անցուդարձ անում, զրդուած ողբերգակի

*) «Առաջ» 1902 № 1.

պէս, ձեռներով օդի մէջ ամենատարօրինակ շար-
ժումներ անելով: Այդ ընդունելի նրա բերանից դուրս
էին թռչում այնպիսի ինքնատիպ յիշոցներ, որոնց
նմանը հազիւ թէ Զիլզիլ քաղաքի բնակիչները լսած
լինէին իրանց կեանքում: Թէ ումն էր այսպէս մկր-
տում և ինչու — միայն ինքը գիտէր: Նրա շանթակիր
հայեացքն անցնում էր մի պատից միւսը, բարձրա-
նում էր առաստաղը, իջնում էր յատակը, կարծես,
ամենուրեք որոնելով դառն մտածումների ու կատա-
ղութեան շարժառիթ անձին, որը սակայն անհրկոյթ
գդակ էր հագել:

Դիւլիւմը մտածում էր մտածում — ամուսնու փո-
փոխութեան պատճառը չէր գտնում: Նա հարցնում
էր Վարդանին, բայց պատանին էլ ոչինչ չըզիտէր:
Մի օր նա փորձեց հարցնել Բաղդասարին, սակայն
բերանը բաց արած չըբաց արած, փոշմսնեց: Բաղ-
դասարը, ոտները յատակին զարկելով, ստիպեց նը-
րան լռել: Այն ժամանակ Դիւլիւմը գնաց իւր աղջկայ
մօտ և խնդրեց, որ սա իւր ամուսնու միջոցով Բաղ-
դասարի գործերի մասին որ և է տեղեկութիւն իմա-
նայ: Բայց այստեղից էլ Դիւլիւմը մի որոշ բան չի-
մացաւ: Այն ինչ՝ Բաղդասարը քանի գնում այնքան
անտանելի էր դառնում: Այժմ նրա հետ ոչ մի բանի
մասին խօսել չէր կարելի: Նա կատաղում էր նոյն
իսկ այն ժամանակ, երբ կինը առաւօտները հարց-
նում էր ճաշի համար ինչ կերակուր պատրաստի:
Բանն այնտեղ հասաւ, որ խեղճ կնոջ ամուր քայ-
լուածքը, հառաչանքը և շնչիւնն անդամ նրան զըր-
գում էին:

Մի երեկոյ Բաղդասարը նոր էր վերադարձել
խանութից, երբ շտապով ներս մտաւ Աբրահամ ա-
ղան: Այդ մարդը երբէք առանց որևէ լուրջ պատճա-
ռի չէր գալիս նրա մօտ: Իսկ այս անգամ նա, որ-

քան նկատեց Գիւլիւմը: յուզուած էր: յանառ իսկոյն Բաղդասարի հետ անցաւ միւս սենեակ եւ դռները ետեւից ծածկեց: Պարզ էր, որ այցելութեան նպատակը արտաքոյ կարգի էր:

Գիւլիւմը չըհամարձակուեց դռների ետեւից ականջ դնել, բայց Վարդանը չըկարողացաւ զսպել իւր հետաքրքրութիւնը: Այս տասներեք տարեկան պատանու գլուխն անհամեմատ աւելի էր զբաղուած հօր գործերով, քան կարելի էր երեւակայել:

Սկզբում Բաղդասարն ու Աբրահամ աղան խօսում էին հանդարտ, այնպէս որ Վարդանը յոյսը կտրեց մի բան լսելու: Բայց շուտով նրանց ձայները բարձրացան: Այն ժամանակ փոքրիկ լրտեսը լսեց հետեւեալը.

— Ես քեզ ասում եմ մանէթին երկու արասին լաւ փող է, ստացիր ու ձայնդ քաշիր, — համոզում էր Աբրահամ աղան:

— Մանէթին չորս արասի, իմացմը, մի կռպէկ էլ պակաս չեմ վերցնի:

— Ա մարդ, չունիմ. չունիմ, չունիմ, լսում ես, թէ չէ:

— Ունիս ու շատ էլ լաւ ունիս:

— Դէ լաւ, իննը շահի ստացիր: Աստուած, երկինք, աւելի տալ չեմ կարող:

— Մանէթին չորս արասի, չորս արասի, հասկանում ես:

— Լաւ, որ իսկի մի կռպէկ էլ չըտամ, ինչ պիտի անես, — գոչեց Աբրահամ աղան այնպիսի դիւային ձայնով, որ նոյն իսկ Վարդանի մարմնով սարսուռ անցաւ:

— Ինչ կանեմ, — կրկնեց Բաղդասարը խուլ ձայնով, — այ, այս մատերովս առաջ քեզ կըխեղդեմ, յետոյ ինձ...

— Դէ՛հ խեղդիր, պըծիր էլի, մի կոպէկ էլ չեմ տալու:

Քանի մի վայրկեան տիրեց լուռ թիւն: Վարդանին թուաց, որ, իրաւ, հայրն արձակուեց Արրահամ աղայի վրայ և խեղդում է նրան: Նա դողաց ամբողջ մարմնով:

— Արրահամ, — լսուեց, վերջապէս, Բաղդասարի ձայնը, — տունս մի քանդիր:

— Իմ տունը որ քանդուում է, թող քոնն էլ քանդուի:

— Բաս որ այդպէս է, քեզ բանտ նստեցնելը մեղք չէ:

— Նստեցրու, ճարս ինչ, կընստեմ:

— Արրահամ, մի արա այդ բանը, վերև Աստուած կայ, կըրակ կըթափի գլխիդ...

— Ես ոչ առաջինն եմ, ոչ վերջինը, ինձ նմանները շատ կան:

— Չըկան, Աստուած վկայ, չըկան, սկսողը դու ես:

— Մի երկարացնի, ուզում ես մանէթին իննը շահի:

— 2է, չէ ու չէ:

— Մնաս բարով:

— Արրահամ:

— Յետոյ գլխիդ կըթակես ու վայ կըկանչես...

— Արրահամ:

— 2եմ կարող, չեմ կարող, չեմ կարող:

— Դէ՛ դուրս, դուրս անամօթ, աներես, աննամուս, շան կաթ կերած, դուրս, քո հօր ոսկորները... քո պապի միրուքը... քո բեղերը, փափաղը, դուրս, քո եօթը պորտի գերեզմանը...

Վարդանը մի ոստումով արդէն հեռացել էր դռներից և կուշ եկել սենեակի մի անկիւնում:

Դռները բացուեցին, Արրահամը դուրս եկաւ: Եթէ սենեակը լաւ լուսաւորուած լինէր, Վարդանը կրտսենէր, որ իւր պատուելի կնքահօր դէմքի վրայ գոյն ասուած բանը չըկայ, որ նրա քնթի պնչերը դողում են, իսկ աչքերն արտայայտում սոսկալի վրճիւ:

Դժբաղդ երեկոյ, աւելի դժբաղդ դիշեր, որ Վարդանն անցկացրեց անքուն: Նա չարունակ տորուում էր անկողնում, հառաչում, ականջ դնում հօր սենեակի կողմ, ուսկից, սակայն, ձայն չէր լսուում: Նա շատ բան էր հասկացել Արրահամ աղայի ասածներից: Պակասը լրացրել էր մայրը: Նրա հայրը կորցնում է իւր ամբողջ զուտ զբաղակցութիւնը, նա ինքը զրկւում է սեպհական փողերից և հաւասարւում աղքատ ընկերներին: Այն ինչ, դեռ երէկ իրան համարում էր հարուստ: Որքան պիտի ծիծաղեն ու ծաղրեն ընկերները և ինչպէս պիտի ուրախանայ այդ քոսոտ Մարտիրոսը:

Լուսադէմին միայն նա կարողացաւ քնել: Բանալով աչքերը, նա իւր անկողնի մօտ տեսաւ հօրը:

— Արրահամ աղան մեր փողերը կըտայ, — եղաւ նրա առաջին խօսքը:

Բաղդասարը գունատ էր, աչքերի կոպերն ուռել էին անքնութիւնից, դէմքն արտայայտում էր դառն տանջանք, կրծող վիշտ: Նա տարօրինակ հայեացքով նայեց որդու երեսին և տարօրինակ եղանակով արտասանեց.

— Դայլ եղիր, դայլ, որ քեզ չուտեն...

Յետոյ բազմեց մինդարի վրայ և, ոտները ձգելով, աւելացրեց.

— Արրահամը ոչ Աստուած ունի, ոչ հաւատ, ոչ օրէնք, ոչ ամօթ, ոչ նամուս: Նա չուն է: Եղբայրն

եղբորն այնքան չէր հաւատում, ինչքան ես էի հաւատում նրան:

Նա լուեց, գլուխը թեքեց կրծքին և շարունակեց, կարծես, ինքն իւր հետ խօսելով.

— Վեց հազար հինգ հարիւր մանէթի տեղ երկու հազար ութ հարիւր մանէթ: Ինչո՞ւ, ինչ օրէնքով...

— Իմ փողերն էլ են կորչում, — հարցրեց Վարդանը:

— Քոնն էլ, իմն էլ, բոլոր ունեցած-չունեցածս: Աստուած խելքս առաւ, պրծաւ: Եթէ չոր տափին չը մնամ մեծ բան է, նա ինձ մանէթին երկու արասի էլ չի տայ, զիտեմ, չի տայ...

Յանկարծ նա փոխուեց. խեղճութիւնը տեղի տուեց կատաղութեան: Գդակը վերցրեց գլխից և, զարկելով յատակին, գոռաց.

— Վարդան, կոխ տուր գդակս, կոխ տուր: Ես մարդ չեմ, որ չեմ կարողանում այդ անառակին խեղդել, շանսատակ անել...

Փոքր ինչ անցած նա բուռական հանգստացաւ և գնաց չուկայ և վերադարձաւ միայն իրիկնադէմին: Արբահամ սղան, այրուած խոցոտուած նրա երէկուայ վիրաւորանքից, մերժել էր բուբլուն քառասուն կոպէկ էլ տալու: Նա ոչինչ չէր տայիս այժմ:

— Վարդան, — դարձաւ հայրը որդուն, — Վարդան, ականջ դիր ինձ: Աստծուն է յայտնի, կըտանեմ այս ցաւը թէ չէ, բայց դու, եթէ իմ որդին ես, պիտի մտքունդ լաւ պահես երէկուայ լսածներդ: Աշխարհում ոչ ոքի չըհաւատաս, ոչ ոքի մի կոպէկ չը տաս առանց զրաւի: Կը մեծանաս, ունեցած-չունեցածս կը հաւաքես, քեզ համար գործ կըսկսես: Դու պիտի հարստանաս: Դիտես ինչու. որ վրէժս հանես այդ Արբահամի որդիներէց: Թող նոս ուտի փողերս, բայց թող նրա որդիները չոր տափին մնան: Լսում ես,

դու պիտի նրանց թողնես չոր տափի վրայ, մի կտոր հացի կարօտ, որ գոնէ դուռն ման գան, ողորմութիւն հաւաքեն, և դու վտղոցներում նրանց տեսնելիս, թքես երեսներին... Լսում ես, դու պիտի կատարես հօրդ աւանդը, եթէ չըկատարես, խմացիր, ոսկորներս գերեզմանից կանխենք քեզ...

Գիւլումը ցնցուեց սարսափից: Արզւանը խօսքերի մէջ նա մութ կերպով նախատեսնում էր որդու ապագայ ճակատագիրը, կեանքի ծրագիրը, և նրա մեղմ, ներողասէլ հոգին բողբոջում էր հայրական այդ անողորմ աւանդի դէմ: Այդ աւանդ չէր, այլ անսիրտ բռնակալի դրած ծանր լուծ, դառն անէծք: Նա նայեց որդու երեսին, որ իմանայ ինչ տպաւորութիւն են գործում նրա վրայ հօր խօսքերը: Տասնութերեք տարեկան պատանու դէմքը չէր կրում իւր հասակի տնմեղութեան և ոչ մի նշոյլը այդ սլահին: Նա լուռ, ուշադիր լսում էր, աչքերը յառած հօր բերանին: Եւ ոչ միայն լսում, այլ և իւրաքանչիւր բառն ափսոս դրոշմում իւր յիշողութեան մէջ:

Փոքրիկ գլուխը ծնունելու օրից այնպէս չէր գործել, որպէս այժմ: Նա ապագայի համար դարձնում էր վրիժառութեան սոսկալի մեքենայ: Նրա սիրտը լեցուել էր թունաւոր կիրքով: Հօր խօսքերը միայն սաստկացրին արդէն վառուած կրակը..., նա չօքեց հօր առջև, բռնեց նրա ձեռք, համբուրեց ու դրեց ճակատին: Եւ այս օրդիական հաւատարմութեան միտքը բառերով այս էր.

— Ես կը կատարեմ քո աւանդը...

XI

Սափրիչ Պօղոսի խանութը գտնւում էր Զիլզիլ քաղաքի կենտրոնում, մի կիսախարխուլ անկիւնում:

Այդ մի ոչ այնքան մեծ սենեակ էր, պատերն անպատառ, կիսաւեր, օճառքը թանձր մուխից սևացած, յատակի աղիւսները ծածկուած ցեխի, մուրի և մուշտարիների մագերի գգուելի շաղախով: Միակ լուսամտի ապակիները վաղուց էին փշրտուել, և այժմ նրանց փոխարինում էր իւղած թուլթը: Ջախջախուած և ծայրէջծայր կարկատուած դուռը յիշեցնում էր յետին մուրացկանի ցնցոտին:

Այցելուների համար երեք պատերի երկայնութեամբ շինուած էր միապաղաղ փայտեայ նստարան, որ փոխարինում էր սափրատան համար ամբողջ կահ-կարասին, եթէ շրհաշուենք մի հնադարեան բազկաթոռ երկու փուխ ծանրութեամբ: Այս հռանկիւնի կազմող նստարանի վրայ թաղի անգործ կամ ծոյլ բնակիչները, որը ծալապատիկ նստած, որը ոտները ցած դրած, որը կրկնած, որը, վերջապէս, կողքի վրայ պառկած, քննում ու քննադատում էին քաղաքի խոշոր ու մանր ղէպքերը ըստա Պօղոսի մկրատի շրխչիկոցի ներդաշնակութեամբ: Դա մի ինքնատիպ պարլամենտ էր, ուր շատ անգամ շօշափւում էին բարձր նիւթեր—քաղաքական, պատերազմական, աւելի յաճախ՝ կրօնական: Իսկ երբ խօսելու նիւթը սպառւում էր, պարլամենտի անդամները զուարճանում էին կատակներով, սրախօսութիւններով և փոխադարձ ծաղակոծութեամբ, մանուկների պէս միմեանց վրայ ջուր թափելով, իրարու բռնելով ու կծտելով և հրդ-հրդ բարձրաձայն ծիծաղելով:

Օրը կիրակի էր, եղանակը ցուրտ, խոնավ, անախորժ: Սափրատան մէջտեղում, յատակի վրայ դրած մանդալում մխում էր ածուխը փայտի կտորների հետ, ծուխը զարնելով ներկայ եղողների ղէմքերին: Տիրում էր առանձին կենդանութիւն, բոլորը յուզուած էին: Լուրը բերել էր ինքը ուստա Պօղոսը:

Այդ մի վերին աստիճանի խոշոր հետաքրքրական և, մի և նոյն ժամանակ, անսպասելի նորութիւն էր:

Աբրահամ աղա Դալլաշեանը սնանկ—քաղաքի առաջին վաճառականը, ամենի նախանձի առարկան, յարգանքի կենտրոնը, հասարակութեան ամենամեծ սիւներից մէկը: Ի՞նչպէս, այդ խելօք և զզույշ մարդը չըկարողացաւ իւր գործերը տանել:—Ոչ, ոչ, անհաւատալի է, անշուշտ մէջտեղ մի նւ կայ:

Նւ այդ նւ-ի մասին առաջին անգամ կասկած յայտնեց նախկին մանրավաճառ, այժմ անդործ Սաղաթէլը, որին «հաբաչի տղայ» էին կոչում:

—Ուստա Պօղոս, — դարձաւ նա սափրիչին, — խօսքդ թամամցրու, տեսնենք:

Նա խորամանկ էր, զգում էր, որ ուստա Պօղոսն աւելի գիտէ, քան ցոյց է տալիս, միայն չի կամենում բոլորը միանգամից ասել: Ամբողջ ժողովարանն իւր հայեացքը յառեց ուստա Պօղոսի բերանին: Իսկ ուստան, ունկնդիրների հետաքրքրութիւնն աւելի գրգռելու համար, նախ հազաց, սրբեց աչքերը, որ ծիւից արտասուում էին, ապա հանեց դօտիից քաշ արած տոպրակից բազմաթիւ ամեկններից մէկն ու սկսեց սրել, քսելով մէջքին կապած կաշուէ սրացին:

—Աբրահամ տղան, — արտասանեց նա, վերջապէս, կարելոյն չափ իւր բուլթ գէմքին խորհրդաւոր լրջութիւն տալով, — հիմայ չի խօս կոտր: Վեց ամիս է նրա քամակը թոյլ է, միայն լծազցնում էին:

—Էէ, շատ լաւ, ախար պատճառը:

—Պատճառը, հըմ, պատճառը: Մարդ է էլի, մեծ մարդ է, ամեն մի մեծ մարդ իւր քէֆն ունէ:

—Ի՞նչպէս, ինչպէս:

—Էհ, բան է էլի, — պատասխանեց Պօղոսը, աչքի տակով խորամանկօրէն նայելով Սաղաթէլի երեսին, — ասում են, հիմայ կոտր ընկնեն էլ մօղա է:

Ղարաբաղի կողմերից է սկսուել: Գոհանամ գրէն, Տէր մարդ կայ, որ մարդութիւնը փողից չատ է սիրում, մարդ էլ կայ, որ Աստծու տուածից շնորհակալ չէ:

Արտայայտելով այս խորին փիլիսոփայական միտքը, ուստա Պօղոսը ածելին դրեց տոպրակի մէջ, հանեց երկրորդը ու սկսեց աւելի եռանդով սրել:

— Ուստա Պօղոս, խօսքիդ ջովհարն եմ հասկանում,— ասաց Սաղաթէլը,— մենք էլ վաճառական ենք եղել, քչից-չատից խելք ունինք: Ասա, տեսնենք:

Նա վերցրեց երկաթեայ խառնիչն ու մանղալի կրակը ցրուեց: Ծուխը մի փոքր մեղմացաւ, ուրախ կրակն ամենքին տրամադրեց զուարթ: Հերամապահ Անտօնը ամենից առաջ ըմբռնեց Պօղոսի ու Սաղաթէլի խօսքերի յետին իմաստը:

— Զըլինի թէ,— ասաց նա, դառն թամբաքուր չիբուխը բերանից հանելով և բեղերի ծլլոցը սրելով,— չըլինի թէ Աբրահամ աղան ուրիշների կարողութիւնը տակովն է անում: — Զըլթ,— թքեց նա ատամների արանքով մանղալի մէջ և չիբուխը նորից դրեց բերանը:

Ուստա Պօղոսը ոչինչ չպատասխանեց, բայց և չըբողոքեց էլ չերամասխանի համարձակ ենթադրութեան դէմ: Միւսները, բացի Սաղաթէլից, բողոքեցին, մանաւանդ տիրացու Նիկօլայը: Սուտ կոտոր, Աբրահամ աղան սուտ կոտոր: Զէ, այս խելքի մօտիկ բան չէ: Աբրահամ աղան քաղաքի ամենաազնիւ վաճառականն ու ամենաազնիւ մարդն է: Ահա տասներկու տարի է եկեղեցու երէցփոխ է և իննը տարի քաղաքի ղէպուտատ, մինչև այսօր ո՞վ է համարձակուել նրա անունին կեղտ կպցնել:

— Տիրացու,— նկատեց չերամապահ Անտօնը, որ ատելով ատում էր Նիկօլային,— ինչպէս տեսնում եմ,

Աբրահամի գցովի չայը շատ ես հաւանել: Բայց համը մի տանիր: Զը՛րթ...

— Ի հարկէ,— աճաց ուստա Պօղոսը,— մեզանից ով չէր խարուի, եթէ տանն ունենար մի շար սատանայ: Դիշեր-ցերեկ սատանան կը փսփսայ ականջիդ ու կողքիդ կը բլբլէ: «արա, արա», դու էլ կանես էլի, ինչ զարմանալու բան կայ:— Զիշ-շըշ, չիշ-շըշ,— շարունակեց նա սրել ածելին:

Ամառն որմնադիր, ձմեռն անգործ Հայրապետն իմաստուն եղանակով նկատեց, թէ բարեպաշտ քրիստոնեային ոչ մի սատանայ չի կարող խաբել, եթէ նրա մէջ շարութեան սերմ չըլինի:

— Սատանայ էլ կայ, սատանայ էլ,— հակաճառեց Սաղաթէլը,— ուստա Պօղոսը, որ բերանը բաց արաւ, իսկոյն իմացայ քամին որտեղից է փչում: Զը՛րթ...

— Ափարիմ մարդ,— գովեց նրան Պօղոսը,— բաս դու Աբրահամի եղբօր Իսրայէլին շատ լաւ ես ճանաչում: Զիշ-շըշ...

Իսրայէլի անունն ընդհանուր ատելութիւն շարժեց: Այդ տակաւին երիտասարդ վաճառականը քաղաքի պահպանողականների աչքում միշտ կասկածելի էր իւր չափազանց նորամուլութեամբ: Նա ոչ միջայն օտարած չապիկ ու ճոճուան կօշիկներ է հագնում, այլ և իւր կնոջն ստիպում է արխալուղի ու լայն փոխանի տեղ հագնել ինչ-որ միջից ծակած տոպրակ ու երեսը բաց փողոց դուրս գալ: Նա ամեն տարի Մոսկուայից որևէ նորութիւն է բերում և քաղաքը ապականում: Այս անգամ էլ այնտեղից վերադարձաւ բեղերը կռտած ու ծնօտի վրայ մի կրտոր միւրուք թողած, իսկ և իսկ անցեալ տարուայ ֆռանգի պէս, որ բուլվարում մի մեծ վրան էր դրել և տակը չներ էր պարացնում:

— Այ, աղա՞ զու ես, հէնց այդ շուն պարացնող
 իսրայէլն է ամեն բան սարըողը, — վստահացաւ, վեր-
 ջապէս, տսել ուղտա Պօղոսը, — թէ չէ՝ Աբրահամ ա-
 դան օրինաւոր մարդ է։ 2Բ՜շ-շիշ, չԲ՜շ-շիշ...

— Բերանդ օրհնուի, ասա պրծիր էլի, — գոչեց
 Անտօնը։ — 2Բ՜րթ, ումի՛ փողերն է տակովն անում։

— Մառագովի։ Քիչ ու պակաս, երեսուն հազար
 մանէթ։ 2Իշ-շըշ, չիշ-շըշ...

Ամբողջ ժողովարանը միաձայն արձակեց խորին
 զարմայման մի վայրենի հնչիւն, այնքան գումարը
 մեծ էր նրա համար։

— Ղոչաղ մարդ, — արտասանեց նախկին մանրա-
 վաճառ Սաղաթէլը իբր հեգնաբար, բայց հոգու խոր-
 քում նախանձելով Աբրահամին։

— Դու այն ասա, մեր մարդկանցից ումի տա-
 կից է փախսը քաշում, — հարցրեց Անտօնը։

— Միայն մէկի, — պատասխանեց Պօղոսը, — բայց
 լաւ, օրինաւոր է քաշում։ 2Իշ-շըշ, չիշ-շըշ, չիշ-շըշ...

— 2Բ՜րթ։ Ով լինի այդ մէկը։ 2Բ՜րթ...

— Բաղդասարը։

— Խոզը։

Ամբողջ ժողովարանում չըզտնուեց մէկն, որ
 այդ մարդուն ցաւակցէր։ Բաղդասարը մի անօգուտ
 մարդ է, ով է մինչև օրս նրա տանը մի կտոր հաց
 կերել։ Ումին է նա իւր կեանքում մի կոպէկի լա-
 տութիւն արել։ Տնից խանութ է գնում, խանութից
 տուն, ոչ մի տեղ չի երևում։ Մինչև անգամ եկեղե-
 ցի էլ չի գնում։ Միայն ուրիշներին հայհոյել զիտէ։
 Նա խղճալու մարդ չէ, նրան զրկելն իսկի մեղք չէ,
 ափարիմ Աբրահամ աղայ։

Ժողովաւանը տրամադիր էր Բաղդասարին եր-
 կար պարսաւելու, սակայն յանկարծ ներս մտաւ
 Վարդանը հեալով ու շնչասպառ։

- Ուստա Պօղոս, հայրս քեզ կանչում է:
 — Ի՞նչ է պատահել, որդի,
 — Հիւանդացել է, արիւն պիտի առնես:
 — Բահ բահ, խեղճ մարդ, — գոչեց ամբողջ ժողովարանը կեղծ ցաւակցութեամբ:
 Պօղոսը շտապով կռնատակը գրեց պղնձէ թասն ու Վարդանի հետ դուրս գնաց:
 — Տիրացու նիկօլայ, — ասաց Անտօնը, — քացախ խմիր, քեզ համար հոգեծաշ է պատրաստուում...

XII

Ուստա Պօղոսը Բաղդասարին գտաւ անկողնի մէջ: Պատահել էր հետեւեալը: Մի ժամ առաջ թշուառ մարդը գնում է Աբրահամ աղայի մօտ վերջնական խօսքն իմանալու և շատ չանցած տունն է վերադառնում զժուածի պէս: Վերցնում է իւր ժանգոտ դաշոյնը, ուզում է գնալ Աբրահամին սպանելու: Գիւլիւմը փորձում է թոյլ չըտալ նրան պնալու: Բաղդասարը հրում է նրան ու վազում դէպի գոգքս: Դռների մօտ խեղճ մարդու ձեռները թուլանում են, դուլխը թերւում է կրծքին, դաշոյնը ձեռից ընկնում է: Նա թաւալւում է յատակի վրայ և սկսում է խրխուլ ընկնաւորի պէս: Գիւլումը շտապում է պատռել նրա արխալուղի օձիքը ու երեսին ջուր սրսկել: Ոչինչ չի օգնում: Մայր ու որդի մի կերպ հիւանդին պառկեցնում են անկողին, և ահա կէս ժամ է պառկած է մէջքի վրայ, անիմաստ աչքերն առաստաղին յառած, չի խօսում, չի շարժւում, չի հառաչում անգամ:

Ուստա Պօղոսն անմիջապէս սկսեց զործադրել իւր հնարագիտութիւնը: Նախ և առաջ նա, Օսմանի օգնութեամբ, հիւանդին շուռ տուեց երեսի վրայ և սկսեց մէջքից «արիւն առնել»: Բամբակը թաթխելով

սպիրտի մէջ, վառեց և, պահելով հիւանդի թիկունք-
ների մէջ տեղում. թէյի բաժակը դիւրիմայր դրեց
վրէն: Կատարելով այս գործողութիւնը մի քանի ան-
գամ հիւանդի մէջրի զանազան կողմերում, որպէս զի
արիւնը մղուի կաշուի տակ, նա վերցրեց ածելին և
սկսեց անխնայ կտրատել ուռուցները: Յետոյ հիւան-
դին շուռ տուեց կողքի վրայ և նրա կոկորդին կըպ-
ցրեց տասնուհինգ խոշոր տգրուկներ և թոյլ տուեց,
որ ծծին Բաղդասարի յիսունուշորս ամեայ արիւնը:
Սէս ժամում տղրուկներն այնքան կշտացան, որ ու-
ռան, կլորացան ու մէկ մէկ պոկուելով, հասուն
մրդի պէս, գլորուեցին հիւանդի թաւամսգ կրծքի վրայ:

Հիւանդն իւր հայեացքը դարձրեց դէպի կիներ:
Եւ այդ հայեացքն արտայայտեց այնպիսի խորը տան-
ջանք, որ Գիւլիւմի սիրտը սկսեց մորմոքուել: Պարզ
էր, որ թշուաւը զգում էր իւր վիճակի վտանգաւո-
րութիւնն ու աւելի տանջւում, որ անկարող է զգա-
ցածն արտայայտելու: Ապապայում պարզուեց, որ
այդ օրն Աբրահամ աղան Բաղդասարին ընդունում է
չատ կոպիտ, չի էլ ուզում հետը խօսել: Բաղդասարն
անպատուում է նրան, թքում է նրեսին կնոջ ու որ-
դիների ներկայութեամբ: Աբրահամը իւր որդիներին
հրամայում է դուրս վռնդել նրան, «վզակոթին տա-
լով», իսկ Խսրայէլը անամօթաբար ծիծաղում է ե-
րեսին:

Գիւլիւմը նայում էր ամուսնուն դառն վշտակցու-
թեամբ և դլուխն անզօր երեւում: Քսան տարի կե-
նակցել էր այդ մարդու հետ, քսան տարի չարունակ
գտնուել էր նրա պողպատեայ բռնակալութեան տակ,
որպէս գնուած ստրուկ, ճանաչել էր միայն և մի-
միայն նրա կամքը, հպատակուել էր միայն և միմիայն
նրա եսին, միշտ խնդդելով իւր մէջ սեպհականը: Եւ
ահա այժմ, երբ հարկաւոր էր փոքր ի շատէ ինք-

նուրոյնութիւն, կորցրել էր ինքն իրան ուշուա-
րուած նայում էր բռնակալի երեսին, դարձեալ նրա-
նից ոպասելով հրամանների: Երբէք նա բաղդաւոր
չէր եղել այդ մարդու հետ, բայց և՛ երբէք չէր երե-
ւակայել, թէ կարգը է բաղդաւոր լինել նրանից զըր-
կուելով: Երկար տարիների կենակցութեամբ ամրա-
ցած սովորութիւնը փոխարինել էր նրա մէջ ամուկ-
նական սիրոյ զգացմանը, և նա, տանջուելով հան-
դերձ բռնակալի ձեռքում, զգուշ էր իւր հողին ու
սիրտը նրա հողու ու սրտի հետ ձուլուած, միացած:
— Ի՞նչ քա ուզում, ա մարդ, — ասան, — կրկնում էր
նա կսկծալի եղանակով:

Եւ ոչ մի պատասխան: Բռնակալի շրթունքները
կապտել էին, սեղմուել, փակուել երկաթէ զռնակնե-
րի պէս, և ոչ ոք չըզիտէր ինչ է կատարուում նրա
ներսում: Նա մտիկ էր անում անշարժ հայեացքով
կնոջն, որդուն, և ուրիշ ոչինչ: Եւ նրա յամառ քա-
րացած հայեացքի մէջ կար ինչ-որ սոսկալի բան, որ
սառցնում էր Փիւլիւմի արիւնը երակներում:

Ուստա Պօղոսը զործադրեց իւր վերջին միջոցը-
հրամայեց Օսմանին մօրթել մի սե հաւ, փորոտիքը
թաղել հողում ու մարմինը քերել: Լեզգին իսկոյն
կատարեց հրամանը: Ուստան հաւը բաց արաւ և մի-
ջի կողմով դրեց հիւանդի կրծքին: Սե հաւը պիտի
դուրս քուշէր անյայտ ցաւը իւր խորհրդաւոր գօրու-
թեամբ, որ պարզեւել էր նրան զոնհիկ ժողովրդի
սնահաւատութիւնը:

Ներս Դմտաւ Մարիամը իւր ամուսնու ուղեկցու-
թեամբ և, գլխի շալը մի կողմ չալտելով, յարձակուեց
հօր վրայ: Արդէն դռներին չըհասած նա սկսել էր
բարձրաձայն լալ և կրծքին զարկել ձեռներով: Մի
ժանր, երկարատե հառաչանք թռաւ հիւանդի ան-
սահման տանջուող կրծքից: Այսպէս, ուրեմն, նա մեռ-

նում է: Միթէ: Մեննում է, չը կարողանալով մի խօսք անգամ արտասանել:

Նա արտասուեց, խուլ, ընդհատուող հեծկլտանքով:

Մարիամի ամուսինը - Ստեփան Փորսողեանը բողոքեց ուստա Պօղոսի գործադրած միջոցների դէմ: Այն օրից, երբ նա դէն էր ձգել ասիական քօշերն ու հագել եւրոպական կօշիկներ, իւրացրել էր կիսալուսաւոր քաղաքացու այն յաւակնութիւնը, որ աւելի հակակրեւի է քան լիակատար գոհակութիւնը:

— Մարգուն զցել ես, տաւարի պէս կտրտել, կարծում ես զըանով կառողջացնես: Փամանակ է այդ ածելին-մածելին, տգրուկ-մգրուկը դէն շալտել: Աչքներդ բաց արէք, խեղճեր, աշխարհ տեսէք: Բրժիշկներ են դուրս եկել, որ գերեզմանից մեռելին հանում են, ոտքի կանգնեցնում, կեանք տալիս: Դիտութիւն է հարկաւոր, ուսում է հարկաւոր, թէ չէ... զալլաք: Հը, ի՞նչ ես երեսիս մտիկ անում, ուստա Պօղոս, մարգուց երկու ոչխարի արիւն ես հանել, տնաքանդ, էլ նա ոտքի կը կանգնի... Ես իսկոյն բժիշկ կը բերեմ:

Ամբողջ օրը Բաղդասարը մնաց մի և նոյն դրութեան մէջ, գրեթէ մի և նոյն դիրքում — կողքի վրայ անշարժ ձգուած, ինչպէս բունից կտրուած ծառ: Ոչինչ փոփոխութիւն, ոչ դէպի լաւը, ոչ դէպի վատը, նոյն սեղմուած չըթունքները, նոյն արիւնալի աչքերը, նոյն անսահման տանջանքը դէմքի վրայ:

Իրիկնադէմին Ստեփանը ներս մտաւ Զիլզիլ քաղաքի միակ բժշկի հետ: Դա մի ծեր և խուլ մարդ էր: Վաղեմի գիտութեան աղքատիկ պաշարը նրա պեղարդ զլխում չորացել էր այնչափ, որչափ արիւնը պաղել երակներում: Հարկաւոր եղաւ բաւական մեծ ջանք Բաղդասարի յանկարծակի հիւանդութիւնն

ու գործադրուած միջոցները նրան բացազրելու համար: Այս մանաւանդ զժուար էր Ստեփանի համար, որ գործ էր ածում այնպիսի բառեր, որոնց զուրկը լինէր որոնել ուստաց բառարանում: Բժիշկը ոչինչ չը հասկացաւ, ուստի և զեղատոմս գրեց ու հեռացաւ:

Հիւանդի զլխի մի կողմում նստած էր Դիւլիւմը, միւս կողմում Մարիամը, երկուսն էլ ձեռները ծոցներին դրած: Մերթ ընդ մերթ Դիւլիւմը հառաչում էր, և չալի ծայրով արցունքը սրբում: Նա ոչինչ չը գիտէ անել, բացի հառաչելուց, արտասուելուց, տանջուելուց, որովհետեւ միայն այս բանում նրանից կամքի ոյժ չի պահանջուում: Համեմատաբար աւելի եռանդ էր արտայայտում Մարիամը: Փոխում էր հիւանդի կրծքի կումպրէսը, ամեն ժամ ճշգրութեամբ զեղը գդալով ածում նրա բերանը: Մերթ ուղղում էր հիւանդի բարձը, մերթ վերմակը, հէնց այնպէս, տանջուող հօրն օգնելու փափաղից զրդուած: Նա ձգտում էր թշուառի աչքերի մէջ կարդալ նրա ցանկութիւնը, և իզուր: Մի և նոյն ժամանակ, աշխատում էր հանգստացնել մօրը. ոչինչ, կանցնի, տաքարիւն մարդ է, բարկութիւնից արիւնը զլխին է խրփել, կըհանգստանայ ու կառողջանայ: Դիւլիւմը յուսահատութեամբ շարժում էր գլուխը: Նա չը գիտէ՝ Բաղդասարի ցաւը, երեխայ է, խելք չունի: «Մարդը դամա է»:

Երեկոյին, վերջապէս, համարձակուեցին այցելութեան դալ Դիւլիւմի քոյրերը իրանց ամուսինների հետ նաև հարևաններից ումանք: Եւ սրանք իրանց անօգուտ հարցերով, կեղծ ու անկեղծ ախուժախերով կըկնապատկեցին Դիւլիւմի տառապանքը: Ումանք անքաղաքավարութիւն ունեցան մինչև անգամ հարցնելու, արդեօք Բաղդասարը որչափ ժառանգութիւն կըթողնի մահից յետոյ որբի համար: Տէր Աստուած,

Գիւլիւմը ոչինչ չըզիտէ, թողէք լուռ արտասուի ու տանջուի, նա միայն այս կարող է անել:

Հարեան կանանցից մէկը պնդում էր, թէ Բաղդասարին սատանաներն են կապկապել, հարկաւոր է կանչել մի կախարդ, որ նրանց փախցնի:

Այս խելօք առաջարկութիւնը չարժեց ներկայ եղողներէց միայն մէկի ծիծաղը: Դա Գիւլիւմի կրտսեր քրոջ Ջառիկի ամուսինն էր - Դաւիթ Դանիէլեանը, մի վերին աստիճանի ջերմեռանդ լիւթերական:

— Քոյր Չուշան, — ասաց նա սատանաների մասին խօսողին, — մեղք ես գործում, մեծ մեղք: Մեր ամենքի փրկութիւնն ու կորուստը Յիսուսի ձեռքին է: Աղօթք արա, քոյր Գիւլիւմ, մենք ամենքս միայն աղօթքով կարող ենք փրկուել: Տէր, օգնիր մեզ, — աղօթեց նա ինքը, ձեռները կցելով միմեանց, գլուխը ծռելով դէպի ուսը և աչքերը նորադարձի ջերմեռանդութեամբ ուղղելով վեր, — Տէր, ներիր Բաղդասար եղբօր մեղքերը: Աղօթք արա մտքումդ, Բաղդասար եղբայր, Եհովան հայր Աբրահամի հաւատը փորձեց, գործ չընդունեց... Բաղդասար եղբայր, Իսահակի և Յակովբի Աստուածը քեզ կօգնի, աղօթք արա...

Ջարմանայի բան: Հիւանդը, որ մինչև այդ վայրկեան լուռ էր, յանկարծ ցնցուեց, այլափոխուեց: Նա աչքերը դարձրեց դէպի մոլեռանդ բողոքականը, նայեց նրա երեսին սուր, երկարատև հայեացքով և արտասանեց.

— Ձայնդ կտրիր, փառիսեցի...

Ոչ մի ազդականի նա այնքան չէր ատում, որքան Դաւիթ Դանիէլեանին: Նա միշտ կրկնում էր, թէ մի մարդ, որ դաւաճանել է պապերի կրօնին, ընդունակ է հարազատ եղբօրն անգամ փողով ծախելու: Բացի սրանից, նա առ հասարակ բողոքական

նութիւնը համարում էր անհաւատութիւն և չէր քաշում նոյն իսկ շուկայում երես առ երես հայհոյել կրօնափոխներին:

Հիւանդի լեզուի անպասելի բացուիլն առաջացրեց իրարանցում: Մարիամն ուրախութիւնից ճշաց ու ոտքի թռաւ: Գիւլիւմը հեփեց նրա օրինակին: Վարդանը սենեակի անկիւնից վազեց, մօտեցաւ հօր անկողնին և աչքերը յառեց նրա երեսին: Հիւրերն ապշած նայեցին միմեանց: Միայն Դաւիթ Դանիէլեանը չըշփոթուեց: Նա շարունակ արտասանում էր. «Օրհնեալ լինի Քո զօրութիւնը, Յիսուս, սիրելի Յիսուս»:

—Դ՛հրս արէք անհաւատին, դ՛հրս,— դարձեալ արտասանեց հիւանդը, որի աչքերը նմանում էին թէյով լի պնակներին:

—Բաղդասար եղբայր, մեղք ես գործում,—ասաց մոլեռանդ բողոքականը,— աղօթք արա, յիշիր Յովք երանելուն... Նրա երես-մերեսը փթում էր, բերանը որդներով լեցուել էին, միսը թափւում էր մարմնի վրայից, բայց նա էլի աղօթք էր անում: Տանջուիր, բայց աղօթք արա, հոգիդ դրախտ կըգնայ, Եհովայի զոգը, աղօթք արա...

Դարձեալ հրաշք. հիւանդը զարմանալի արագութեամբ գլուխը բարձրացրեց, նստեց: Այժմ նրա այտերը կապտել էին, կոկորդի երակները գուրս ցըցուել երկաթի թելերի պէս: Նրա լեզուի կապանքը խորտակուեց: Անէծքների ու հայհոյանքների մի անդսպելի հոսանք դուրս ժայթքեց նրա բերանից: Եւ ի՞նչ հայհոյանքներ: Ներկելով ոտից մինչև գլուխ ատելի կրօնափոխին, նա դարձաւ միւս հիւրերին, տուեց իւրաքանչիւրին պատշաճաւոր ածական, յիշեց նրանց հայրերին, պապերին, չըմոռացաւ և նրանց ազգականներին: Վանդ առաւ մի քանի վայր-

կեան և յետոյ իւր ամենակատաղի, ամենախնքնատիպ յիշոցներն ուղղեց Աբրահամ աղայի ընտանիքին ու ամբողջ տոհմին: Նրա զրգուումը հասաւ իւր զենիտին, չունչը սպառուեց, Կոկորդը սկսեց արձակել ինչ-որ վայրենի հնչիւններ, բերանը փրփրեց, դէմքը կապտեց լեղակի պէս, և նա, որպէս գնդակահար, ընկաւ մէջքի վրայ:

—Տէր, ներիր այս մարդուն,—ասաց Դաւիթ Դանիէլեանը:

—Ա կնիկ, մարդը մեռնում է, տէրտէր կանչել տուր, ասացին հարեան կանայք:

Դղակը վերցնելով, Վարդանը վազեց փողոց:

XIII

Իիշերը ցուրտ էր ու մթին: Ուրիշ ժամանակ Վարդանն երբէք այս սլահին մենակ չէր դուրս գայ տնից, այս անգամ չրվախեցաւ: Ահա եօթ-ութ ժամ է նրա հոգին հեծծում է կատարուող անցքի ծանրութեան ներքոյ, սիրտը մորմուռում:

Այդպէս, ուրեմն, նրա հայրը մեռնում է, նա մընում է որբ, անտէր, անպաշտպան: Աբրահամ աղան սուտ բարեկամութեամբ մոլորեցրեց խեղճ մարդուն, առաւ փողերն ու կլանեց: Պլանեց նաև Վարդանի փողերը: Ախ, այդ սիրելի, պաշտելի փողերը, որոնց վրայ այնքան յոյսեր էր դրել: Ախ, որպիսի եռանդով ու սիրով էր նրանց ժողովել, կոպէկ-կոպէկ, այն օրից, երբ աչք էր բաց արել, հօրը խնդրելով ու աղերսելով, որ ամեն երեկոյ մի քանի կոպէկ զցի նրա տուփը, Օսմանին դիշեր-ցերեկ աշխատեցնելով, որ գգալներ չինի, ընկերներին խաբելով, իրան զրկելով, մուշտարիների առջև հազար ու մի սուտ եր-

դուաներ ուտելով իւր խսիրները, պարաններն ու կոտրած արկղները ծախելու համար:

Դեռ մի տասն օր առաջ մտքում տեսակ-տեսակ ծրագիրներ էր յօրինում՝ իւր գումարը կրկնապատկելու, եռապատկելու, տասնապատկելու համար: Այո, նա մինչև անգամ զգում էր ինչ-որ հեռաւոր, թոյլ կապ իւր և իւր իղէալի, իւր երազների վերջնակէտ հրէջի մէջ: Ոչ ոքի չէր ասում, բայց զգում էր: Եւ յանկարծ բոլոր ցնորքներն ոչնչանում են, բոլոր ծրագիրներն օդն են ցնդում և ի վերայ այսր նա որբանում է: Իսկ մայրը, այդ թշուառ, անկեղու կինն իւր դառն հառաչանքներով, ախուժախով, արցունքներով աւելի զօրացնում է նրա վիշտը: Այդ կինն այրիանալու է և ընկնելու է Վարդանի վզին իբրև անտանելի ծանրութիւն: Արի ու նրան կերակրիր: Եւ ինչո՞ւ են հարկաւոր այդ մայրերը որդկերանց համար: Ծնեցին իրանց զաւակներին, փոքր ինչ մեծացրին, թող մեռնեն: Տխուր, մռայլ ապագայ...

«Դայլ եղիր, գայլ, կեր, որ քեզ չուտեն», հնչում էին նրա ականջին հօր խօսքերը, որպէս առաւօտեան զանգերի զօղանջիւնը բարեպաշտի ականջին: Դայլ: Ոչ, դայլ լինելը քիչ է: Պէտք է լինել օձ, վագր, շուն, կարիճ, խայթել, կծել, կեղերել, միայն թէ ոխ հանել այդ անխիղճ, անաստուած, զարշնի ու զագրելի Աբրահամից: Միայն նրանից: Քիչ է. նրա եղբորից էլ, որդիներից էլ, թոռներից էլ, ամբողջ տոհմից: Ախ, կըզայ, արդեօք, այն երջանիկ օրն երբ Վարդանը միջոց կունենայ հօր աւանդը կատարելումէկ, իւր սրտի կրակը հանգցնելու— երկու, փողի ու ժով բոլորին տիրելու ու ստրկացնելու— երեք: Դրգայ, անպատճառ կըզայ: Վարդանն ամեն ինչ կանի, որ հարստանայ և ամենքին ներշնչի սարսափ: Այն

ժամանակ նա ոչ որի չի խնայի, ոչ բարեկամի, ոչ ընկերոջ, ոչ ազգականի:

Դեռահաս կրծքի տակ բարձրացել էր անսովոր փոթորիկ, մանկական հոգին ալեկոծւում էր: Բոպէ առ ըոպէ վրիժառութեան աւիւնն այնքան սաստկանում էր նրա մէջ, որ երկու ձեռներով բռնում էր գլխի սև մազերն ու ձգձգում ամբողջ ուժով: Կարծես, այդ խիտ ու կոշտ մազերի մէջ էր նստած Աբրահամ իւր բոլոր մերձաւորներով, իւր նախնիքներով ու ապագայ սերունդներով:

Հազիւ նա դուրս էր եկել փողոց, երբ լսեց իւր անունը: Դարբասի ետևից, ձմերային թանձր մառախուղի միջից յայտնուեց մի նիհար կերպարանը:

— Ես եմ, մի վախենար, — արտասանեց մի մեղմ պատանեկական ձայն:

Ձեռները ցրտից կոնատակերին դրած, ամբողջ մարմնով դողդողալով, Մինասը մօտեցաւ Վարդանին:

— Հայրդ ինչպէս է, — հարցրեց նա:

— Մեռնում է:

Մինասը, մի ցաւակցական ճիշտ արձակելով, մի քայլ յետ դրեց: Խաւարի մէջ մահուան անունը նրան թուաց սարսափելի: Նա անկեղծ սրտով կարեկցեց ընկերոջը:

— Օո, դու մենակ կը վախենաս, — ասաց նա, — ես քեզ հետ կը դամ տէրտէրի մօտ: Դիտես, մի ժամ կըլինի կանգնած էի դարբասի մօտ. սպասում էի մի դուրս եկողի, որ հօրդ մասին հարցնէի: Հայրս է ինձ ուղարկել: Վախենում էի ներս մտնել, Օսմանը ինձ կըծեծէր: Ախ, ինչից է մեռնում խեղճ հայրդ:

— Սպանել են, պատասխանեց Վարդանը, ատամները կըճտելով:

Մինասը ցնցուեց: Ձեռները դնելով ասուեայ դօտիի մէջ, դողդոջուն ձայնով հարցրեց.

— Ո՛վ:

— Աբրահամ աղան:

Եւ Վարդանը պատմեց բոլորը: Հայհոյեց հօր անգուլթ հարստահարիչին ճիշդ այն յիշոցներով, որ լսել էր հօրից մի քանի ըոպէ առաջ:

— Մի՛, մի՛,— զսպեց նրան Մինասը, որ երբէք ոչ որի չէր հայհոյում,— հայհոյելը մեղք է: Դու սուս արա, Աստուած ինքը Աբրահամ աղային կը պատժի:

— Դու էլ թող է, Աստուած, Աստուած, եթէ Աստուած պատժող է, թող հէնց հիմայ, հէնց այս ըոպէին պատժի, որ սիրտս հովանայ:

— Դողերը, մարդասպանները, աւագակները, ուրիշներին կողոպտողները, բոլորը միւս կեանքումն են պատժուում, գեհենի մէջ:

— Տէրտէր-վարդապետի պէս ես խօսում: Միւս կեանքս ո՞րն է: Չեմ ուզում քո միւս կեանքը: Թող այս աշխարհում լաւ ապրեմ, յետոյ ուր տանում են տանեն հոգիս: Անխելք, եթէ ուզում ես ճշմարիտն իմանալ, իսկի միւս կեանք չըկայ էլ:

— Բա՛մ,— ապչեց Մինասը:

— Հապա՛: Միւս կեանքը, արքայութիւն ու դժոխքը խեղճերն են հնարել իրանց այլուող սիրտը հովացնելու համար: Հասկացա՛ր:

— Վա՛րդան, Վա՛րդան,— գոչեց Մինասը, սարսափելով ընկերոջ աստուածընդդէմ խօսքերից, — այդ ինչեր ես ասում, Աստուած քեզ կը պատժի, մեղայ եկ...

— Դու յիմար ես,— արտասանեց Վարդանն արհամարհանքով:

Այդ պահին նրանք անցնում էին Աբրահամ աղայի տան մօտով: Վարդանը մի քանի վայրկեան կանգ առաւ, նայեց լուսամուտներին, որոնց միջով դէպի փողոց էր սփռուել լամպարների դեղնագոյն

այսր: Դա մի երկյարկանի շինութիւն էր բաւական
հերոսական ճաշակով: Ստորին յարկի լուսամուտնե-
րը փոքր էին, նեղ և երկաթէ ցանցերով պաշտպա-
նուած, վերին յարկի լուսամուտները մեծ էին և ա-
ռանց ցանցերի:

Արբանաճ աղան իւր ընտանիքով բնակուում էր
տան վերին յարկում, իսկ ստորին յարկը ծառայում
էր իբրեւ ամբարանոց, ուր դարսուած էին զանազան
ծախու ապրանքներ, մեծ մասամբ մահուղեղէն—երևի,
Մօրօգովի սեպականութիւնը:

Արբանաճն ունէր երեք որդի և երկու աղջիկ:
Մեծ աղջիկը ամուսնացել էր մի տաքի առաջ, փոք-
րը դեռ տանն էր: Մեծ որդին, Արշակը արդէն ա-
ւարտել էր ուսումը քաղաքային ուսումնարանում և
այժմ ծառայում էր հօր խանութում: Երկրորդը մեծ
բժով, լայն բերանով Դանիէլն էր. նա, որ ուսում-
նարանում նկատեց Վարդանին, թէ երջանիկ հրէայի
անունը Ուռչիդ չէ, այլ Ռօզիլդ: Երրորդ որդին վեց
տարեկան մանուկ էր Սամուէլ անունով:

Նայելով լուսամուտներին, Վարդանը երեւակայեց
ամբողջ ընտանիքը նստած սեղանի շուրջը հանգիստ
ընթրելիս: Նրա ռիւր զրդուուեց մանաւանդ դէպի իւր
հասակակիցները: Յանկարծ նրա գլխում ծագեց մի
չար միտք—վրիժառութեան մի սոսկալի միջոց: Դի-
շխուայ կիսին կոտրել ներքին յարկի լուսամուտնե-
րը, թափել ներս նաւթ և վառել: Քանի մի ըռպէում
կրակը կը զրաւի ամբողջ ամբարանոցը, յետոյ կանց-
նի վերին յարկը, տնեցիների քնած պահին: Եւ Ար-
բանաճ աղան կայրուի իւր ամբողջ ընտանիքի ու
ամբողջ հարստութեան հետ: Եւ ոչ միայն նա, այլ և
Իսրայէլն իւր ընտանիքով, որ բնակուում է տան միւս
մասում: Ի՜նչ հիանալի միտք: Բայց ո՞վ կիրագործի
նրան: Ինքը Վարդանը: Օօ, ոչ, վտանգաւոր է: Դու-

ցէ Օսմանը՝ Ոչ, նա յիմար լեզգի է, այսպիսի բաներ չի անի, նրա վրիժառուութեան միակ զէնքը դաշոյնն է:

— Ախ, որտեղ է Մկիշը, — շնչաց Վարդանը, շարունակելով իւր միտքը լսելի ձայնով, — նա անվախ տղայ է: Նա կարող էր անել:

— Ի՞նչ կարող էր անել, ի՞նչ ես խօսում, — զարմացաւ Մինասը, — գնանք, ինչո՞ւ կանգնեցիր այս տան առաջ: Հայրդ կըմեռնի առանց սուրբ հաղորդութեան, մեղք է:

— Կորիք, դու լաւ ընկեր չես, վախկոտ ես:

Նա շարունակեց ուղին: Մի քանի քայլ անցած, զարձեալ կանգ առաւ: Վրիժառուութեան փափագն արդէն այնքան զօրեղ էր նրա մէջ, որ սառնասիրտ անցնել ատելի տան մօտով անկարող էր:

— Մինաս, մի քար գտիր, — պատուիրեց ընկերոջը:

Մինասը գետնից վերցրեց մի բոլոնցքաչափ քար և տուեց նրան:

— Մինաս, դու ինձանից լաւ քար դցող ես, հապա, փորձիր, կարո՞ղ ես այ այն մէջտեղի լուսամտին խփել:

— Ինչո՞ւ խփեմ:

— Հէնց այնպէս, իմ խաթրու:

— Ոչ, լաւ չէ, ներսում մարդիկ կան, քարը կը գիպչի նրանց:

— Ըր, ես քեզ մարդ ասողին ինչ ասեմ, — գոչեց Վարդանը:

Նա ամբողջ ուժով քարը զցեց զէպի վերին լուսամտաւանդից մէկը: Լսուեցին փշրուող ապակիների հնչիւններ ամայի փողոցի մթութեան մէջ: Վարդանն, ինքն իւր արածի հետևանքից սարսափելով, փախաւ առանց յետ նայելու:

—Այդ ինչ արիր, ինչո՞ւ,—գոչեց Մինասը, հազիւ հասնելով նրան,—դէ լաւ, մի փախչիր, ոչ ոք չի վազում ետեիցդ։

Տէր-Համբարձումը ստիպուած եղաւ սուրբ հաղորդութիւնը Բաղդասարի բերանն ուժով մտցնել։ Ժայթքելով կատաղի յիշոցների բուռն հոսանքը, հիւանդը նորից զրկուել էր խօսելու ընդունակութիւնից։ Դա երկրորդ հարուածն էր, որին երկու օր անցած յաջորդեց երրորդը։ Անուամենայնիւ, Բաղդասարն ապրեց մի ամբողջ շաբաթ, այլ ևս մինչև վերջին շունչ չըկարողանալով մի բառ արտասանել։

XIV

Գիւլիւմն այրի է, Վարդանը որը, խանութն անտէր։ Այժմ, երբ մարդն այլ ևս հաշիւները վերջացրել է այս աշխարհի հետ, ոսկորները հանգչում են գերեզմանում, բոլորը ցաւակցում են նրա կնոջն ու որդուն։ Այժմ նոյն իսկ ինքը Բաղդասարը վատ մարդ չի թւում։ Անօգուտ մարդ էր, ճիշդ է, բայց չէ որ և՛ անվնաս էր։ Մի քիչ լեզուն անհանգիստ էր, ինչ անենք, խօս գուր տեղը չէր հայհոյում մարդկանց։

Այսպէս էր դատում Զիլզիլ քաղաքի հասարակական կարծիքը, որի գլխաւոր բերանն էր ուստա Պօղոսի սափրատունը։ Այժմ այստեղ անխնայ դատափետում էին Աբրահամ աղային ու նրա «աներես» եղբօրը։ Անխիղճ մարդիկ, կլանեցիք թշուառ մարդու արիւն-քրտինքով վաստակած հարստութիւնը, իրան էլ գերեզման մտցրիք, և այժմ ինքներդ ապրում էք հանգիստ։

Մակայն այս վերջին մեղադրանքը շատ էլ իրաւացի չէր, Աբրահամը հանգիստ ապրելու բաղձից հեռու էր։ Նա իւր հաշիւները դեռ չէր վերջացրել Մա-

քօզօվի հետ, վախենում էր, որ պարտատէրը դատ բանայ Դալբաշեան եղբայրների դէմ: Դառն յանդիմանում էր Իսրայէլին, որ իրան մոլորեցրեց և զցեց վտանգի մէջ: Ի՞նչ կար, որ ազահութիւնը կուրացրեց նրանց. զլուխները քաշ ըուրլուն քսան կղպէկ փող էին վաստակում: Այժմ նրանց անունը արատաւորուեց ամբողջ քաղաքում, խայտառակուեցին... Եթէ Մարօզովը դատ բաց անի, կարող է նրանց մինչև անգամ բանդ նստեցնել:

— Դադարկ բան է, Մարօզովից իսկի մի վախեանար, — հանգստացնում էր եղբօրն Իսրայէլը, — Մոսկուան շատ հեռու է այստեղից: Ոչ որ ռիսկ չի անի այնտեղից այստեղ գալու ու մեր դէմ դատ սկսելու: Մոսկուացիները Կովկասցիների խանչալից վախենում են: Մէկ էլ որ ի՞նչ բան է Մարօզովի համար երեսուն հազարը, որ նրա պատճառով իւր զլուխը դալմազալի մէջ զցի:

Աւելի ճնշում էր Աբրահամին Բաղդասարի մահը: Այս յանկարծակի մահը ծանրացել էր նրա սրտի վրայ: Պատրաստ էր իւր պարտքը հատուցանել հանգուցեալի ընտանիքին լիովին, միայն թէ կարողանար լռեցնել վրդովուած խղճի ձայնը, բայց Իսրայէլը չէր թողնում:

— Էշի վրայ նստելը մի ամօթ, իջնելն-երկու, — կրկնում էր նորամուլ վաճառականը թուրքերէն առածը թուրքերէն լեզուով, — եթէ հիմայ մեր պարտքը տանք Բաղդասարի ընտանիքին լիովին, կասկածողներն էլ կըհաւատան, որ սուտ ենք կոտոր ընկել: Մարօզովն էլ մանէթին մանէթ կուզի: Մի և նոյնն է Բաղդասարը խօսմ մեր փողերով յարութիւն չի առնի: Ո՞վ էր նրան խնդրում մեռնել, ապրէր ինչքան ուզում էր: Քէֆը տուեց, մեռաւ, Աստուած հօգին լուսաւորի: Աշխարհ է, եթէ մէկը չընկնի, միւսը չի

բարձրանայ: Ի՞նչ հարկաւոր էր Բաղդասարին շատ փող: Նա իսկի փող ծախսելու չնորհք էլ չունէր: Մի կնիկ ունի, մի հատ էլ որդի, ինչ-որ թողել է, հէրիք է նրանց: Փողը քեզ ու ինձ է հարկաւոր: Անուններս խայտառակել պրծել ենք, մի քանի շահի փող յետ չըզցնէր մեր որդիների համար: Վեր կենանք ու թքածներս յետ լզենք: Մանէթին քսան, մի կոպէկ էլ աւելի չեմ տայ...

Պակաս չէր դիմադրում Արրահամին և՛ նրա աւագ որդին, Արշակը: Այս քսանուերեք տարեկան, նիհար դէմքով, ներս ընկած փորով և գկեռի ձևով դուրս ցցուած կոկորդով երիտասարդն իւր բարոյական կազմով ու աշխարհայեցողութեամբ Իսրայէլի կատարելատիպն էր աւելի մեծ ախորժակով և աւելի սուր ատամներով: Ահա ինչու Իսրայէլը սիրում էր նրան որպէս հարազատ որդուն, չէր թաղցնում նրանից ոչ մի առևտրական գաղտնիք և միշտ կրկնում էր եղբոր մօտ. «Արշակն ապստոյ ունէ»: Մինչդեռ նոյն սէրը նա չէր տաժում դէպի իւր երկրորդ եղբորորդին, Դանիէլը: Սրտով բարի, թէև ոչ առեւտրեւ զգայուն Դանիէլը հասկանում էր, որ իւր հօր ու հօրեղբոր արարքը դատապարտելի է:

Մի օր նա ասաց Արշակին.

— Ես ամօթից կարմրում եմ Վարդանին փողոցներում տեսնելիս:

— Ինչո՞ւ:

— Ինձ թւում է, որ նրա հօրը մենք սպանեցինք:

— Յիմար ես, ոչինչ չես հասկանում:

— Հասկանում եմ. հաւատա, ամեն բան հասկանում եմ, որքան էլ ինձանից թաղցնէք...

— Թաղցնելու բան չըկայ: Վաճառականներ ենք, ապրանքներս փխում էր ամբարներում, սնանկացանք:

— Սուտ ես ասում, Արշակ: Մեր հայրն ու հօրեղբայրը շատ ստոր բան են արել:

— Որ լեզուդ փորդ քաշես, վատ չի լինի:

— Հայրիկը վատ մարդ չէ, մեր հօրեղբայրն է նրան խելքից հանողը: Միշտ ասել եմ, էյի պիտի ասեմ. աշխարհում միայն ազնուութեամբ կարելի է բաղդաւոր լինել:

— Օհ՛, այդ ո՞ր վարժապետն է քեզ այդ դասը տուել:

— Դրա համար վարժապետի դասեր հարկաւոր չեն, բաւական է, որ խիղճ ունենանք:

— Ինչպէս տեսնում եմ, դու իմ գլխին Աստծու պատիժ ես դառնոսլու:

— Դրդառնսո՞ւ, Արշակ, եթէ ուրիշների փողերն ուտես:

— Էհ, չենք ուտի, — քաղցած կըմնանք: Դու վաճառականութիւն չես հասկանում: Նրեխայ չես, բայց յիմար ես ու յիմար էլ կըմնաս: Մարդ պիտի մօր արդանդից խելօք ծնուի, թէ չէ՝ ուսումն ու խրատը նրան ինչ չօգնեն: Մինչև անգամ վեց տարեկան Սամուէլը քեզանից աչքաբաց է: Այ, տես: Սամուէլ, գոչեց Արշակը իւր կրտսեր եղբօրը:

Վիճաբանութիւնը տեղի ունէր Դալբաշեանների տան առջև ձգուած բաւական մեծ պարտիզում: Սամուէլն իւր փոքրիկ քրոջ Մարթայի հետ խաղում էր, ձիւնից գնդակներ շինելով ու միմեանց վրայ դարսելով: Մանուկն իսկոյն վազեց, մօտեցաւ կարմրած այտերով ու կապտած ձեռներով և կանգնեց եղբայրների առջև:

— Սամուէլ դու բազէն ես շատ սիրում թէ հաւը, — հարցրեց Արշակը:

— Բազէն:

— Ինչո՞ւ:

—Հաւն ինչ է, թուչել չի կարողանում: Բազէն ծիտ է բռնում:

Արշակը հանեց զրպանից երկու թղթաղրամ— մի կեղտոտ ու հնամաշ երեք ըուբլանոց և մի նոր, մաքուր ըուբլանոց:

—Սամուէլ, ո՞րն ես ուզում,—հարցրեց նա, ցոյց տալով թղթաղրամները:

—Այ: այս եմ ուզում,—խլեց Սամուէլը հնամաշ թղթաղրամը:

—Սամուէլ, որ մեծանաս, ինչ պիտի անես:

—Պիտի գնամ Մակարիա, Մոսկով:

—Ինչո՞ւ:

—Ապրանք բերելու, ծախելու, որ փող աշխատեմ:

—Տեսնո՞ւմ ես,—դարձաւ Արշակը Դանիէլին,—վեց տարեկան է, բայց չատ բան է հասկանում:

—Աչակերտդ է:

—Այո, ես եմ սովորեցնում նրան: Քեզ էլ են խրատում, բայց Աստուած քեզ այնքան խելք չի տուել, որ լսածդ ու տեսածդ հասկանաս: «Ամօթից կարմրում եմ Վարդանին փողոցներում տեսնելիս»: Բան ասաց: Հարցնող լինի. ինքը Վարդանը կըկարմրէ՞ր քեզ տեսնելիս, եթէ դու նրա տեղն ու նա քո տեղը լինէիք: Իսկի՞: Մատդ բերանը չըզնես, կուլ կըտայ: Մի քանի անգամ նա եկել է մեր մաղազին, հետը չատ եմ խօսել, գիտեմ ինչ պտուղ է: Դու տես, նա մեծանայ ինչեր է անելու, քանի քանիսին է չոր տափի վրայ թողնելու: Վաճառականութիւնը մօր արգանդումն է սովորել: Դու նրան մի խղճա, քո մասին հոգս արա, ա խեղճ, ա ողորմելի...

XV

Ստեփան Փորսողեանը իւր գորանշին խորհուրդ էր տալիս համաձայնուել Դալբաշեաններից ըուրլուն քսան կոպէկ ստանալու: Մնանկ վաճառականին շատ էլ պատին սեղմելը լաւ բան չէ: Մարդիկ մի անգամ արդէն իրանց վարկը կորցրել են. շատ բարկացնես, մի կոպէկ էլ չեն տայ:

Դժբաղդութիւնն այնքան խախտել էր Գիւլիւմի հաւատը դէպի մարդիկ, որ նա իւր փեսայի անկեղծութեան մասին անգամ կասկածում էր: Միակ մարդը, որին կարող էր անպայման հաւատալ, հարազատ եղբայրն էր—Մարտիրոս Հախվերդեանը: Բայց նա էլ տասնութեց տարուց աւելի էր բացակայ էր Զիլզիլ քաղաքից, թափառում էր առևտրական գործերով զանազան երկրներում: Վերջին տարիները նրա համակները ստացւում էին Անգրկասպեան երկրից: Այստեղ նա քայլ առ քայլ ուղեկցում էր ռուսաց դորքերի յաղթական արշաւները, մի պատերազմող զինդի մատակարարելով զանազան միջերոններ:

Գիւլիւմը Վարդանի ձեռքով զրեց եղբօրը, խընդրելով, որ շուտով գայ ու կարդի բերի հանգուցեալի դործերը: Մի ամիս անցած, եկաւ Հախվերդեանը: Քոյրերը հազիւ ճանաչեցին նրան. Զիլզիլ քաղաքից հեռանալիս Մարտիրոս հազիւ քսան ու մէկ տարեկան երիտասարդ էր, բարակ, նորաբոյս բեղերով, նիհար, թուլակազմ: Այժմ աւուղջ, կարմրերես, զուարթ տղամարդ էր արդէն բաւական ճերմակած յոնքերով և ճաղատ գլխով: Նրա ամբողջ էութիւնից բուրում էր դործնական և ինքնավստահ մարդու այն աշխոյժը, որ ծոյլ և անսվտահ մարդկանց ներշնչում է նախանձ:

և ատելութիւն. Թափառելով երկրից երկիր, պարապելով ամեն տեսակի առևտրական գործերով, չփութելով ամեն տեսակի մարդկանց հետ, կրելով հազար ու մի նեղութիւն, այժմ, երեսունուհօթ տարեկան հասակում, կեանքի փորձիչ բովով անցած մի տղամարդ էր, որին խաբելը գրեթէ անհնարին էր:

Առանց ժամանակ կորցնելու Հախվերդեանը ձեռքին առաւ բրոջ գործերը, մոտաւ Դալբաշեանների հետ բանակցութեան մէջ և իսկոյն հասկացաւ ինչ տեսակի մարդկանց հետ գործ ունի, ուստի շտապեց հաշիւները վերջացնել մանէթին բսան կոպէկով: Այնուհետեւ խանութի ապրանքները բաւական աչոյզ գնով վաճառեց ուրիշի և հաշիւները բարեկիցճաբար ներկայացրեց Գիւլիւմին:

Այս բոլոր գործերի մէջ նրան օգնում էր Վարդանը: Եւ նա ցոյց տուեց այնպիսի հաշուազիտութիւն ու մտքի արթնութիւն, որ զարմացրեց Հախվերդեանի այլս հմուտ մարդուն: Բայց, այդ մանուկն ինքն ըստ ինքեան կատարեալ դանձ է: Վարձ միջոցում փորձուած մարդու ձեռքի աակ կարող է դառնալ հազուադիւս վաճառական: Մեղք է նրան թողնել անուշադիր:

— Գիւլիւմ, — դարձաւ մի երեկոյ Հախվերդեանն իւր քրոջը, — թող Վարդանին հետս տանեմ Բագու:

— Ախ, առանց նրա ես կարող եմ ապրել: Աչքի լոյս մի հատիկ տղայ ունիմ, նրան էլ օտարութիւն ուղարկեմ: Հերիք չէ, որ դու ինքդ գնացիր օտար երկիրներ, մօրդ թողնելով դառն արտասուքի մէջ: Խեղճ կնիկը հէնց քո հոգսից մեռաւ:

— Էէ, չէ, իմ հոգսից մեռաւ: Պառաւեց, մեռաւ էլի: Այս մայրերն էլ զարմանալի են, տիգիպէս կը պչում են իրանց որդկերանց, պոկ չեն գալիս:

— Քեռի, ինչ լաւ ասացիր, դրուստ սրտիցս

ձայն տուեցիր, — դուք Վարդանը, որի համար մայրըն արդէն ձանձրալի էր դարձել:

— Դէ լաւ, հին դարմանը քամուն չըտանք: Քեզ էլ, Գիւլիւմ, Վարդանի հետ կըտանեմ Բագու: Վարդանը, փառք Աստուծոյ, յիմար տղայ չէ, մինչև անգամ խելօք է, ինչպէս կարելի է նրան թողնել այս յետ ընկած քաղաքում: Սկաժիտ սլաժալտայ, ինչ կայ Զիլզիլում, հըմ, փողրաթներ, մեծ մեծ առու-տուրներ, թէ հանքեր կամ գործարաններ: Ես վամ սկաժու, սկառնիկի գործը, մարդ էլ չըկայ, որի հետ երկու խօսք խօսես քաղաքավարի: Այ, Բագուն ուրիշ բան է, մասն սաշտենի: Հիմայ ով գլխում մի հաւի չափ խելք ունի, այնտեղ պիտի գնայ: Հինգ տարի էր չէի տեսել, այս անգամ անցնելիս երեք օր մնացի, լաւ տեսայ, ճանաչեցի: Ես վամ սկաժու, գործը սկաժիլենի: շատ առաջ կըղնայ: Ես էլ վճռել եմ այնտեղ գործ սկսել: Սկանիյ ստատի կըմնայ Ասխաբաթում: Էլ այնտեղ սօղա չըկայ: Աչքիս առաջ ուտները թուրքմենների շալմաները քամուն տուեցին, պըծաւ, էլ էքսպեդիս չըկայ, արմիւնն յետ է գալիս, առուտուրն էլ ընկնում է: Բագու Բագու, ուրիշ ոչ մի տեղ: Ուզում եմ այնտեղ մի լաւ մաղազին բաց անել, սամիյ սկերմիյ սօրթ: Ուժէ մաղազինի տեղն էլ մտքումս նշանակել եմ: Պրեւաժօ ծովի ափին:

— Քեռի, ինչի մաղազին ես ուզում բաց անել, չիթ ու կտորի, — հետաքրքրուեց Վարդանը:

— Շատօ, չիթ ու կտորի: Աստուած մի արացէ: Սկաժիտ սլաժալտայ, չիթ ու կտորի առուտուրումը ինչ աշխատանք կայ: Արշինին քառորդ կամ շատ շատ կէս կոպէկ: Նաչիխայտ, ես վամ սկաժու, նաչիխայտ: Մանուֆախտուրան, քրատեց մայ, ծոյլ մարդկանց համար է, որ նստեն ու արշինով ճանձնը փախցնեն:

-- Բայ որ առուտունն է շաւ:

— Ո՛րը: Հէ, որատեց մայ, մօղնիյ առուտունը հիմայ թանգագին խմիչքների և զակուսկանների մաղազինն է, վօտ շտօ...

— Այդ ինչ բան է. բաղկալի դուքան:

— Բաղկալի, չէ, չախկալի, հա հա հա: Տի, որատեց մայ, նիշեմօ նէ սլանիմայշ, իմ ասածն է. «Մաղազին գաստրանսամիշեսկիս տաւարով ի զագրանըշնիս նասլիտով», վօտ շտօ: Մեծ մաղազին կըլինի, շատ մեծ: Վիվեսկի երկայնութիւնը կըլինի տասն արշին, լայնութիւնն էլ երկու արշին, տառերը ոսկեգօծ: Վիվեսկան մաղազինի համար մեծ բան է, ի հարկէ, Յիվիշիզօվանի քաղաքում, ոչ թէ այս քաղաքանդ Զիլզիլում: Այստեղ իսկի վիվեսկաներ էլ չըկան, եթէ կան էլ ժնտի կտորներ են կամ հին սլանիսներ կամ կտորած վեդրօյի տակ: Դռների վրայ կըլինի ուրիշ վիվեսկա, պատկերով, սլանիմայշ: Պիտի նկարել տամ մի սղամարդ, հաստ փորով. մի ձեռին կալբաս, միւս ձեռին պիվօի բաժակ: Նեմեցի պատկեր: Որտեղ եմ տեսել այսպիսի պատկեր: Չօտեմօ զնայետ, այնքան քաղաքներ եմ տեսել, որ մըտիցս ընկել է: Հա, Ռոստովում, Սագովի փողոցում:

— Մաղազինում ինչ ապրանքներ կըլինեն, քեռի...

— Այնպիսի ապրանքներ, որ տեսնողի բերանի ջուրը գնայ: Այ, օրինակ, մի կողմում սօլկաներում դարսած կըլինին շիշեր. կօնեակ, ռօմ, խերես, վերմուդ, մարսալտմի խօքով գուրբովկայից ու բեաբինովկայից սկսած մինչև շաքլանսկիյ, հասկացանք: Միւս կողմում. սարդինկա, կիլկի, անգօուս և այլն: Յետոյ, զաստօյշի վրայ կըշարենք տապակած գառ, խոզի ճուտ, հնդուհաւ, հորթի միս, տեսակ-տեսակ ձկներ, խաւեարներ, կալբասներ, տեսակ-տեսակ պա-

ներներ—չեստեր, ոօքֆօր, ժերվե և այլն և այլն։ Յետոյ յատակի վրայ տոպրակներով ու արկղներով չոր պտուղներ, շաքարեղէններ, քաղցր խմորեղէններ։ Այ թէ ինչպիսի մաղազին կունենամ։ Բախկալի դուքան, չէ, չախկալի դուքան, վօտ նշո...։

—Օրական քանի ըուրլու ապրանք կը ծախենք, բեռի,—կամեցաւ իմանալ Վարդանը նռանդուն վաճառականի ապագայ ձեռնարկութեան էականը։

—Նիլիզաւ սկազայտ։ Աջողութիւնից է կախուած։ Իմ ասած մաղազինի պէս մաղազին դեռ չըկայ Բագլում։ Նշո, ըրատնց մօյ, նարօդ նէաքրագւսանիյ։ Ես մեծ յոյս ունիմ մարեակների վրայ։ Մարեակները, ըրատնց տի մօյ, ուտել-խմելում ընկերներ չունին։ Նօվօրօստիյսկումն եմ տեսել։ Հէնց այս պատճառով էլ մաղազինս ծովի ափումն եմ բաց անում, որ նրանց աչքի առաջ լինի։ Իմ հաշուով, առաջին տարի գուրտում օրական ամենաքիչը յիսուն ըուրլու ապրանք կը ծախենք։ Յետոյ, ըրատնց մօյ, տօրգօւլին րաշիրիցա կըլինի, կարող ենք հասնել օրական հարիւր, երկու հարիւր ըուրլու, աղնիմ սշօ վօմ նիլիզաւ սկազայտ...

—Բաս ես գնացի Բագու, մայրիկ,—գոչեց Վարդանը միանգամայն ողևորում։

—Միքանի տարի դու իմ մօտ կը լինես գործակատար, ի հարկէ, ոռճիկով։ Հէնց որ առուտուրը սովորեցիր, սոշիյ կամպանիօն կը շինեմ։ Հօրիցդ մօտ հինգ հազար ըուրլի է մնացել։ Քիչ փող չէ խելօք տղայի ձեռքում։ Այս շաբաթ ես կը գնամ Բագու, մաղազինը կը սարքեմ։ Դու դեռ ուսումդ վերջացրու։ Աշխատիր ոռւսերէն գրել—կարդալը լաւ սորել, ես առաւել խօսելը։ Օօ, ըրատնց մօյ, ոռւսերէն լեզուն մեր ժամանակում մի կտոր հաց է։ Հայրս շատ տղէտ էր, չը հասկացաւ այս բանը, ինձ ու-

տում չը տուեց: Բայց յետոյ, փառք Աստծու, ինքս սովորեցի: Հիմայ ես խօսելում վարժապետիդ վարժապետից էլ լաւ եմ: Սաւակ պէրվի սօրթ խօսողներից իմացիր ինձ: Հատ էլ գազէթ կարդացող եմ, այս էլ իմացիր: Վաճառականը, որ գազէթ չի կարդում, հէնց մին զրուշ: Ես որ գազէթ չը կարդայի, իսկի կիմանայի, որ ռուսը թուրքմէնի հետ վայնա ունի ու կը գնայի փողրաթ վերցնելու: Հա, ես Բագուկից քեզ համար կուզարկեմ մի լաւ գիրք: Այնտեղ ամեն բան կայ վաճառականի համար, կը կարդաս, անգիր կանես...:

XVI

Այդ երեկոյից Վարդանի երազների ու ցնորքների կենդրոնը դարձաւ Բագուն: Արդէն այդ քաղաքի անհուն հարստութեան վերաբերմամբ նա շատ բան էր լսել և շատ անգամ էր մտածել այնտեղ տեղափոխուելու մասին: Այժմ երեակայութեամբ ապրում էր այնտեղ և պատկերացնում իւր քեռու մաղազիան և իւր գործունէութիւնը: Ահա նա, մուշտնրիններով չքջապատուած, հագիւ կարողանում է կատարել ներանց պահանջները: Դրամարկդի մօտ կանգնած է քեռին, ուրախ ու զուարթ և կոտրատում է ռուսերէն: Հարիւրանոցներ է, օր ստանում է, մանրացրէ նում ու գցում զրամարկդի մէջ: Երեկոները նրանք հաշիւ են անում օրոշայ եկամուտը և միասին ուրախանում: Վերջապէս, Վարդանը ընկերանում է քեռու հետ և այլն և այլն...

—Մայրիկ,—գարձաւ նա մի անգամ իւր մօրն երեակայութեան բոթրեքուն պահին,—յիշում եմ հայրիկն ինձ վրայ ինչ պարտք դրեց:

—Ի՞նչ պարտք:

—Նա ասաց. «դու պէտք է հարստանաս ու Ար-
րահամ աղայից ու նրա որդիներից վրէժս առնես»:
Յիշում ես: Ասաց. «անիծուես, եթէ խօսքս չը կա-
տարես»:

—Ախ, այդ խօսքերը անէծք էին որդի, հայրդ
սիրտը ցաւելուց էր ասում: Մոռացիր...

—Մոռանամ: Հօրս զրկեցին, սպանեցին, փո-
ղերս կլանեցին, Էս մոռանամ Արրահամ աղայի որ-
դիներին: Ամեն անգամ փողոցում այդ Արշակին կամ
Դանիէլին տեսնելիս, արիւնս գլխովս է տալիս, ու-
զում եմ քարով նրանց քիթ ու պռունդը ջարդեմ:
Բայց պռօշներս կծելով, ինձ պահում եմ ու ինքս
ինձ ասում. «սպասիր, սպասիր, ժամանակը կըգայ»:

—Ախ, որդի, դու վատութիւն անելու մասին ես
մտածում: Այդ լաւ չէ: Սովորիր մարդկանց լաւու-
թիւն անել, միայն լաւութիւն, թէ չէ ամենքը քեզ
կանիծեն: Դու կարծում ես փողից աւելի հարստու-
թիւն չըկայ: —Կայ: Լաւ անունը փողից շատ շատ
թանկ արժէ, անուն աշխատիր:

—Որ փող ունենամ, անունն էլ ետեից կըգայ:
Այս էր տասն ու չորս տարեկան պատանու դա-
ւանանքը և յանուն այս դաւանանքի, նա պատրաստ
էր անել ամեն ինչ:

Չուտով նա Բագուից ստացաւ քեռու խոստա-
ցած գիրքը: Այս ուրիշ ոչինչ էր, եթէ ոչ առևտրա-
կան տարրական կանոնների ու հաշուեգիտութեան
ձեռնարկ: Մի գիրք որ Վարդանի ժամանակաւոր ա-
ւետարանը դարձաւ: Նա կարդում էր և ուսումնասի-
րում, անգիր անում մուրհակների, պայմանագրերի և
առևտրական նախագիծերի օրինակները:

Մի օր նա յայտնեց ընկերներին, թէ չուտով
գնալու է Բագու: Երևաց, որ մեկակ ինքը չի
եղել Աւետեաց երկրի մասին երազողը, այլ հա-

մարեա թէ բոլոր աշակերանները:

— Դու ինչ պիտի անես այնտեղ, — կէս արհամարհանքով հարցրեց նա Մինասին:

— Պիտի մտնեմ Ռէալական ուսումնարան ուսումնըս շարունակելու:

— Օհօ գիմնազիւն: Բարեկամ, լաւ կանես, որ հօրդ արհեստը սովորես գլուխդ քաշ: Արհեստաւորի որդու համար առած ուսումդ էլ շատ շատ է:

— Հայրս էլ այդպէս է ասում, — պատասխանեց հեղ պատանին ամենայն հեղուժեամբ — բայց հօրեղբայրս չի թողնում: Դու տեսել ես հօրեղբօրս: Չէ: Վեց տարի է նա Բաղումն է: Վարժապետութիւն է անում: Ամեն շաբաթ ես հօրս կողմից նրան նամակ եմ գրում: Չատ հաւանել է նամակներս: Գրում է հօրս, որ թոյլ տայ ինձ ուսումնս շարունակելու:

— Երեւի, շատ հարուստ մարդ է, — ծաղրով նկատեց Վարդանը:

— Հարուստ չէ, բայց ինձ շատ է սիրում: Ինքը պսակուած չէ, ուզում է ինձ որդեգրել:

— Ես էլ եմ գնում Բագու, — մէջ մտաւ զանգրահեր Լեւոնը:

— Քեզ ով է տանում:

— Մենք ընտանիքով ենք գնում:

— Դուք կարծում էք, ես այստեղ կըմնամ, — ասաց քսու Մարտիրոսը, որ ոչ մի բանում չէր ուզում յետ մնալ ընկերներից, — հօրս կաղաչեմ, որ ինձ էլ ուղարկի:

— Պակասը դո՛ւ կիր, — գոչեց Վարդանը, միանգամայն կատաղելով բոլոր ընկերների դէմ, որոնք, կարծես խօսք մէկ էին արել նրա հացը ձեռքից խլելու: — Միկի, մէնակ դու ես մնում այստեղ:

— Իսկի էլ չեմ մնայ, — լրացրեց շարաճճին, — ինչու պիտի մնամ, ձեզանից սրակաւ եմ, ինչ...

Յետոյ ընկերները խօսեցին իրանց ապագայի մասին. իւրաքանչիւրը պարզեց իւր փափագն ու ձգտումները:

Մինասն ասաց, թէ կրկամենար այնքան ուսում առնել, որ իմանար, թէ օրացոյց կազմողներն ինչպէս են գուշակում լուսնի և արեգակի խաւարումը:

Լևոնը խոստովանեց, թէ ցանկանում է ամբողջ աշխարհը ճանապարհորդել և բոլոր լեզուներով խօսել:

Մկիչը փափաղ յայտնեց գոնէ մի անգամ գնալ Դաղստան, տեսնել Ճամիլի ծննդավայրը և այն տեղերը, ուր նա պատերազմել է:

Մարտիրոսը ջերմ ցանկութիւն արտայայտեց Օկոլօգօշնիյ նազպիրատել դառնալու:

Մարտին Բաղդանիչը, յիշելով Բաղդասարի նուէրները, մինչև վերջը հաւատարիմ մնաց իւր համակրութեան մէջ և Վարդանին տուեց ընտիր ուսումնաւարտի վկայական: Չըվշտացրեց և՛ միւս նրա ընկերներին, իւրաքանչիւրին տալով լաւ թուանշաններ: Վերջին օրը պատկառելի տեսուչը մի խրատական ճառ ասաց ուսումնաւարտներին:

Աշխատեցէք մարդ դառնալ, — աւարտեց նա իւր խօսքը, — որ երեսս պարզ անէք ձեր ծնողների առջև: Չը մոռանաք Մարտին Բաղդանիչին հա, թէ չէ ձեր բոլորի հէրը կանիծեմ: Լաւ միտներդ պահեցէք, որ ինչքան էլ մեծ մարդ դառնաք, պատճառն ես եմ: Ես եմ ձեզ նման աւանակներից մարդ չինել: Դէ, հայդա, զնացէք, բարի ճանապարհ: Էհէ, չեղաւ, չեղաւ, կացէք, կացէք... Այ, հէնց իսկոյն ցոյց տուեցիք ձեր էջութիւնը... Հէնց այդպէս, դուզ դուզ գնում էք էլի... Սմի՛նս...

— Սմինճ, — աղաղակեց Մկիչը, — աղա, կանգնեցէք շարքով: Այդպէս: Վերցրէք զգականերդ: Այդ-

պէս: Ռազ, զըվա, տըրի, հուռռան, կեցցէ Մարտին
Քաղղանիչը: Երեք անգամ... Դէ, բաւական է...

Եւ, կանգնելով տեսչի առջէն, ձեռը զինուորակա-
նի ձեռով պահեց քոնքի մօտ, շուռ եկաւ և «ռազ, զվա»
ասելով, հեռացաւ:

— Այ չար սատանայ, — գոչեց Մարտին Բաղղա-
նիչը, ծիծաղից թուլանալով:

Մի ամիս անցած Վարդանը զնաց Բագու:

ՇԻՐԱԿԱՆՁԱԴԷ

Վ Ե Ր Զ Ը Ք Ը Զ Ի Ն Մ Ը Ս Ի

III

ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ ՕՐԸ^{*)}

(Ի ՕՄ - Կ Ի Պ Ո Ի Ր)

ԿԱՐԱԼԷՆԿՈՒ

(Մալաուուսական հեքիաթ)

Կրակը հանգաւ, լուսնակըն է բարձրանում
Գալիակիրը արածում է անդառում:

(Շ Կ Զ Կ Կ Ե)

III

Սրանից լետոյ ջաղացպանի մտքերն ասես թէ աւելի
ևս մռայլեցան:

— Չէ, աշխարքիս վրայ հէնց գիտենաս բաներն անպէս-
չեն դառնում, ինչպէս որ պէտքն էր,— մտածում էր նա ինքն
իրեն:— Մարդ իրեն միշտ անհաճոյ դրութեան մէջ է դրում,
բաց թէ ինչի — ինքդ էլ չես հասկանում... Ահա այս բոպէիս
աղջիկը վառեց ինձ... Զոռդ անուանեց, Էլ-Է... Ես որ
ջոռդ լինէի, ու ալդքան էլ փող ունենալի. առուտուրը...
միթէ այսպէս կապրէի, ինչպէս այժմս եմ ապրում: Չէ, այս-
պէս չէի ապրիլ, ինչ կեանք է իմ կեանքս — ջաղացում ինքդ
աշխատիր, ոչ գիշերները քուն ունեցիր, ոչ ցերեկը մի փոր
հալալ հաց կեր. շարունակ աչքդ չորս պիտի լինի, ջրին մը-
տիկ տաս, որ ուրիշ տեղ չվազի, երկանքին նայես, գլանը
նայես, գլանի ժանանիւներին նայես, ժանանիւների մատներին
նայես, որ դուրս չպրծնեն, որ հաւասար առնեն... Է՛հ, զեռ
անիծուած բանուորին էլ պիտի նայես: Միթէ բանուորին կա-
րելի է հաւատալ: Հերիք է մի բոպէ հեռացար, իսկոյն ալդք

^{*)} «Լուսնայ» 1902. № 1.

անսլիտանն էլ կվեր կենալ, աղջկերանց մօտ կվաղէ... Շան կեանք է ջաղացապանի կեանքը, իսկը շան կեանք։ Ուղիղ է ասն օրից, որ ազատ—Աստուած հողին լուսաորէ—հարբած—հարբած կանգնած ջուրն ընկաւ ու խեղդուեց, ինքս տէր դարձաւ և սկսաւ մի փոքր փողի երես տեսնել... Բայց էլ օգուտ չկալ։ Մէկ մանէթի ետեից հողիդ դուրս կգալ, ման ետ գալիս, ման ետ գալիս, ետեիցդ, նոյն իսկ երեսիդ էլ չասած բաները չի ճնոււմ, մինչդեռ—չնոտ օգուտ կալ—չնչին բան։ Երբք քրիստոնեայ ասածդ կարող չէ ջուղի նման շահուել։ Այ, որ սատանան ջուղին դեղիցս վերցնէր,—ինչ եմ ասում, այն ժամանակ կարելի էր մի քիչ դործ անել։ Այն ժամանակ ուրիշ տեղ չէին ունենալ, միտակ ինձ կգալին թէ հարկը տալու համար փող վերցնելու, և թէ ապրանքի համար շը՛, կարելի էր գուցէ մի փոքրիկ օղետունն էլ բանալ... Իսկ ջաղացը, կամ կարելի էր մի մարդ դնել, կամ հէնց կծախէի էլ։ Կորչէ։ Հէնց դիտեմաս մարդս դեռ մարդ չէ, քանի որ աշխատում է։ Ուրիշ բան է, երբ կղպէկը կուպէկ է բերում։ Յիմար սլիտի լինիս, որ ալդ չհասկանաս... Երկու խող որ պահում ես, մէկ էլ տեսար,—խողը բազմածին կենդանի է, մէկ տարուալ մէջ ամբողջ սուրու դարձաւ։ Այդպէս էլ փողն է—բաց ես թողնում իմար մարդկանց մէջ, ոնց որ արածելու ես զրկում, միայն չքնես ու նորից ժամանակին տուն քնել կարողանաս—կուպէկը տաս կուպէկ կծնի, մանէթը տասը մանէթ...։

Այս միջոցին ջաղացապանը քարձրացաւ հասաւ աչն տեղը, որտեղից ճանապարհը իջնում էր դէպի գետը։ Արդէն դիմացից լսում էր,—հաղիւ հաղ, երբ դիչերուալ քամին շնչում էր,—թէ ինչպէս քնաման ջուրը քլքլում էր նաւերի մէջ, իսկ ետեը, մի անգամ էլ լիտ դառնալով, ջաղացապանը տեսաւ պարտէղները մէջ քնած դեղը և լարձր սօսիները տակ ալրի կնաջ փոքրիկ խրճիթը...։ Նա կանգ առաւ և զլուխը քորելով փոքր ինչ մտածեց...

—Շը՛, իմար կլինէի,—ասաց նա վերջապէս ճանապարհը շարունակելով—Ով է իմանում, այն գիշերը որ ազատ հարբած չլինէր ու լճացած ջրի մէջ չընկնէր, հիմա վաղուց Գալիսիոն չլնքիս փաթաթած լինէին։ Իսկ նա հո իմ ընկերս չէ։ Բայց ան, ինչքան անուշ է ալդ աղջկալ պաշը—Խւֆ, ինչքան անուշ է...։ Ասացի հո, աշխարքիս վրայ ոնց որ պէտք։

էր բաներն այնպէս չեն դառնում: Որքանք քոյ ու բոսին մի լաւ էլ օտիտ լինէր... ասենք հէնց այնքան, ինչքան որ Կոգնենի Մակողոնենկոն է սալիս իւր Մօտրիային... Ե՛հ, էլ ինչ խօսք...:

Նա բլրի ստորոտից մի անգամ էլ աչքը լստ ձդեց, նախօրէն ալի միջոցին գիւղում լանկարծ զանգը հնչեց: Նա տեսաւ զանգակատունը, որ գեղամիջում, բլրակի վրայ էր շինած, կարծես մի բան վէր կկաւ զանգակատնից և, զնդոցով ու օքօրուելով, թռաւ գնաց դաշտերի վրայ:

— Էհէ, երկում է արդէն կէս գիշեր եղաւ, — մտածեց նա ինքն իրեն և, բերանը լայն քացած լօրանջելով, շտապով բլրից ցած իջաւ՝ դարձեալ Կուր աւուրու մասին մտածելով: Մանէթիներն աչքի առաջիցը չէին հեռանում, գրանք կարծես կենդանի լինէին, հէնց այն Լ՝ ձեռքից ձեռք էին անցնում, զանազան գործերի մէջ մտնում, ազատ արածում իրենց համար և աճում, քաղմանում: Նա մինչև անդամ ծիծաղեց մըտածելով, թէ ինչպէս զանազան լիմարներ կարծում են, թէ իրենք իրենց համար են այլապատում, Բայց կհասնի ժամանակը, և նա, հոտի տէրը, ալի ամենը իրենց սերունդով կքչէ, կըրտանէ ու իւր նրկաթապատ սնդուկը կլցնէ:

Սա ալս ամենը հաճելի մտքեր էին: Միայն Կրք ջուղը միտքն ընկաւ, հաճելի մտքերը նորից փչացան: Զաղացականը տխրեց, որ ջուղը բոլոր արօտատեղերը իւր ձեռքն է՝ ձգել, և իւր խեղճ մանէթիները ոչինչ չունին սպրելու, տեղ չունին բաղմանալու, նման ոչխարներէ հոտին, որն արօտ է դուրս եկել այն տեղի վրայ, ուր արդէն եղել են ջուղի այծերը... Ի հարկէ որ այդտեղ կշտանալու բան չես դոնիլ...:

— Էրնէկ սատանան տանէր, պրծնէինք ալի անիծեալից, — մտածեց ջաղացականը, և նրան թրճաց, թէ հէնց ալի է պատճառը, որ ինքն ալսալի տխուր էր... Աշխարհիս երեսին հէնց ալի է վատը: Լնիծեալ ջուղները չեն թողնում, որ քրիստոնեան իւր արդիւնքը հաւաքէ...

Այստեղ, բլրի կիսին, որտեղ նաւերի ջրի խաղաղ և աւետի թէ քնամած խոխովն արդէն շարունակ լսելի էր լինում, — լանկարծ ջաղացականը արձանի նման խանդ առաւ, և ձեռքով ճակատին խփեց:

— Վան, ինչ բան կլինէր... Ճշմարիտ Աստուած, լաւ բան կլինէր: Հէնց այսօր էլ ուղղակի դատաւորանի օրն է:

ինչ կասես, որ ջնուդի սատանան մեր Եանկէլին ջղկած լինի... Բայց չէ. ալը լինելու բան չէ. Բաղաքում ջնուդները տեղը չատ: Մանաւանդ որ Եանկէլը—ծանր մարմնով, ծերունի, ոսկրն ու կաշին մնացած մի ջնուդ է: Ի՞նչ չա՛ն նրանից: Այ, ջաղացականն ա՛յն բաղդը չունի, որ հազարաբաւարներէ միջից Չանդոզ հէնց Եանկէլին ջղկէ:

Մի րոպէ ջաղաղականի զլխում, անհանդիստ մը ջլուններէ նման, ուրիշ մտքեր վիտաղին.

—Է՛հ, Ծիւրկապ, Ծիւրկապ. քրիստոնէին վալել չէ ալիսի քաներ մտածել, որ դու ես մտածում. Խեղքդ զուխդ ժողովրդի Եանկէլի որդիքը հո կմնան, դարձեալ պարտքդ պիտի տաս...: Նրկորդ էլ որ մեղք ես գործում,—Եանկէլը քեզ վկայութիւն չի արել: Գուցէ ուրիշները պատճառ ունին ծեր միքիտանին անիծելու, բայց չէ որ դու էլ չես քաշուիր ուրիշներից վաշխ առնելուց...

Բայց ալս անդիւրեկան մտքերի վրայ, որոնք չան նման խածոտում էին նրա խիզճը, նա բաց թողնց աւելի կատաղած մտքեր:

—Բայց էլի ջնուդը ջնուդ է, քրիստոնեայի թալը չէ. Թէ որ ես վաշխ առնում էլ եմ,—է՛հ, կարող է՛նք ասել, թէ չեմ առնում. առնում եմ ի հարկէ,—գոնէ, կարծում եմ, դարձեալ լաւ է տոկոսը քրիստոնեայի տալ, քան անհաւատ ջնուդի:

Այս միջոցի՞ն զանգակատնից լսուեց զանգի վերջին հարուածը:

Նրեի ժամհարը, Խիւան Կադիւօն, ժամի մօտ քնած, քունը գլխին քաշել է զանգի թոկը—ալնքան երկար խփեց կէս դիւրը: Բայց վերջին անգամը, երեկ ուրախանալով որ վերջինն է, անպէս ուժեղ խփեց, որ ջաղացական միջոցն անգամ ցնցուեցաւ՝ երբ սարի քամակից ղնդոցը զօղանջեց նրա զըլխի վերեւը, և գեղակից անցնելով փռուեց անտաքի վրայ, հեռաւոր դաշտերի վերեւ, որոնց միջով պտուղապտուղ անցնում է քաղաքի ճամբան...

«Էիմա աշխարքում սմենքն էլ քնած են,—ինքն իրեն մտածեց ջաղացականը, և մի բան կարծես նրա սրտին խփեց: —Ամենքն իրենց տեղում քնած են, մենակ ջնուդներն են խոնում իրենց աղօթատանն ու լաց լինում, մէկ էլ ահա ես, անթաղ մնացած մեռելի նման, կանգնած եմ լճացած ջրի մօտ վատ վատ բաճեր միաք անում...»

Նա չատ տարորթնակ թուաց նրան այդ ժամը...
 Հետում եմ որ,—ասում է,—զանգի ձայնը մարում է դաշ-
 տում, բայց միևնույն ժամանակ թւում է, թէ մի աներևութ
 բան կողմնակի ճանապարհով մտնում է տալիս, հառաչում...
 Տեսնում եմ ղեկավարի միւս կողմը անտառը, որ ամբողջապէս
 թաթախուած է ցողի մէջ, և ցողը փալկւում է լուսնի շո-
 ղով, իսկ փնքս մտածում եմ,—այս ինչպէս է, որ մի ալսակի-
 սի ամառ գիշեր սառնամանիքի կղեւամով է պատած դա։ Նա
 երբ այն էլ միտս ընկաւ, թէ ինչպէս աղաս ճակի մէջ խեղ-
 դուել էր — ես հո այդ բանի վրայ չատ էի ուրախացել,—բա-
 լորովին սիրտս փորս բնկաւ։ Այդ դիտելով ջաղաց գնամ, ոչ դի-
 տեմ տեղս կանգնած մնամ...»

—Գաւրիլօ. հէյ, Գաւրիլօ,—կանչեց նա իւր ջաղացի
 քանուորին։—Հէնց այդպէս էլ է. անառակը ջաղացը դա-
 տարկ թողել, գեղ է վաղել, աղջկերանց մօտ գնացել։

Ֆիլիպպը լուս տեղ, ամբարտակի վրայ ելաւ Լսում է՝
 ջուրը ծոր է տալիս ջրարդիւն տակից, իսկ նրան այնպէս է
 թւում, թէ մէկը զաղտագողի դուրս է գալիս լճակից ու ա-
 նիւնների վրայ մագլցում...

«Է՛հ, աւելի լաւ է գնամ քնեմ։—մտածեց նա...» Բայց
 մի անդամ էլ ետեւը դարձաւ, նայեցաւ։

Լուսինը վաղուց էր երկնքի ամենաբարձր կէտից ան-
 ցել ու ջրի մէջը նայում... Ջաղացպանը զարմանում էր, թէ
 հրտեղից է իւր փոքրիկ գետակի մէջ այդքան խորութիւն,—
 համ լուսինն էր տեղաւորուել, համ կապուտ երկինքը իւր բո-
 չոր աստղերով մէկտեղ, համ էլ այն փոքրիկ մալթ ամպը,
 որը սակազն փետրի նման թեթեւ ու արագ թռչում էր քա-
 ղաքի կողմից։

Բայց որովհետեւ արդէն նրա աչքերը փակւում էին, ուս-
 տի և նա երկար ժամանակ զարմացած չմնաց և, բանալիքով
 քաց արաւ դրսի դուռը, ներսից քաշեց սողնակը, որպէս զի
 իմանայ, թէ երբ է վերադառնալու բանուորը—գնաց, մտաւ
 իւր անկողինը...

IV

—Ըհ՛հ, դէհ վեր կաց Ֆիլիպպ... Այ քեզ օրին,—լան-
 կարծ մտածեց նա մթնում անկողնից վեր կենալով, կարծես

մէկը մուրճով գլխին հասցրած լինէր։—Ինչպէս մտահան էի արել՝—ախր այդ քաղաքից եկողը հէնց այն ամսն է, որ նոր քաղաք էր թռչում, և դեռ ջնուղի վարձուորի հետ էլ զարմացանք, թէ առանց քամու է շարժւում։ Այժմա էլ կարծես մի մեծ քամի չկայ և եղածն էլ այն կողմից չէ։ Սպասիր։ Այստեղ մի բան կայ...

Նա բոքիկ ոտով դուրս եկաւ և, փորն ու մէջքը քորելով, կանգ առաւ ամբարտակի ուղիղ մէջ տեղը։ Առաջը թո՛մբ բռնած գետակի կողմից հովը փչում էր նրա մէջքին, իսկ առջևից ուղղակի դէպի նրան էր գալիս փոքրիկ ամպը։ Միայն այժմա դա առաջուայ պէս թեթև չէր և այնպէս ազատ ու համաշափ չէր թռչում, հասցա կարծես թեթևակի տատանւում էր և, գնդահար եղած թռչնի նման, դէպի ցած էր դալիս։ Երբ որ ամպը հասաւ լուսնի դէմը, այն ժամանակ արդէն ջաղացապանը պարզ հասկացաւ, թէ ինչ բան էր դա, որովհետեւ սեպածառ լուսնի առաջ որոշակի երևացին սև թևերը, իսկ նրանց ներքևում էլ մի երկայն, դմբդմբացող մօրուքով կուշեկա՛ծ մարդու պատկեր...

—Է՛ր-մա՛ Դու բանը տես,—մտածեց ջաղացապանը։—Մէկին չանչել է։ Ի՞նչ անեմ։ Ի՞նչ կանչեմ—«թող, այդ իմն է»—վա՛յ թէ խեղճ ջնուղը ջարդ ու բուրդ լինի կամ խեղդուի Բարձր է։

Բայց այստեղ նա տեսաւ, որ բանը փոխւում է—սատահան իւր որսի հետ օդի մէջ մի պտուտ արաւ և սկսաւ կամաց-կամաց ցած գալ։ «Երևում է ազահուժիւն է արել ու իւր ուժից վեր բռն է առել,—մտածեց ջաղացապանը։—Է՛հ, այժմ կարելի է ջնուղին աղատել, որքան չլինի էլի մարդ է, հոգի ունի, սատանին հաւատար չէ։ Դէ, երեսս խաչակնքեմ ու ինչքան կարող եմ գոռամ»։

Բայց այդ անելու տեղ, նա ինքն էլ չէ իմանում ինչպէս է լինում, որ քանի ոտներում ոլժ կայ, փախչում է ամբարտակից և թաք կենում խիտ ուռենիների տակ, որոնք իրենց կանաչ ճիւղերը, պարիկի նման, թրջում էին ջաղացի հաւաքուած ջրի մէջ։ Այդտեղ ծառերի տակ այնպէս մութն էր, որ կարծես զնդան լինէր, և ջաղացապանը հաւատացած էր, թէ ո՛չ ոք իրեն չի տեսնիլ։ Եւ, ուղիղը պէտք է ասել, այդ միջոցին նրա ատամը ատամին չէր կաշում, իսկ ձեռքն ու ոտքն այնպէս էին դողդողում, կարծես ջաղացքի չախչախ

լինէր: Բայց և այնպէս շատ էր հետաքրքրուած տեսնելու, թէ քինէր է լինելու:

Սատանան իւր քեռը չանչաժ մէկ քաշանում, դէպի գետին էր իջնում, մէկ ելնում, անտառից վերև բարձրանում, բայց երևում էր, որ նրա ուժի բանը չէր դա: Մի երկու անգամ մինչև իսկ ջրին դիպաւ, և ջնուղի ջրին կայելուց գետակի վրայ չըջաններ կազմուեցան, բայց իսկայն չարը թափահարում էր թևերն ու իւր որսի հետ բարձրանում նման ձկնհուլի, որ ջրի միջից մի խոշոր ձուկն է հանում: Վերջապէս օդի մէջ երկու թէ երեք լալն չըջան արաւ և ուժաթափ եղած շրխկաց, մեռածի նման ամբարտակի մէջ տեղը փռուեցաւ: Ընդապատաւ եղած ջնուղիսէլ նրա կոշիկն ընկաւ:

Սակայն պէտք է ձեռք ասեմ,—չգիտեմ ինչու մոռացել էի,—որ մեր Զաղապանն արդէն վաղուց էր ճանաչել, թէ ումն էր Չանչոզը քաղաքից քաշ տալիս: Իսկեքր ճանաչեց,—ինչ ունիմ թաքցնելու, երբ որ հէնց ինքն էլ խոտովանուեցաւ,—(ինչո՞ւմ եղաւ, զուարթացաւ: «Փառք քեզ Այստուած,—ասաց նա ինքն իրեն,—հէնց ինքն է) մեր Նովոկամենկալի միկիտանը: Դէ, երեւի մի բան կ'լինի. չամենայն դէպս կարծում եմ, ես գործ չունիմ դրա մէջ խառնուելու: Երբ չեմ երկու շուն կռուելիս, երբորդը չպէտք է նրանց մօտենալ...: Մանաւանդ որ, ես ինչ կապ ունիմ դրանց հետ, հէնց ասեմք ոչինչ էլ չեմ խմացել...: Գուցէ ախտեղ չէի գտնում,—հապարտական չեմ ջնուղի ճամբան նախելու...»:

Եւ մէկ էլ ինքն իրեն մտածեց. «Դէ, Զիւլիպայ, անժամ արդէն անաքու օրիկդ բացուեց...»:

Երկար ժամանակ երկուսն էլ ձաթէ խեղճ ջնուղի և թէ դեր—անշարժ ընկել էին ամբարտակի վրայ: Լուսինն արդէն սկսել էր կարմրել, դէպի մուտը խոնարհել և կախուած մնալ: Գեղ էր անտառի վրայ, կարծե՞ք նա էլ ուզում էր իմանալ, թէ ինչ է լինելու վերջը...: Գիւղում մի աքլար խոզած ձախով կանչեց, իսկ մի շուն էլ մի երկու անգամ հաջեց, երևի վառ երջող պիտի տեսած լինի: Բայց ոչ մի աքլարները, ոչ մի շները նրանց չհետեցին,—երևում է, որ լուսը բացուելուն դեռ բաւական ժամանակ կար:

Ջաղացողանը ցնցուեց և սկսաւ կարծել, թէ անձ ամենը երազ է, մանաւանդ որ ամբարտալիճ արդէն մթաւն չի՛լ էր և պարզ չէր երևում, թէ ինչ է ամբարտալի մէջ տեղում ձկնի տալիս։ Բայց երբ գեղից աքլարի ձայնը հառաւ, սեւ կոտը սկսաւ շարժուել։ Անհիշելի բարձրացրեց թափով ծածկած գլուխը, չորս կողմը նայեցաւ, վերաջաւ տեղիցը և կանաչեցաւ։ Վտիտ ոտները արագիւրի նման վեր վեր բարձրացնելով, ուղեց փախչել։

— Էէ, հէ, բռնիր, թէ չէ իրաւելի, — յիշ էր մնում կանչի վախեցած Ջաղացողանը, բայց տեսաւ, որ դժմ արդէն բռնել է ջհուղի երկար փելից։

— Սպանիր, — ասաց նա, — դեռ վաղ է... Տես մի, ինչ ճարտիկն է եղել։ Այս դեռ չեմ հանդատացել, իսկ դու արդէն ուզում ես ճանապարհը շարունակել։ Բու բանդ հեշտ է ի հարկէ, բայց մէկ ինձ էլ հարցրու, հեշտ է քեզ նման ահագին մարդ տանելը։ Ինչ է մնում հոգիս դուրս դալ։

— Լաւ, — ասաց ջհուղն աշխատելով իւր փեշն աղաւթի դուք ինչքան ուզում էք հանդատացէք, իսկ ես ոտքով էլ կարող եմ օղևտուն հասնել։

Դեռ մինչև անդամ վեր կացաւ, նստաւ։

— Ինչ... Այս քո քրեհարսն եմ, ինչ է, որ քեզ աղթեմ տնից տունդ հասցնեմ, շուն չամ որդի։ Դու հաճաք ես տեսում...

— Ինչ հաճաքի ժամանակ է, — պտտտկանեց խորամանկ Անհիշելը որպէս թէ բոլորովին չհասկանալով, թէ ինչու է դեն իրեն բռնել։ — Շատ շնորհակալ եմ, որ մինչև այստեղ հասցրիք, իսկ աշտեղից ես ինքս էլ կգնամ։ Շատ տեղ չէ։ Ինչու անհանգիստ լիլիք որ։

Բարկոթթիւնից դեռ տեղիցը վեր թռաւ։ Նա վեր վեր ընկաւ, հենց գլուխն աւելցնելով կտրած հաւ լինէր, և թիւ մէկ հարուածով գետին դնորեց Անհիշելին, ու ինքը, պալտառէ փութի նման դիտաւ շունչ քաշել։

— Ա՛յ աղթիւք, — մտածեց Ջաղացողանը։ — Գուցէ գետնի վրէժն էլ է, բայց այս բանը հաւանեցանք, — ինչպէս երևում է նա իւր որսը բաց չի թողնիլ։

Անհիշելը պղծեց ու սկսաւ խիստ բարձր ձայնով կանչել։ Այստեղ սատանան ալ եւ կարող չէր բան անել։ — Բանի ջհուղի շունը բերանն է, ոչ մի հնար չկալ նրա ձայնը կրտ-

րելու—մէկ ձայնի կկանչէ: «Բայց ինչ օգուտ,—մտածեց Ջաղացպանը դասարկ ջաղացին նայելով:—Հիմա բանուորս աղջըկերանց հետ է, կամ թէ չէ հարբած վեր ընկած կլինի մի որ և իցէ ցանկապատի տակ»:

Ի պատասխան խեղճ Եանկէլի սրտածմլիկ լացին մենակ քնէած գորտը կրկնաց ճահճի մէջ, մէկ էլ բուն, ալդ գիշերակին անիծեալ թռչունը, ցատկեց եղեգնուտի մէջ ու մի երկու անգամ, ասես թէ դատարկ տակառի միջից, ձայնը ձգեց — բու-հւ, բու-հւ... Լուսինը, կարծես համոզուած, որ ջնուդի բանն արդէն պրծած է, բոլորովին անտառի ետեւ մտաւ, և թանձր խաւար իջաւ ջաղացի վրայ, ամբարտակի վրայ, գետի վրայ, իսկ ճահճացած լճակի վրայ սպիտակ մշուշ բարձրացաւ:

Դեւ անողբար թեները շարժեց, լետոյ նորից պառկեցաւ, ձեռքերը ծալեց գլխի տակ և ծիծաղեց:

—Ինչքան ուղում ես կանչիր, Ջաղացքում մարդ չկայ:

—Ո՞ր տեղից գիտէք,—սրտնեղած ասաց հրէան և շարունակեց կանչել, այս անգամ արդէն ուղղակի ջաղացպանին դառնալով:

—Պարոն ջաղացպան, զի պարոն ջաղացպան: Արծաթ, ոսկի, չողակ պարոնու Աղաչում եմ, միայն մէկ բուպէ, մի ամենաչնչին բուպէ միայն դուրս եկէք ախտեղ, ու միայն չորս քառ, չորս ամենամանրիկ բառ ասացէք: Դրա փոխարէն ես ձեր պարտքի կէսը կբաշխեմ ձեզ:

—Բոլորն էլ ինձ կլինի,—պատասխանեց մի բան ջաղացպանի գլխի մէջ:

Ձիւղը գլուխը քաշ դցած սուտ եղաւ, և սկսաւ աղի արցունք թափել:

Բաւական ժամանակ էլ անցաւ: Լուսինը բոլորովին մայր էր մտել և վերջին չողերը հանգան ամենաքարձր ծառերի կատարներին: Թէ երկնքում և թէ երկրիս վրայ կարծես ամեն ինչ խոր քուն էր մտել. ոչ մի տեղից ոչ մի ձայն-ծպուտ չէր լսուում, միայն ջնուղը կամացուկ լաց էր լինում ու ասում:

—Օյ, իմ Սուրաս, զի, իմ զաւակներս, իմ խեղճ զաւակներս...:

Դեւ փոքր ինչ հոգնութիւն առած, վեր կացաւ, զեռ-զարձեալ կղացած նոտու ամբարտակի վրայ: Թէպէտ մութն էր, բայց էլի ջաղացպանի աչքովն ընկաւ մի զոյգ եղջիւր:

նման երնջի եղջիւրներին, որ պարզ երեւում էին լճակից քարձրացող մշուշի վրայ:

— Ի՞նչը մերինի նման է,— մտածեց Ջաղացպանն ու իրեն ամենազգացող հոգաց, որպէս թէ մի խիստ տառը բան կուլ տուած լինէր:

Նա այդ միջոցին նկատեց, որ ջուղը դեմին թնով բռնում է:

— Ի՞նչ ես բռնում եմ,— հարցրեց դեր:

— Սոս: Լսիր ինչ եմ ասում...

— Ի՞նչ:

— Ասացէք խնդրեմ, սա ինչ սովորութիւն է, որ անպատճառ խեղճ ջուղ էք չանչում... Ինչի մի լաւ գօյ չէք վերցնում: Այլ արտեղ մօտիկ մի լաւ Ջաղացպան կայ...

Դեռ խորը անքաշեց: Գուցէ նա էլ էր դատարկ ջաղացի կողքին, լճակի մօտ նստելուց ձանձրացել: Ինչ որ է՝ սկսաւ ջնուգի հետ զրոյց անել: Նա վեր առաւ գլխի թասակը,— պէտք է ձեռք ասեմ, որ վարձուորի պատմածին պէս, ճամբարիտ որ ղլխին թասակ ունէր ծածկած, իսկ թասակի տակից կախ էին ընկած երկայն գաւիկները,— եղունգներով ղլուխը պինդ քորեց ճիշտ ամենապէս, ինչպէս չարացած կատուն ճանկերով ճանկոտում է տախտակը, երբ մուկը փախչում է ձեռքից,— և լիտոյ ասաց:

— Ախ, Եանկէլ, դու մեր փեշակը չգիտես: Ես նրանց մօտենալ անգամ կարող չեմ:

— Բայց իրաւունք տուէք հարցնելու, ինչ մի դժուար քան կայ արդարեւ, ինչ կայ երկար մտածելու: Ես հո գիտեմ, թէ ինչպէս լանկարծ չանչեցիք ինձ: Ինչն անգամ ձայն հանել չկարողացայ:

Դեռ ուրախ-ուրախ քրքչաց, ամենպէս որ մինչև անգամ ճահճի մէջ մի գիշերային թռչունի վախեցրեց, և ասաց:

— Ինչ որ ուզիդ է՝ ուզիդ է— ձեռք հեշտ է չանչելը...

Քաջ գիտես ինչու:

— Ինչու:

— Նրա համար, որ ինքներդ էլ չատ լաւ չանչող էք: Այսօր քան ասեմ, որ աշխարհիս երեսին էլ ձեռք նման մեղաւոր ազգ չկայ:

— Օրվէ, զարմանալի բան: Բայց ինչ է մեր մեղքը:

Ասեմ՝ լսիր...

Դե՛ղ դարձաւ դէպի ջնուղն ու սկսաւ մատներն վրայ հաշուել:

— Մարդկանցից վաչիս էք առնում—մէկ:

— Սէկ, —ասաց Եանկէլը նոյնպէս մատը փակելով:

— Ուրիշների արիւնքրանքովն էք ապրում—երկու:

— Երկու:

— Մարդկանց արաղով հարբացնում էք—երեք:

— Երեք:

— Բացի այդ արաղի մէջ ջուրն էք խառնում—չորս:

— Ասենք լինի չորս: Ուրիշ:

— Այսքանս հերիք չէ: Ախ, Եանկէլ, Եանկէլ:

— Ես հո չեմ ասում քիչ է, միայն այս եմ ասում, թէ դուք ձեր գործը չէք հասկանում: Կտրծում էք ջաղացողներ վաչիս չէ՛ առնում, կտրծում էք ջաղացականը ոտքիջների արիւնքրանքով չէ՛ ապրում...

— Դէ, ջաղացականի վրայ ստեր մի դուրս տալ: Նա արքայէս մարդ չէ—նա քրիստոնեայ է: Իսկ քրիստոնեայն պէտք է խղճայ ոչ միայն իւրաքիններին, հապա և օտարներին, խաբլ փրայ հէնց ձեռք ջնուղներիդ:

— Ել-փայ, այդ ինչ մեծ սխալ էր— ուրախ ուրախ բացաւ կանչեց ջնուղը: Ուրեմն, այժմ ինչ կասեմ...

Նա վեր թռաւ տեղից, դեն էլ վեր կացաւ, և երկուսը կանգնեցին իրար դէմ: Ջնուղը իւր ուսի վրայից մատով ուռենիների կողմ ցուց տալով մի բան չնջաց և, մատը փակելով, ասաց սատանային:

— Մէկ:

— Սուտ ես ասում, այդպէս բան կարող չէ լինել, —ասաց սատանան մինչև անգամ փոքր ինչ վախեցած, և նայեցաւ ուռենիների կողմը: Ուր թաք էք կացել Ֆրիլիպը:

— Հըմ, ես աւելի բաւազմեմ: Դեռ ողբասեցէք:

Նա նորից չնջաց ու ասաց:

— Երկու: Իսկ այս էլ—և նա դարձեալ ստոնալ ախանջ ջին մի բան չնջաց—եղաւ երեք, ալնիւ խօսք...

Սատանան գլուխը շարժեց և մտքի փոփոխութեամբ կրկնեց:

— Անկարելի բան:

— Եկէք դրո՛ւ դանք: Թէ որ ատածներտ ուզի՞լ լինին:

ալն Ժամանակ մի տարուց ինձ բաց կթողնէք, և դեռ վնասներս էլ կբաշխեք...

— Զրմ, հրմ, Համաձայն եմք Այն օրին կլինէր։ Այն Ժամանակ ես իմ ողջս կթորձէի...

— Հաւատացնում, շատ չհաւատ գործ արած կլինէք...

Այս միջոցին միեւնոյն աքլարը կանչեց գիւղում, և թէպէտ նրա ձայնը դարձեալ տուջուայ պէս քնաթաթախ էր և դարձեալ գիշերալին լուռթեան մէջ ոչ ոք ոչ մի տեղից նրան հետևող չեղաւ, բայց Չանչոզը սթափուեց։

— Է՛, դու ինձ ալստեղ հեքեաթներ ես պատմում, իսկ ես էլ ականջներս կախած լսում եմ։ Այսօրուայ ձուն վաղուայ հաւից լաւ է։ Պատրաստուիր։

Դեր թները շարժեց, երկու սածկնի չափ ամբարտակից վեր բարձրացաւ և նորից ուրուրի նման լարձակուեց խեղճ Եանկէլի վրայ և չանչերը ձգելով նրա պարեգօտի մէջքին, պատրաստուեցաւ թռչելու...

Ո՛հ, ինչ աղեկատուր ձայներ. Էր արձակում ծերունի Եանկէլը՝ ձեռները մեկնելով դէպի ալն կողմը, ուր սարի միւս երեսին գիւղում օղեստունն էր գտնւում, և մէկ մէկ իւր կնոջ ու զաւակների անունն էր տալին։

— Օ՛հ, իմ Սուրաս ծի Ելէօմիկս, Գտեղէս, Մոզէս։ Օ՛հ պարոն Չաղացպան, պարոն Չաղացպան, աղաչում եմ՝ օգնեցէք, չորս բառ միայն ասացէք։ Ես ձեզ տեսնում եմ, ալ ալդետեղ, ուռենու տակ թաք էք կացելք։ Վոզճացէք խեղճ Չնուղիս, չէ որ Չնուղն էլ կենդանի հոգի ունի։

Շատ սրտածմբիկ էր խեղճ Եանկէլի աղաչանքը։ Կարծես մէկը Չաղացպանի իրտը բռնելի՛ մէջ առած ճվում լինէր։ Իսկ սատանան ասես թէ մի բանի էր սպասում, — չարունակ նոր թե ելած թռչնի նման թափահարում էր թները և Կանկէլին ամբարտակի վրայ ծանր-ծանր տարուբերում...

Ո՛հ, չեմ ցածահոգի դե է՛ր — մտածում էր Չաղացպանն աւելի նա թաքնուելով ուռենու ետեր, — միայն տանջում է խեղճ Չնուղին։ Դու բանը տես որ, չուտով աքլարներն էլ կսկնեն կանկէլ...»

Եւ նոր էր մտածել կապէս, որ դեռ բարձր ձայնով ծիծաղեց, ձայնը փռուեց դետի վրայ և միանգամից թռաւ, բարձրացաւ վերեւ... Չաղացպանը ղիւխը վեր բարձրացրեց, բայց մի բոպից արդէն սատանան ազուալի չափ էր երեսում,

գետոյ ծառի չափ, լետոյ ճանճի, մոզուկի, և անհետացաւ:

Հէնց այստեղ վախ ընկաւ Ջաղացպանի վրայ, — ծնկները զողզողում էին, ատամներն իրար խփում, մազերը բիզ-բիզ կանգնել, այնպէս որ, թէ այդ միջոցին գլխին գլխարկ չէր, վէր կընկնէր. և այնուհետեւ ինքն էլ չէ փշում, թէ ինչպէս իւր ոտները նրան Ջաղաց, իւր խուցն են հասցրել...

VI

— Թխ-թխկ...

— Թխ-թխ-թխկ... Թխ-թխկ...

Մէկը Ջաղացի դուռն էր թխկացնում, և այն էլ այնպէս պինդ, որ սաղ չէնքը աղմուկով լցուել, ամեն կողմից արձագանք էր տալիս: Ջաղացպանը վախեցաւ — չլինի սատանան. քետ լինի դարձած, — ի դուր հո չէր ջնուղի հետ մի բան փռս-փսում, — ուստի գլուխը կոխեց բարձի տակ:

— Թխ-թխկ... Թխ-թխկ...: Է՛, անգա, դուռը բաց:

— Զեմ բանալ:

— Ինչո՞ւ չէք բանալ:

Ջաղացպանը գլուխը բարձրացրեց:

«Հը՞, հէնց գիտենաս բանուորիս, Գաւրիլօի ձայնը լինի...» — Գաւրիլօ, դու ես:

— Էլ ո՞վ կլինի:

— Հապա երդում կեր:

— Դէ:

— Երդում կեր:

— Դէ Աստուած վկայ ես եմ: Ո՞վ է իմացել, որ ես ինքս լինիմ ու ես չլինիմ: Դեռ արի դրա համար երդում կեր: Զարմացք բան...

Բայց և այնպէս Ջաղացպանս իսկոյն չհաւատաց: Նա վերև բարձրացաւ ու կամացուկ դռան վերեւի փոքրիկ պատուհանից դուրս նայեցաւ: Ուղիղ որ, ներքեւ պատի մօտ կանգնած էր բանուորն ու մի այնպիսի բան անում, որ գուցէ ոչ ոք էլ լսած չլինի, թէ սատանաները մի ալդպիսի բան անեն: Հէնց իմանաս ծանր քար վիրցբին Ջաղացպանի սրտի վրալից, նա ցած իջաւ ու դուռը բաց արաւ:

Որ Ջաղացպանին զորանը չտեսնու, բանուորը նոյն իսկ քետ-լետ քաշուեցաւ:

—Այդ թնչ է հալդ, աղա:

—Ի՞նչ կալ որ:

—Այդ թնչ ես արեւ, ինչի սաղ երեսդ ալրի մէջ թաթախել—պատի նման սպիտակել ես:

—Իսկ զուտդ, հո գետակի մօտով չեմ եկել:

—Գետակի մօտովն եմ եկել:

—Իսկ վերեւ մտիկ չեմ տուել, ալ տղա:

—Վերեւ էլ եմ մտիկ տուել:

—Այ տղա, հո չեմ տեսել, ի՞քին...

—Ո՛ւմը:

—Ո՛ւմը... Գիմար: Ումը պիտի լինի, նրան, որ օղեմա-
ճառ Եանիկէլին չանչաճ տանում էր:

—Ո՞վ պէտք է նրան չանչաճ լինի:

—Ո՛վ... Ի հարկէ ջհուղների դեր, Չանչողը: Միթէ չը
գիտես նրանց թնչ օրն է ալսօր:

Բանուորը պղտոր աչքով նայեց ջաղացպանին ու
հարբեց.

—Իսկ զուք, աղա, դեղ դնացել էք:

—Գնացել եմ:

—Իսկ օղեառն հո չէք մտել:

—Մտել եմ:

—Եւ օղի հո անուշ չէք արել:

—Թիւհ: Արի ու լիմարի հետ գրուց արա. չէնց նոր՝ չես
իմ աչքովս տեսալ—սատանան ջհուղի հետ ամբարտակի վրայ
հոգնութիւն էր առնում:

—Որտեղ:

—Այ ալստեղ, հէնց մէջ տեղը:

—Յետո՞յ:

—Յետո՞յ, առաւ ու...—Ջաղացպանը չվկացրեց ու ձեռքը
չարժեց օղի մէջ:

Բանուորը նայեցաւ ամբարտակին, լետու, աչքը երկինք
բարձրացրեց ու գլուխը քորեց:

—Այ քեզ դարմանալի բան: Հիմա ինչ պիտի լինի: Ի՞նչ
պիտի անենք առանց ջհուղի:

—Ինչի՞դ է անպատճառ ջհուղը, հը՞:

—Չեմ ասու՞մ, թէ ինձ է պէտք... Բայց էլի... է՛, մի
ասէք, աղա—առանց ջհուղի, կարծես, քն չի... առանց ջհու-
ղի եօլա չի դնացուիլ...

— Բան ասաց... Ախմախ ես ծնունդ, ախմախ էլ կը-
մեռնես:

— Հը, թիչ էք անպատիւ անում. Ձեմ ասում, թէ ես
խելօք եմ, բայց և այնպէս գիտեմ հս անը բոլի է, սպիտակը
որը. բանելու համար ջաղաց եմ դալիս, իսկ խմելու—օղե-
տուն: Թէ որ այդքան խելօք էք, յէ ասացէք տեսնեմ—այժմ
նոյ է մեղ համար օղեատուն պահելու:

— Ո՞վ:

— Հնա, ո՞վ:

— Հէնց ասենք կո:

— Դուք:

Բանուորը աչքերը չապծ մտիկ տուաւ ջաղացպանին,
չետոյ գլուխը շարժեց, լեզուով շրխկացրեց և ասաց.

— Հնա, թէ որ այդպէս լինի, չգիտեմ:

Ջաղացպանը նոր նկատեց, որ բանուորը ոտներին վալ
պինդ կանգնել չի կարողանում և ձախ աչքը նորից կապ-
տացրեք են: Եւ ուղիղն անած, մի այնպիսի անձուռնի երես
ունէր այս բանուորը, որ մարդ տեսնելիս հէնց ուղում էր
երեսին թքի: Բայց դու է բանը տեսէք, որ աղջկերանց մօտ
խիստ աջողակ էր և շատ անգամ են ջահելներն աշխատել
նրան թալաքի մէջ ձգել, և երբ ձեռքերն է ընկել, այնքան
են տուէր, որ ջանումը հալ չէ մնացել... Որ նրան թաղում
էին—այդ դարմանալու բան չէ, հապա դարմանալին այն է,
որ թաղելու պատճառ ունէին:

«Աշխարհումս չկայ մի զգուելի մարդ,—մտածեց ջաղաց-
պանը նրան նայելով,—որ զոնէ մի աղջիկ յսիրէր նրան:
Բայց այսպիսիներին սիրում են կրկու, երեք, տասը... աղջիկ
թիւհ, զրողը տանէ...»:

— Գիտես ինչ կայ, Գաւրիլու չկա,—բայց էլի քաղցրու-
թեամբ ասաց ջաղացպանը,—եկ, իմ կողքին քնիր:

Երբ մարդս տեսնուց է այն, ինչ որ ես եմ տեսել, կար-
ծես վախ է ընկնում վրան:

— Ի՞նչ կայ, Կլամ, կպառկեմ:

Մի վարկեան անցած-չանցած, բանուորն արդէն խուճ-
փում էր: Այս էլ ասեմ,—մի զիշեր ես էլ եմ ջաղացում քնել, --
ալք բանուորի նման խումփացնող մարդ էլ դժուար թէ լինի:
Ով զր խումփոց չի սիրում, լաւ կանի նրա հետ մէկ սենեա-
կում չքնի,—սաղ գիշերը անքուն կմնալ...:

- Գաւթիւն, — անոց ջաղացպանը, — էլ, Գաւթիւն, —
 — Ի՞նչ կալ էլի. ոչ ինքդ ես քնած, ոչ էլ թողնում ես
 որ Գաւթիւնը քնի...
 — Քեղ դարձաւ ծեծեցին։
 — Յետոյ, ինչ։
 — Ո՞րտեղ։
 — Ուզում էք ամեն բան իմանալ. Կողնալուս։
 — Կողնալուս էլ... Ի՞նչ գործ ունէիր ակնտեղ։
 — Ի՞նչ գործ... Ինչիդ է, որ հարցնում ես, հի, հի, հի...
 — Նոյն-Կամենկայի աղջկերքը քեղ հերիք չեն, ինչ է...
 — Թիւհ, Ձեր Նովո-Կափենկայի աղջկերանց վրայ նախ-
 չուց արդէն զգաւել եմ. Ինձ լարմար ոչ մէկը չկալ։
 — Հապա աչրի կնոջ Գալիան։
 — Գալիան... Ի՞նչ է որ Փալիան։
 — Նրան կնացել էս։
 — Ինչո՞ւ չպիտի գնացած լինիմ։
 — Զաղացպանը անկողնի մէջ վեր թռաւ։
 — Սառ ես ասում. չան Բորի, ձայնդ կտրիր։
 — Հէջ էլ սուտ չեմ ասում, ես կեանքումս սուտ չեմ ա-
 սել։ Սրտը թող խելօքներն ապին։
 — Բանուորը լորանջեց ու քնատ ձայնով ասաց։
 — Յիշում էք, բազ, որ ամբողջ շաբաթ աջ աչքս ուժած
 էք, բան չէի տեսնում...
 — Յետոյ։
 — Այդ՝ շան քածի արածն էր... Թքել եմ նրա վրայ,
 ալ ինչ... Բան է գտել—Գալիան։
 — «Հա, ալդ կարելի է» — մտածեց ջաղացպանը. — Գաւ-
 րիւն, էլ, Գաւրիւն... Շան որդին նորից քնեց, գիտեմ...
 Գաւրիւն։
 — Ի՞նչ կալ դարձաւ Արակը հո ջանդ, չի ընկիւն—
 — Կարգուել կուզեմ։
 — Դեռ կօշիկ կարել չեմ տուել։ Կարել տամ, ասն ժալ-
 մանակ միտք կանեմ։
 — Քեղ համար ես կարել կտամ կօշիկ... Գլխարկ էլ
 կառնեմ, դօտի էլ։
 — Այդպէս որ լինի ինչո՞ւ չէ։ Ես ձեզ աւելի խելօք բան
 ասեմ։
 — Ի՞նչ։

—Այն որ գիւղում արդէն արշարները կանչում են: Լը-
սում էք, ինչպէս են ձայները գցել:

Սև ուղիղ որ,—գիւղում, գուցէ հէնց Գալիալինց խրճի-
թում, մի արար կանչում, բողազն էր պատում: Կու-կու-լի-
կու-նու...

—Կու-կու-լի-կու-նու... Կու-կու-կու-նու—հեռուից, գիւղի
էն ծայրից, ու մօտից զանազան ձայներով պատասխանում էին
նորան միւս արարները, աչնպէս որ սաղ աշխարհ արարի
ձայնով էր լցունել և բացի այդ խուցի պատերը բոլորը, նոյն
խսկ ամենամանր ճեղքերն անգամ լուսաւորուել էին:

Չաղացական անուշ-անուշ յօրանջեց.

—Էհ, այժմ արդէն նրանք հեռու են: Հանաք բան է—
մինչև տասներկու խփելը նա արդէն մինչև իմ Չաղացս
էր հասել: Հէ, էէ... այժմ Եանկէլին զրել ես՝ գտիր... Օլին
օլին—այս էր: Թէ որ այս բանս ուրիշներին պատմեմ, գուցէ
չհաւատան, անունս ստախօս դուրս գալ: Բայց ինչ ունիմ սուտ
ասելու—վաղը ինքներն էլ կտեսնեն: Աւելի լաւ է, որ ես սուտ
անեմ: Ո՛վ է իմանում, գուցէ դեռ ասեն, որ ես...: Էհ, ինչ
բան ունիմ: Թէ որ, Չհուղին ես սպանած լինէի, կամ մի այդ-
պիսի ուրիշ բան եղած լինէր, հա, աչն ժամանակ պատաս-
խանատու կլինէի, բայց՝ այստեղ ես մասը չունիմ: Սև ինչ
բան ունէի զրանց գործին խառնուելու: Սա անմասն եմ, ո-
չինչ էլ չեմ իմացել. մէջ կեր—զրազ ման արիւն անխելքի աշ-
խատանքը—խելօքի փորը...: Սա սուտ ու փուս իմ գործիս
կլինիմ...

Այսպէս Չաղացական Ֆիլիպպը խօսում էր ինքն իրեն,
որպէս զի խիղճը թեթեացնի. միայն երբ արդէն բոլորովին
քնի գնալու վրա էր, նրա սրտի մի ծածուկ անկիւնից օձի
նման դուրս սողաց այս միտքը, թէ.

—Իէ, Ֆիլիպպ, օրիկդ բացուեց:

Այս միտքը հեռու քչեց նրանից բոլոր միւս մտքերն ու
ինքը տէր դարձաւ:

Սև այս մտքովն էլ քնեց:

Թարգմ. ՄԱՌԵԷ ՎԱՐԴ.

(Կը շարունակուի)

ԱՆՄԵՂ ԶՐՈՅՑՆԵՐ *)

II

Թէ ԻՆՉՈՒ ԻՄ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ Զ'ԸՆԴՈՒՆԵՑԻՆ

(Գալաուացու օրագրից)

Ա

Առաւօտ էր. նոր էի լուացուել ու հագնուել, երբ ժամկոչ Պետրոսը սեղանատան դուռը կամացուկ բանալով՝ գլուխը ներս խոթեց և հանգիստ ձայնով ասաց.

— Օղորմի Աստուած:

— Հա, քնչ ունիս. բարի լինի գալդ, հարցրի ես ժպտալով:

— Բարի չելած քնչ պտի լինի. Աստուած չարը քու թշնամուն տայ, պատասխանեց Պետրոսը ծանրութեամբ, ապա մեծկակ քոշերը մի քանի անգամ դրսի յատակին զարկելով՝ ազատեց նրանցից ահագին ոտքերը և մորթէ գդակը կռան տակն առնելով, ներս մտաւ սենեակ:

— Աղբէր, էս անտէր ցեխն ու ձիւնը չեն թողնում որ աչք բանանք. քոշերս հլէ նոր եմ առել, էրէկ չէ, մէկէլ օրը, սկի էրկու ամիս չըկայ. ամա էլի ծակուել ա. գուլբաներս դիփ թաց են ըլել... այս խօսքերով առաջ անցաւ ժամկոչը՝ յառելով աչքերը մօրս

*) Այս վերնագրի տակ կը հրատարակենք «Լումայ»-ում մեր աշխատակից պ. Մուրացանի մի շարք զուեշտական գրույցները:

վրայ, որ սեղանի առաջ նստած՝ թէյ էր լցնում բաժակները:

— Այ չըմեռնես դու, հմի պօլերը կեղտոտել ես, ոտներդ որ թաց են՝ ընչի՞ չես սրբում լետոյ մտնում, նկատեց մայրս ժամկոչին:

— Ձէ, Շուղի-հաքիր, մեղք մ'ապիլ. պօլը չեմ կոխել. չըտեսանր ոնց ոտիս մէկը շէմքումը դրի՝ մէկէլը փահլումանի նման ադըմ արի, խալիչի վրայ դրի՞:

— Ա՛ մեռած, խալիչան չի՞ կեղտոտուիլ:

— Խալիչի բանն ուրիշ ա, կեղտը վրան չի էրևում, առարկեց Պետրոսը:

Լաւ, կարճ կապիր, ինչի՞ համար ես եկել, հարցրի ես:

— Հեր օրհնած, թող մի նափաս (շունչ) քաշեմ է. ախր էս նմութին եկալ... ես չէ մի ստաքան էս տաք ջրեցը խմեմ որ խօսամ... նկատեց ժամկոչը, կարծես, վիրաւորուած:

— Դրուստ ա ասում. թող չալ խմի, լետոյ կըխօսալ. ձայնակցեց մայրս և պատրաստ բաժակը զրուլ ժամկոչի փռաջ:

— Առտուած օրհնի էս չալ շինողին. ասըմ են ոռւսն ա շինել. գիտում չեմ զորթ ա թէ սուտ, ամա, հախ Աստծու, լաւ բան ա. մարդ որ խմում ա օսկորները կակղում են, այս լառաջարանով մօտեցաւ ժամկոչը բաժակին:

— Ուղիղն ասա, Պետրոս, չալն է՛ լաւ թէ արաղը, հարցրի ես կատակով:

Պետրոսի աչքերը փայլեցին և նց ժպտալով պատասխանեց.

— Ըդենց բանն ընչի՞ ես ասում... Ինչ որ պատկուել ուզենաս ու ես գալմ հարցնեմ թէ՛ Սիմօն-աղա, ջեհէլ աղջիկ կուգես թէ պատաւ, դու է՛նչ ջուղաբ կրտառս հարկէ, կասեմ՝ ջեհէլ:

— Բա էլ ընչի՞ ես հարցնում թէ՞ չա՞յն ա լաւ թէ՞
 արեղը. խի՞ դու գիտում չես որ չալը՝ պառաւ արջիկն
 ա, արաղը՝ ջեհէլ... մատաղ ըլեմ արաղ ստեղծողի հո-
 գուն. մի ռումկա որ մարդ կուլ ա տալի, ասէս, ան-
 մահական ա դառնում: Աղեքն չի, Նուզի-հաքիր, դար-
 ձաւ ժամկոչը մօրս:

— Եւ քնչ գիտեմ, արաղ հօ չեմ խմել, պառաւ-
 խանեց վերջինս:

— Բա... էն ա, աստ, անմահական ջրի զօրութիւնը
 փորձել չես էլի... Աստուած յաջողի՝ քիչ էլ պառաւես,
 համին կընկնես, էն չախը որ ռումկան դնես բերանիդ,
 կասես՝ «հոգիդ լուս դառնայ, Ժամհար Պետրուս, էս
 ինչ զիամաթ (հերեւելի) զադ ա ըլեր»:

— Աստուած ոչ անի. ես մինչի մահս արաղ չեմ
 դնիլ բերանիս, նկատեց մայրս:

— Չէ, չէ, Նուզի-հաքիր, էդ ասիլ մի, արաղը, որ
 կայ, ծերոց գաւազանն ա. թէ որ մին մին կուլ չըտաս,
 գիտնա որ հարսդ գլուխդ ծեծելու ա:

— Ընչի՞, ա մեռած:

— Ընդուր որ օյաղ վախտդ (Ժամանակդ) սկսելու
 ես ամեն բանի խառնուելի, ամեն բանի հմար խօսալ.
 հարսդ էլ էս բանը վեր չ'ունելու, էնդուց դէնը
 տուր ու տմբոցն սկսելու ա: Ամա դէ որ մին ռումկա
 ռաւօտանց կուլ տաս, մինն էլ կէսօրին, մինն էլ ըի-
 գունը. մին մին էլ, թէ կարաս, դրանց մէջ տեղումը,
 էն ա քիֆդ չաղանալու ա, էլ սաղ օրը ոչ խերին ես
 խառնուելու ոչ շաւին: Հարսդ էդ բանը տեսնելով՝
 փարվան (պտոյտ) ա տալու, ջանէք ասելու, ջան լծելու:

— Ա՛ մեռած, բա ես կ'արամ ըղենց բան անիլ:
 հարցրեց մայրս ծիծաղելով:

— Դէ որ չանես, տունդ տաղ օրը զալմուղուումս
 կըլի... ա՛յ, էք բանը լաւ ա հասկացել մեր էրեցփոխը:
 Հենց էն ա տեսնում ձո՛ւ որ սկսում եմ մըթմըթալ — ա՛

ռանց դրան էլ հօ չի ըլիլ, մարդ ենք, մի օր էս պակասութիւնն ենք փեսնում, մէկ էլ օր՝ էն պակասութիւնը, կարում չենք որ համբերենք, չըխօսանք — էն ա էդենց վախոր (ժամանակ) սիպտակ աբասին զնում ա ձեռքումս հու ասում. — «Ա. Պետրոս, տեսնում եմ որ ծարաւել ես, գնա մի դօլինջան (կուշտ) կուլ տուր»: Ես էլ, քնչ մեղքս ծածկեմ, գլուխս քաշ եմ գցում ու թուշ (ուղիղ) Կարունի դուքանը գնում: Նրա արաղը, ղորթ ա, խաղողի չի, թութի ա, ամա դէ որ տրեցատկան (չափ) քամում եմ, վրան էլ մի կտոր հաց, ես աղի խիար ծամում, էլ քմեք ինչ մոռանում եմ, ոչ ժամ ա միտս գալի, ոչ պատարագ. հենց իմանում եմ աշխարհն իմն ա, միջի մարդիկն էլ՝ մարդիկ չեն, հըրեշտակներ են:

— Ուրեմն երէցփոխից էլ կաշառք ես առնում, հարցրի ես ծիծաղելով:

— Կաշառք խի եմ առնողւմ. ես հօ նրա դատաւորը չեմ. ամա դէ մարդ ա, ղալմաղալ չի սիրում, ուղում ա խաթրս առնի որ դէս ու դէն չը ման գամ ու իրա վրայ չը խօսամ:

— Ինչո՞ւ, դու քնչ կարող ես խօսել նրա վրայ. հարցրի ես միամտօրէն:

— Բա՛, քնչ կարող եմ խօսիլ է՛... բաներ շատ...

— Օրինակ:

— Այ, հենց մէկ էլ օրը նալբանդ Ուհանի կնիկը ջուր էր քաշում ժամի հօրիցը: Փամաւորն էլ դուս եփած՝ հայաթումը ման էր գալի: Երէցփոխը եկաւ բղաւեց խեղճ կնկայ վրայ թէ՛ «ինչի՞ էդ շառինջը (դոյլ) հօրի պատերին ես խփում, հողը ներս թափում. հօ մէկ էլ օրն եմ քեանքեանջուն չորս մանէթ տուել հօրը մաքրել տուել. ուղում էք որ ամեն շաբաթ ժամը ձեր ջրի համար չորս մանէթ կորցնի՛...»: Խեղճ կնիկը ամօթից՝ քիչ մնաց՝ տափն էր մտնում: Էս բա-

նը քէփումս չեկու։ Եփ որ ժողովուրդը հեռացաւ, մուտացի էրէցփոխին հու ասեցի. — աղա, ախար քեանքեանչի Մուստափին ես եմ բերել, հորը թամզացնելի փողն էլ — վեց շահին — իմ ձեռքովն ես տուել, բա խի՞ խալխի միջումն ասում ես «չորս մանէթ եմ տուել»։

— Յետոյ թնչ պատասխանեց։

— Ասում ա, «հարամզադալ, գիտում չես որ. վեց շահին — չորս մանէթ պտի ասեմ որ էս անզգամ կնանիքը վախեն, հորի ջուրը իթիաթով (խնամքով) բանեցնեն»։ Ամա, թնչ մեղքս ծածկեմ. ես ընենց եմ իմանում թէ նա, որ էլիկի (ժողովրդի) առաջին ընենց բարձր ձէնով չորս մանէթ ասեց, հենց ընենց էլ գրելու ա իրա հաշուամը։

— Եւ զրանից յետոյ, ուրեմն, սպիտակ արասին ստացմը։

— Չէ, աբասին երէկ տուաւ։

— Ինչ պատճառով։

— Այ թէ թնչ։ Էս քանի օրը, հո տեսաք, մի գլուխ ձիւն էր գալի։ Ժամի հալաթումը էնքան էր կիտուել որ չորս մարդ չէին կարալ թամզացնիլ։ Բայց ես ու Մուխսի Գալուստը մի օրումը հաւաքեցինք, դու տարանք քուչէն։ Էրէկ ըռաւօտ, ժամից եղը, ես խորանումը շապիքները ծալում եմ, տեսնեմ Լալիւնց Մեսրոբը՝ հենց խորանի լուսամտի առաջ՝ էրէցփոխին հարցնում ա թէ՝ «ըստեղ մեծ ձիւն կար, հոյ գուտափրաւ»։ Էրէցփոխն էլ ասում ա թէ՝ «հոյ պըտի տանէր, չորս զարադազցի մշակ բռնեցի, ամեն մինը իննը շահով, սաղ օրը բան արին՝ ու անջախ (հաղիւհաղ) որ հալաթը մաքրեցին»։ Էս որ լսեցի, բէլինս (ուղեղս) ժաժ եկաւ։ Աէկ մտածեցի թէ՝ գնամ հենց Մեսրոբ — աղի մօտը խօսամ, մէկ էլ ասեցի «նահալթը չար սատանին, թող մը քիչ համփերենք»։ Էն ա որ Մեսրոբ ազան հեռացաւ, թիւնդուած (զայրացած) մուտացալ

էրէցփոխին. — աղօց՝ տօռւմ եմ, տխր ես հայաթի ձիւնը մեծք ենք թամզել, դրա համար էլ իսկի մեզ էրկու շահի չէս տուեր. քա ընչի՞ ես Խալիւնց Մեսրօբին աւտում թէ՛ մշակներին փող եմ տուել հոռ մտքրել փուլել: Ասում ա «այ հայվան, բա գիտո՞ւմ չես յոր մեր ժամը աղքատ ա. եկամուտ չունի. ըսենց պէտք ա աւսենք որ մարդիկ իմանան թէ՛ ժամը ծախքեր ունի, հոռ մի մի անգամ օգնութիւն անեն: Էս խօսքերին, հալբաթ որ (ի հարկէ), ես չը հաւատացի. գլուխս ժաժ տուի ու հենց էն ա, ուղղածի տսեմ թէ՛ — չէ, աղա, դրուտն էդ չի, դրուտն էն ա, որ Լալիւնց Մեսրօբը հաշուատես ա. դու հմիկուտնից ծրօ ականջն ես դցում էդ բանը որ յետոյ հաշուումդ գրես ու նա բան չասի դրա համար.

— Եւ չասացիր:

— Հենց էն ա ուղղածի ասեծդ մէկ էր տեսնեմ աղբաթի-խէրը սիպտակ աբասին դրա հափռումն (բըռանս մէջ). — «գնա, ա մեռած, քնա լսկիր, սքում ա, տեսնում եմ որ էլի ծարաւել ես, տակից գլխից դուս ես տալի: Ես էլ, թնջ մեղքս ծածկեմ, աբասին վեր կալայ...»

— Եւ իսկոյն էլ տաքիր Կարունի դուքանը, հարցրի ես ժպտալով:

— Բա ըսկի թողնցի որ ջանին քամի դիպչի... տարի, հոռ քո կենացը լաւ տնսձչ արի:

Այս խօսքերի հետ վերջացնելով Պետրոսը թէլի երկրորդ բաժակը, սիքեց բեխերը շալէ կապալի փէշովի ապա կնճռոտ դէմքին տալով աւելի մեղմ ու քաղցր կերպարանք աւելացրեց.

— Էսքանը հաքիր ջան, բաւական ա մին ուումկա էլ էն զարհմարիցը բեր խմեմ, Սիմօն աղիւն օրհնես:

Մայրս, ի հարկէ, կատարեց ժամկոչի խնդիրը:

Վերջինս ուրախութիւնից զողացող ձեռքով առաւ բաժակը և ժպտալով ասաց.

— Շատ բոն չեմ ուզում Աստծուց. հենց էնքան ըլի որ մինչև մահուանս օրը՝ կարամ ամեն օր էրկու ուսմկալ էս անմահական ջրիցը խմիլ. Լուս դառնայ Զիլփունց Ուհանջանի հոգին, ասըմ են նա ա արաղը աղաթ գցել մեր երկրումը, առաջ ըսկի ըլել չի... Այս ասելով բաժակը դատարկեց:

— Ա մեռած, բա ասըմես՝ արաղ տուր խմեմ Սիմօն աղին օրհնեմ, հմի Զիլփունց Ուհանջանին ես օրհնում, ընդհատեց մայրս ժամկոչին:

— Բա, Շուղի-հաքիր, եանդլիշ եկալ (սխալուեցալ), եկ էս մինը թաւ չանենք (չըհաշուենք), մինն էլ ածա՝ խմեմ Սիմօն աղին օրհնեմ:

— Ձէ, չէ, ինձ օրհնանք չէ պէտք: խմածդ բաւական է, այժմ ասա՛, ինչո՞ւ համար ես եկել, ընդհատեցի ժամկոչին՝ տեսնելով որ նա ի չարն է գործ նում մօրս բարութիւնը:

— Ասեմ բա, ախար որ միտս չես գցում, պատասխանեց Պետրոսը, կարծես, նոր ուշքի գալով— Երէցփոխը խնդրում է որ նեղութիւն քաշես ու մի սհաթով գաս ժամի օթախը:

— Ի՞նչ կալ. հարցրի ես.

— Ասըմ հաշուատեսները եկել են, պէտք ա հաշիւներին ձեռք քաշեն. դէ ձեր տանից էլ մինը պըտի ըլի, չուն դուք էլ հաշուատես էք:

— Հայրս է ընտրուած, ինձ ինչո՞ւ է կանչում:

— Դէ հերդ ըստեղ չի, ասըմ են դիՖ մէկ ա, դու ըլես՝ թէ նա:

— Ասողն ո՞վ է, երէցփոխը, հարցրի ես՝ կամենալով հաւաստիանալ թէ՛ արդեօք ինձ հրաւիրողը միայն նա է թէ՛ նաև լիազօրները:

— Երէցփոխն էլ է ասում, հաւաքուած հաշուա-

տեսնին էլ, պատասխանեց Պետրոսը:

Ուրեմն հրաւերը երկու կողմից էր, հետեւապէս, կարող էի չըմբերթել:

— Լաւ, կը գամ, դու գնա՛, ասացի ես:

— Դէ շուտ եկ, քե մատաղ. ընենց ըլի որ չը եղանաս, էրէցփոխը վրաս չըբարկանայ... Ասլա դառնալով մօրս՝ — Շուղի-հաքիր, արաղդ փորումս դամ ա տալի, Աստուած տունդ շէն պահի, ասաց ժամկոչը և մորթէ գլխիդ գլուխը քաշելով՝ դուրս գնաց սենեակից:

Բ

Ժամհարի դուրս գնալուց յետ՝ սկսալ մտածել ստացածս հրաւերի մասին և տեսալ որ դա պատուաբեր բան է: Դրանով, ուրեմն հասարակութեան լիազօրները յայտնում էին ինձ իրենց վստահութիւնը: Կընշանակէ ես արդէն արժանի էի դրան... Եւ այդ վայրկեանին, ինչ մեղքս թագցնեմ, սկսալ ինքս ինձ ուռչել և հպարտանալ, որովհետեւ հասկանում էի թէ՛ ինչ է նշանակում երեցփոխանական հաշիւներ քննելու համար եկեղեցուց հրաւեր ստանալը: Այդ նշանակում էր թէ՛ ես արդէն կատարեալ մարդ եմ և պիտի նստեմ լիազօրների շարքում... Իսկ լիազօր ասածդ, մանաւանդ այդ ժամանակներում, հասարակ մարդ չէր լինում, հասլա աշխարհում երկաթ ապրած, շատ չար ու բարի տեսած, մեծ փորձառութիւն և դրա հետ միասին էլ զիրք ու անուն ձեռք բերած անձնաւորութիւն... Իսկ այդպիսիների հետ նստելով հասարակական գործի մասնակցելը, — ընդունեցէք որ — գերազոյն պատիւ էր:

Այս իսկ պատճառով իսկոյն հանեցի հասարակ հագուստս և փոխարէնը հագալ սև շորեր, (ինչպէս կը վայելէր հասարակական ժողովի հրաւիրուած մարդուն), ապա հայելու մէջ լըջօրէն նայեցի վրաս, փողպատս ու

մագերս խնամքով շտկեցի, նոր բուսնող ընչացքիս ծայրերը ոլորեցի և վերջը մօրս առաջարկած թէյի երկրորդ բաժակը այնպէս արագ խաշտեցի որ լեզուս այրեց: Բայց որովհետեւ այդ անախորժութիւնը պատահեց ինձ հասարակական գործի պատճառով, ուստի քաղաքացիական քաջութիւն ունեցայ չըտրանջալու:

Երբ դուրս եկայ փողոց, ինձ այնպէս թուաց թէ՛ հասակս բարձրացել է, որովհետեւ մէջքս, հակառակ սովորականին, բռնել էի ուղիղ, իսկ գլուխս բարձր: Դրա պատճառը, ես կարծում եմ, այն էր որ հենց այդ վայրկեանին մտածում էի այն մասին թէ՛ որովհետեւ երէցփոխն ու լիազօրները պատիւ են արել՝ հօրս փոխարէն ինձ հրաւիրելու, ապա՝ ուրեմն ես այնպիսի խիստ ու լուրջ ձեռով պիտի վերաբերուեմ քննութեան գործին որ նրանք զարմանան և ասեն թէ՛ «այ հասկացող մարդ»: Այդ վայրկեանին ես, ի հարկէ, լիջեցի, նաև, ժամկոչի խօսածները և որոշեցի աչքի առաջ ունենալ նրանց քննութեան միջոցին:

Որովհետեւ եկեղեցին մօտ էր մեր տանը, ուստի շուտով էլ հասայ նրան: Երբ ներս մտայ երէցփոխի սենեակը, այդտեղ արդէն բազմած էին ինքը՝ երէցփոխը և ժողովրդեան վեց լիազօրներ: Նրանք բոլորել էին մի մեծ սև մահուգով ծածկուած սեղան, որի վրայ դրուած էին ժապաւինեալ մատեաններ, հաշուեցոյց թերթեր և մի մեծ համարիչ: Սենեակի մի կողմը բռնած էր մի լայն դարակ՝ զանազան բաժանմունքներով, որոց մէջ դարսուած էին զանազան գնի ու մեծութեան ոսկեզօծ ու հասարակ մոմեր: Իսկ հանդիպակաց պատի ուղղութեամբ դրուած էին երկու ապակեծածք մեծադիր պահարաններ, որոց մէջ կախուած էին թանկագին շուրջառներ ու արծաթէ բուրուառներ: Իսկ զբրանց վերևը՝ շարուած մեծագին թագեր, սաղաւարտներ և այլ այնպիսի իրեր, որ անկարելի էր թողնել ե-

կեղեցում, կամ յանձնել հասարակ սպասաւորի հսկողութեան: Սենեակի անկիւններում, նոյնպէս, դրուած էին այնպիսի քշոցներ, խաչուառներ ու աշտանակներ, որոնք գործ էին ածուում միայն հանդիսաւոր օրերին: Միով բանիւ, երէցփոխի այդ սենեակը նմանում էր աւելի եկեղեցու մի բաժանմունքի, քան այնպիսի մի յարկի, ուր կարելի էր նստել հաշիւներ քննել, կամ նըրանց մասին խօսել:

ձիշդ շրջապատող իրերի չափ լուրջ կերպարանք ունէին և սենեակում բազմողները: Երէցփոխը, որ մի կարճահասակ, առողջակազմ, փոքր ինչ հաստափոր և վաթսուներ անցած մարդ էր, աչքի էր ընկնում իւր խոշոր ու ազդու դէմքով, որն ամբողջապէս ծածկուած էր գորշախառն մօրուքով: Նա ունէր նեղ ու կնճռոտ ճակատ և երկարամազ ու խիտ յօնքեր, որոնք աւելի ևս խտացնում էին խոր ընկած աչքերի հայեացքը, թէպէտ և զրանք պատսպարուած էին լայնագոգ ակնոցներով: Մի առանձին վեհութեամբ նա քաշում էր իւր սաթէ համարիչը՝ աշխատելով ցւլցահասնել ձեռքերի կապոյտ ծաղկատիպը, որ, ընդհանրապէս, իսկական մահտեսութեան ապացոյց է համարւում:

Երէցփոխի աջ կողմը նստած էր Լալիւնց Մեսրոբ-դալին, իսկ ձախ կողմը՝ Տուտուշենց Մցական-բէկը: Առաջինը՝ երէցփոխին հասակակից, բայց նրանից աւելի բարեգէմ մի մարդ էր և քաղաքում յայտնի իւր սնըխչական (կոտրածը ողջացնող) արհեստով. որով սակայն պարապում էր ոչ իբրև մասնագէտ, այլ իբրև սիրող և այդ պատճառով էլ աւելի յարգի էր Ժողովրդի աչքում: Երկրորդը՝ նրանից տարիքով պակաս, բայց խիստ հաստափոր մէկը, որ թէ խօսաւիս և թէ ճանապարհ գնալիս շարունակ հեռւում էր: Սա էլ յայտնի էր քաղաքին իբրև կալուածական վեճերի հմուտ կարգադրիչ կամ նրանց վերաբերեալ խնդիրներ շարադրող, որովհետև քա-

ղաքի հողերը բաժանող մասնաժողովի նախագահն էր։ Դրանցից յետոյ գալիս էին՝ Բալա-դուզին և Դաստա-կենց Աւան-ապերը։ Առաջինը՝ նիհար և փոքրահասակ, աչքի էր ընկնում իւր միշտ հինայած կարմիր մօրու-քով։ Երկրորդը՝ նրանից քիչ յաղթանդամ, բայց տե-սութեամբ տկար։ Երկուսն էս ուր էս քննարկում էին իւր-իւր մի մօնօկը, որով նայում էր հանդիպողին (մանտանդ երիտասարդներին) միշտ մի առանձին ու-շադրութեամբ։ Սրանք երկուսն էլ անորոշ պարապ-մունքի տէր մարդիկ էին և յայտնի միայն նրանով, որ առաջինը տպւում էր եկեղեցու հարաւային կողմը, իսկ երկրորդը՝ հիւսիսային։ Ապա գալիս էր Սափարունց Դաւութ-բէկը, որ թէպէտ Մցական բէկի չափ կարճա-հասակ և հաստափար լինելով, նրա պէս էլ գօտին փո-րի վրայ կապելու տեղ, կրծքի վրան էր կապում, ա-նուամենայնիւ գիտութեամբ բարձր էր նրանից, որով-հետեւ կարող էր ընտիր արգանքեր (խնդրագրեր) գրել ոչ միայն կալուածական, այլ և քաղաքացիական ու քրէական ամենաբարդ խնդիրների մասին։ Ամենից վեր-ջը նստած էր Լղարենց Աբրահամ ապերը, որ մի բար-ձրահասակ, բայց հեղ ու հանդարտ մարդ էր և երե-ւելի նրանով՝ որ Դաւութ-բէկի հարեանն էր։

Ներս մտնելուս պէս՝ բոլորն էլ հայեացքները սե-ւեռեցին վրաս, իսկ Մեսրոբ դային հեղինակաւոր ձայ-նով նկատեց.

—Ա՛, բալամ, խի՞ եղացար. էսքան հոգի քեզ ենք պապսում։

—Ներողութիւն, Մեսրոբ—դայի, չեմ յետուցել, գուցէ ժամկոչն է ուշ եկել, արդարացայ ես։

—Կըլի որ էն լիմարն ա ուշ գնացել, մէջ մտաւ երէցփոխը, կտմենալով հաճելի լինել ինձ։

—Լաւ, վնաս չունի, էդա եկել ես, հմի մեր գործը տես-նանք. համաձայնուեց Մեսրոբ-դային և ապա աւելացրեց.

— Գիտում ես քեզ խի ենք կանչել:

— Կարծեմ երեցփոխի հաշիւներին...

— Հա, երեցփոխի հաշիւներին ձեռք քաշելու (ստորագրելու) համար, ընդհատեց Մեսրոբ դային և ապա տւելացրեց— ըստեղ վեց հաշուատեսներ ենք, օխտնջինն էլ (եօթերորդը) քո հերն (հայրն) ա, նա հու ըստեղ չի...

— Երկու օրից կըգայ, յայտնեցի ես:

— Երկու օրն ուշ ա. էս հաշիւները Սրբազանն ուզել ա. էսօր պէտք ա զրկենք կանդատորը. հմի մենք վեց հոգիս ձեռք կըքաշենք, դու էլ, վնաս չունի, քո հօր տեղ ձեռք կըքաշես:

— Շատ բարի, համաձայնուեցայ ես:

— Դէ վեր ան, Դաւութ-բէկ, թուղթը հազիր քեզ մօտ ա, առաջ դու ձեռք քաշիր, կարգադրեց երեցփոխը:

— Ընչի՞, թող առաջ մեծերը (հասակաւորները) ձեռք քաշեն, ա՛յ, Մեսրոբ-դային, Աբրահամ-ապերը...

— Ա. բալամ, էլ ո՛ւր ես մեծ ու պուճուր տնում, մենք հասակով ենք մեծ, դու խելքով. վեր կալ ձեռք քաշիր, նկատեց Մեսրոբ-դային:

— Չէ, Մեսրոբ-դայի, չի ըլիլ, առաջ դու վերկալ, յամառեց Դաւութ-բէկը և հաշուի թերթը մօտեցրեց նրան:

— Լաւ, ըդէլ թող քու ասած ըլի, համաձայնեց Մեսրոբ-դային և թուղթն առնելով ստորագրեց՝ բարձրաձայն արտասանելով.— Մեսրոբ Թառումեանց... Բա՛, էս ցօ-ին հաքին (պոչը)՝ շատ էրկանացաւ, հու վնաս չունի:

— Տնաշէն, հինչ վնաս ունի. թող էնքան էրկանանայ որ հլա աղուէսի հաքի դառնայ, ծիծաղելով նկատեց Մցական-բէկը և թուղթն առնելով՝ ստորագրեց իւր անունը խիստ արագ:

— Բահ, մարդ էլ կարայ ըդենց գիր գրի է... ես հրէս ագուաւի չանչիւններ (չանգեր) եմ քաշիլու, ասաց Բալա-ղուզին և թուղթն առնելով՝ իրաւ որ մի քանի գոյգ չանգեր գծեց նրա վրայ:

—Ասիլ (խոկական) ստորագրութիւնն էլ քունն ա
որ կայ, գովեց Բալա-ղուզուն Դաւութ-բէկը, ապա ինքն
ևս ստորագրելով թուղթը տուաւ Աւան-ապօրը:

Վերջինս մօնօկլը սազացրեց աջ աչքին, ձախը փա-
կեց և ապա ծնօտը մի կողմը ծռելով և շրթունքները
պրպտացնելով՝ գրեց «Աւանէս Դաստակով»:

—Դու էլ տո՛ւր Աբրամին, կարգադրեց երեցփոխը:
Աւան-ապերը թուղթը դրաւ Լղարենց Աբրտհամի առաջը:

Վերջինս զգալով որ լուրջ պարտաւորութիւն ունի
կատարելու, սկսաւ հանդիսաւոր կերպով պատրաստուել
դրա համար: Նախ հանեց կապոյտ աղլուխը և իւր
եկար, լղար քիթը խնամքով նրա մէջ առնելով՝ եր-
կու անգամ ուժգին խնչեց, յետոյ թաշկինակը ծալելով
և գրպանը դնելով, առաւ գրիչը, նայեց մէկ նրա ծա-
լին մէկ էլ ստորագրելի թղթին. յետոյ գրիչը իրար
վրայ երեք անգամ թաթախեց թանաքի մէջ, ապա մի
վերջին անգամ էլ նայելով գրչի ծալրին՝ թուղթը ջեր-
մեռանդութեամբ մօտեցրեց իրեն և սկսաւ ծանր ու
հանդարտ ստորագրել՝ «Աբրահամ Բագրատեանց»:

—Դու էլ լաւ գիր ունես հա, վիզը երկարացնե-
լով և կարմիր մօրուքը թղթին մօտեցնելով՝ նկատեց
Բալա-ղուզին:

—Գիր ա, ըլի՛, լաւօսալ գրում ենք, մեզանից
հու փիլիսոփայ դառնող չ'ինելու, համեստութեամբ նը-
կատեց Աբրամ ապերը:

—Դէ հմի դու մնացիր. վեր առ ձեռք քաշի՛ր,
կարգադրեց Մեսրօբ-դաշին՝ դառնալով դէպի ինձ:

Ես թուղթը առաջօ քաշեցի և սկսայ թերթել:
Հաւատացած լինելով որ վեց հաշուատեսները բաւակա-
նաչափ ծանօթացել են Կործին, պարտքս համարեցի,
ստորագրութիւնս դնելուց առաջ, ինքս էլ ծանօթա-
նալ նրան:

Սկսելով կարգաւ սկզբից, տեսայ որ հաշուի մէջ

հետզհետե նշանակուած էին ել և մուտքի ամփոփ գումարներ, խիստ կարճ բացատրութիւններով, ուստի զի մեկով երէցփոխին, ասացիւ:

— Ինչպէս ելեալ է՝ սա ձեր հաշիւների ընդհանուր ամփոփումն է, ապա ո՞րտեղ են գրուած նրանց մանրամասնութիւնները:

Երեցփոխը նախ՝ մի զարմացական հայեացք ձգեց վրաս և ապա մտնացոյց անելով ժապաւինեալ մատեանները, արհամարհական սառնութեամբ ասաց.

— Ա՛յ, սրանց մէջ:

— Կարելի է արդեօք նայել և մի քանի գումարներ ստուգել, հարցրի ես միամիտ քաղաքավարութեամբ:

— Հը՛ւմ... արաւ երէցփոխը քթի մէջ և չըսլաւ տասխանեց:

— Ի՞նչ ես ասում... հարցրեց Աւան ապերը մօնօկլը վրաս ուղղելով:

— Ասում եմ մի քանի գումարներ ստուգեմ:

— Ի՞նչ գումարներ ստուգես, մէջ մտաւ երէցփոխը, այս անգամ արդէն դէմքը խոժողելով:

— Այ, օրինակ, այստեղ գուք գրում էք. «Ջրօրհնեաց պատրաստութեան ծախք 34 ռ. 60 կ.»: Ես հետաքրքրուում եմ իմանալ թէ՛ ի՞նչ ու ի՞նչ բաների են տրուած այդ 34 ռ. 60 կոպէկը:

— Հը... ըմ, դարձեալ մնչացրեց քթում երէցփոխը և ապա դառնալով հաշուատեսներին թթուած ժրպիտով հարցրեց. — անց էք հաւանում սրան:

— Ադա ի՞նչն ես ստուգում, կէս դարմնցած և կէս վշտացած դարձաւ ինձ Սեսրօր դալին:

— Ի՞նչպէս թէ՛ ինչն եմ ստուգում... Դուք ինձ առաջարկում էք ստորագրել այս հաշիւներին իբրեւ հաշուատես. էհ, ես չըպէտք է՝ նախ սրանց ճշտութիւնը ստուգեմ, յետոյ ստորագրեմ:

— Ի՛ճ, բ՛ճ, տես հալա ինչ ա՛ս ասում. ադա, սա

դուքանի հաշիւ ա որ ստուգես. բա ըսկի էս ժամիցը, էս խաչվառներիցը եա քշոցներիցը քաշոււմ չես որ ըտենց բան ես ասոււմ... սուս կաց որդի՛ք սուս կաց. ջահել ես, մեղքն ու վարձքը չես հասկանոււմ. վեր կալ էդ թուղթը, ձեռք քաշիր ու գնա բանիդ, խրատական եղանակով խօսեց Մեսրոբ դային:

— Ես չեմ կարող ստորագրել մի թուղթ, որի բովանդակութեանը անծանօթ եմ, պնդեցի ես:

— Տօ, էս վեց պատուաւոր մարդկանցից ոչ մէկն էլ ա ըդենց բան չասեց, դու էդ ոնց ես ջուռիաթ աշոււմ (համարձակոււմ) ասոււմ, բա ըսկի չես ամաչոււմ, զայրացած ՚ի կատեց 'Իաւու՛թ բէկը:

— Որդի, եկեղեցական բանոււմը ըդենց բան չեն խօսիլ, վեր կալ ձեռք քաշիր, կամացուկ շշնջաց ականջու՛մս Սբրամ տպերը:

— Ձեռք քաշիր պրծիր, ուշանոււմ ենք, նորէն խօսեց Մեսրոբ դային և աչքի ծայրովն էլ առանձին նշան արաւ որ չըլամտուեմ:

— Չէ, չէ, հարկաւոր չէ, խօսեց երէցփոխը. հերբ կըգայ ձեռք կըքաշի. թող մի երկու օր էլ բանը եղանայ, վնաս չունի:

Երէցփոխի յայտարարութիւնը և այս ու այն կողմից տեղացած մեղադրանքները այնպիսի մի տպաւորութիւն արին վրաս որ կարծեցի թէ՛ իրաւ, մեծ լանցանք եմ գործել. մանաւանդ երբ հօրս անունն էլ լիջեցին, էլ բոլոր քաջութիւնս կորցրի.

— Տուէք ստորագրեմ, եթէ կամենոււմ էք, միայն թէ...

— Միայն թէ ինչ. ընդհատեց Մցական բէկը:

— Միայն թէ հարկ եղած տեղը պիտի յայտնեմ որ առանց կարգալու եմ ստորագրել այս հաշիւը:

— Հարկաւոր չէ, հարկաւոր չէ. վերկաց, գնա՛ գործիդ. քո ստորագրութիւնը իսկի չեմ ընդունիլ, զայլա-

ցած խօսեց երէցփոխը և թղթերը հաւաքեց:

— Ա՛ր բալամ, դու իստակ ղալմաղալէ՞ ես էլէլ. նկատեց ինձ Մեսրոբ-դային խիստ վրդովուած:

— Ձեր հախն ա. (տեղն է), ձեզ ո՛վ ա ասում որ երէկ չէ մէկէլ օրուայ երեխան բերէք ձեր միջումը նստացնէք՝ եա չէ, ընչէ՛ չէք մտածում թէ՛ ըսենց ջեհելի ստորագրութիւնը ով կընդունի, խօսեց Մցականբէկը և ձեռքերը դարսեց փորի վրայ:

— Ես էլ էդ չեմ ասում, յարեց Բալա ղուզին, չնայելով որ դեռ ոչինչ չէր ասել:

— Ըդենց ա, բա՛, մասնակցեց ընդհանուր մեղադրութեանը և Լղարենց Աբրահամը:

Ինձ ոչինչ չէր մնում անել այլ ևս, ուստի վեր կացայ տեղից և ամօթահար դուրս եկայ ժողովից:

Կրկնակօշիկներս հագնելու ժամանակ ականջիս հասան երէցփոխի վերջին խօսքերը.

— Տնաշէներ, դուք էլ ասըմ էք՝ թուղթը տուր ստորագրի: Բա՛ ես խելքս կորցրե՛լ եմ որ էդ քչեղակին (կաշաղակ) հաշիւ տամ ստորագրի. եա չէ դրա ստորագրութիւնը առաջնորդը կընդունէ...

Ես ի հարկէ վրդովուեցայ որ երէցփոխը լիազօրների ներկայութեամբ ինձ «քչեղակ» անուանեց, բայց թէ՛նչ կարող էի անել, թողեցի և հեռացայ:

Գ.

Երկու օրից հայրս եկաւ. բայց այս դէպքի մասին ոչինչ չասացի նրան, մինչև որ տեսնէի թէ՛ պ. պ. հաշուատեսները թէ՛նչ ձեռով են յայտնում եղելութիւնը:

Երեկոյեան նա գնաց եկեղեցի և ուշ վերադարձաւ: Իմ հարցին՝ թէ ուր էիր, հայրս գլուխը շարժելով պատասխանեց.

— Միթօմ գիտո՞ւմ չես:

— Ես թնչ գիտեմ:

— Երէցփոխի մօտ էի:

— Հա:

— Հա:

Մի վայրկեան լռութիւն տիրեց. յետոյ Հալոս Հայ-
եացքը սեւեռեց ինձ վրայ ու հարցրեց:

— Էդ թնչ օլին ես հանել դու:

— Ի՞նչ եմ արել:

— Ո՞նց թէ՛ թնչ եմ արել, էն վեց պատուական
մարդիկը որ քեզ միաբերան ասըմ են՝ ստորագրի երէց-
փոխի հաշուին, ընչի՞ չես ստորագրում:

— Հօ ստորագրում էի. բայց երէցփոխը չընդունեց
իմ ստորագրութիւնը:

— Տէս, տէս, հալա թնչ ա ասըմ:

— Ի՞նչ եմ ասում:

— Տօ դու չէս ասել թէ՛ հաշիւը մէկ մէկ պէտք
ա կարդամ, փունացնեմ (համեմատեմ):

— Հա, ասել եմ, թնչ վատ բան եմ արել:

— Տօ, բաւ ըդենց խօսողի ստորագրութիւնը կըն-
դունեն: Ես էս ա տասը տարի ա հաշուատես եմ ընտր-
ում, երբ եմ երէցփոխի հաշուին մտիկ տուել, ես
քննել, որ դու էդ պիծի (փոքր) տեղովդ ուզում ես
քննես:

— Ուրեմն լաւ բան եւ արել էլի. ժողովուրդը քեզ
հաշուատես է ընտրել նրա համար՝ որ դու միայն քո
ստորագրութիւնը դնես երէցփոխի հաշուի տակ և զրա-
նով էլ պարտքից ազատ համարես քեզ:

— Բա էլ ուրիշ թնչ պիտի ըլի:

— Ի՞նչպէս թէ՛ թնչ պիտի լինի, չի՞ կարող պատա-
հել որ երէցփոխը սխալուի, կամ դիտմամբ տուածն
աւել, իսկ ստացածը՝ պակաս գրի՞, կամ փող թագցնի՞...

— Սուս կաց, տօ, սուս կաց. էդ ինչէր ես խօսում.
խտակ անհաւատ ես դարձել... Սդա ժամի կողքիցը

կպած օթախումը, էն խաչերի, խաչվառների միջումը սխալմունք եա գողութիւն կըլնի:

— Ինչի՞ չի լինիլ. հենց ժամի միջումն էլ կըլնի, նկատեցի ես:

Հայրն ջրթունքները հուպ տուաւ, խէթ խէթ նայեց վրաս և դուռը ախրութեամբ շարժելով՝ գուրս գնաց:

Այդ նշան էր որ նա այդ վարկենին ամենադժբաղդ մարդը համարեց իրեն՝ ինձ նման անառակ որդի ունենալուն համար...

ՄՈՒԱՅՈՒՆ

— Երբեք մտածե՛ք, որ մարդիկ չեն կարող լինել այնպէս, որ իրենց համար իրենց ինքնին չեն հարգում:

— Երբեք մտածե՛ք, որ մարդիկ չեն կարող լինել այնպէս, որ իրենց համար իրենց ինքնին չեն հարգում:

— Երբեք մտածե՛ք, որ մարդիկ չեն կարող լինել այնպէս, որ իրենց համար իրենց ինքնին չեն հարգում:

— Երբեք մտածե՛ք, որ մարդիկ չեն կարող լինել այնպէս, որ իրենց համար իրենց ինքնին չեն հարգում:

— Երբեք մտածե՛ք, որ մարդիկ չեն կարող լինել այնպէս, որ իրենց համար իրենց ինքնին չեն հարգում:

— Երբեք մտածե՛ք, որ մարդիկ չեն կարող լինել այնպէս, որ իրենց համար իրենց ինքնին չեն հարգում:

— Երբեք մտածե՛ք, որ մարդիկ չեն կարող լինել այնպէս, որ իրենց համար իրենց ինքնին չեն հարգում:

— Երբեք մտածե՛ք, որ մարդիկ չեն կարող լինել այնպէս, որ իրենց համար իրենց ինքնին չեն հարգում:

— Երբեք մտածե՛ք, որ մարդիկ չեն կարող լինել այնպէս, որ իրենց համար իրենց ինքնին չեն հարգում:

— Երբեք մտածե՛ք, որ մարդիկ չեն կարող լինել այնպէս, որ իրենց համար իրենց ինքնին չեն հարգում:

— Երբեք մտածե՛ք, որ մարդիկ չեն կարող լինել այնպէս, որ իրենց համար իրենց ինքնին չեն հարգում:

— Երբեք մտածե՛ք, որ մարդիկ չեն կարող լինել այնպէս, որ իրենց համար իրենց ինքնին չեն հարգում:

ՍԵՒ ԲԵՐԻ ԱՂՍԹԱԻՈՐԸ

(Հայկական աւանդութիւն)

Ա

Մեր հայրենի երկրում իւրաքանչիւր աւերակ գիւղ կամ քաղաք, վանք թէ եկեղեցու փլատակ, շինութեան մի աննշան բեկոր անգամ, իւր տնցեալի հարուստ պատմութիւնն ունի: Եւ եթէ նրանք լեզու առած՝ պատմէին իրենց գոյութեան ուրախ երգերն ու տխուր լիշատակները՝ զրի առնելու համար՝ առասպելօրէն սեսենք, պէտք էր ծովի ջրերը մելան դառնալին և տիեզերքի մակերևութը՝ ամբողջովին քարտէզ... Եւ այդ անշքացած՝ կիսաւեր տաճարները ձիգ դարերով՝ քրիստոնեայ ժողովրդի ջերմեռանդ հաւատի ու անխորտակելի յոյսերի ամուր յենարան են եղել. սրբել են՝ լացողի արտասուքը, ամոքել՝ վշտազնեալի տառապանքը և յուզուած ու լքուած սրտերի համար՝ որպէս անուշահոտ բալասան՝ սպեղանի դարձել. սակայն մենք կանգ առնենք այն կիսակործան մենաստանի մօտ, ուր մոմեղէն արձանի նման՝ ծնկաչոք ու բազկատարած աղօթում է միջակ տարիքով մի նիհար, դալկացած և տրիւրադէմ մարդ. վիշտը՝ անհնարին դառնութեամբ կարծես մարմնացել է նորա պղտորած աչքերի ու մաշուած դէմքի վերայ. վերացած մտքով նա լաց է լինում և արտասուքի խոշոր կաթիլները թրչում են այն սև խաչքարը՝ որ ծածկւում է նորա ջերմագին համբոյրներով.

—Ո՛վ, դ՛ու, Ամենագէտ և Ամենակարող, բաւական համարիր իմ կրած զրկանքներն ու տառապանքը... Գէթ փրկիր իմ տարաբաղդ ընտանիքը վերահաս սովից ու մահից... եթէ ցանկանաս՝ կարող ես:—Այսպէս էր խօսում նորա ցամաքած լեզուն, հազիւ լսելի, խեղդուկ ու սրտաճմլիկ ձայնով:

Եւ նա աղօթում էր անդադրում. և նա կրկնում էր այդ խորհրդաւոր աղերսը, բուռն հաւատով ու լի յոյսով՝ սկսուած առաւօտեան պայծառ արեւածագից՝ մինչև կարմրուն վերջալոյսը:

Բ

Վաղուց չէր, որ Անդրկովկասի գաւառական քաղաքներից մէկում, ինչպէս ասում է Ժողովուրդը՝ ծրխում էր մի շէն ու փառաւոր օջախ, փարթամ երկրի ամենատեսակ հարստութեամբ, որ սերնդաբար իրեն է հասել անորոշ ժամանակներից. ոսկին՝ պարկերով էր պահւում, կրկնակի միջնորմում, քարեղէն աւազանի մէջ. սպասաւորում էին քառասուն ծառաներ, քառասուն՝ ընկած և աշխատող ձեռքերից իսպառ զրկուած՝ ընտանիքներ կերակրում. էլ վանք ու Աստուածահաճոյ հիմնարկութիւն չկար, որ վրիպած լինէր լիշուած ընտանիքի բարի ուշադրութիւնից կամ բարեպաշտական օժանդակութիւնից. պանդուխտը՝ այդ հասարակաց պանդուկումն էր իւր հանգիստը գտնում, քաղցածը՝ յաղենում, կալուածաւորը՝ լիանում...

Բայց, աշխարհի օրէնքը թելադրում է, որ պայծառ ցերեկուան յաջորդէ մի զիշեր. յուլիսի այրող ջերմութեանը՝ յունուարի սառնամանիք, բուռն ցնծութեանը՝ սուգի ու թախծութեան հեծկլտանք... Այդ ընտանիքի նահապետը՝ իւր զոյգ չափահաս զաւակների հետ միասին՝ չար նախանձի զոհ դարձաւ. զրացունոյն իսկ հարազատի ու բարեկամի չկամութեան դատաւարտելի ոգին՝ կարճ ժամանակամիջոցում, յափշտակութեան ու աւարի մատնեց այն բոլոր կարողութիւնը՝ որ իբրև բարեգործութեան փշոտ պսակ՝ բոլորուել էր այդ ընտանիքի շուրջը, որի վերջին շառաւիղ՝ երիտա-

սարդ Վարդգէսը միայն մնաց իւր նորատի՝ սիրող կնոջ հետ միասին։ Նա իւր հայրենի օջախի բաղդաւորութեան ժամանակ էր ծնուել ու աճուել։ Եղբայրներ ու խորթ եղբայրներ էր նա, խարտեաչ մագերով, սև՝ խոշոր բիւրերով, երկնաման լճակների մէջ թաղուած, թաւ յօնքերը, նորածիլ, ոլորուն ընչացքը՝ աւելի փայլ էին տալիս նորա առնական գեղեցկութեանը։ Եւստիս շրջում էր նա քաղաքից ոչ այնքան հեռու թաւուտ անտառները։ Ուր մարդկային ձեռներից գերծ՝ բնութիւնը իւր սքանչելի տիրապետութեան աթոռն էր հաստատել։ Վարդգէսի նժուգ ձիու սմբակների ոլորուն բեռները ծալում էին ոսկեայ դրամների շարքերով։ Ոսկեղէն վզնոցն ու թամբի տականկու մասերը իրենց զմայլելի գեղեցկութիւնովն ու փայլով՝ մարդի աչք էին շլացնում և իրօք, գոյաւոր էր նայել այդ ասպետին անտարբեր կերպով, ուր կեդրոնանում էր աշխարհային երջանկութիւնը իւր նախանձելի վայելքով։ Տեսէք, արաբական սև ձին շարժում է իւր աննման բաշը և խնամքով օրօրում է թանկագին վզնոցը ախորժ գնդգնդոցով...

Աշխարհի սքանչելիքը ընդօրինակող վրձինները՝ կտաւի վրայ, ժամանակակից շնորհալի օրիորդներն ու նորահարսները՝ գորգերի վերայ, մի խօսքով՝ իւրաքանչիւր գեղարուեստին ծառայող անձն իւր տաղանդի, իւր մատների աշխատութեան՝ իբրև գոգարիկ օրինակ կամ մօդէլ՝ ծառայեցնում էր Վարդգէսի առնական, զմայլելի դէմքը, ասպետական տարազով, երբեմն նաև սև ձին տակին, շրջապատուած ընտիր բարակներով՝ որսի գնալիս։

Բայց... Ի՞նչ զարմանք, որ այսպէս է անցնում փառքը աշխարհի։

Գ

Վարդգէսի բաղդաւոր ամուսնութիւնից 10 տարի էր անցել. —բաղդաւոր ասացինք, որովհետև Արտաշէսի և Սաթենիկի հարսանեաց նման, այն օրերին տեղում էր ոսկի և մորգարիտ, օրի նմանը անծանօթ էր հասարակ մահկանացուներին, որ՝ ամենայն իրա-

լամբ՝ կարող էր ժամանակակից վիպասանների համար հարուստ նիւթ մատակարարել... — նոյն քաղաքի հեռաւոր խորշում, մի ողորմելի կիսաքանդ խրճիթում նուազած աչքերով, դժգոյն և մաշուած դէմքով կրճկուած էր մի մանկահասակ կին, հէնց յռաջին հայեացքից, առանց հոգեբան լինելու հեշտ էր կարդալ թանձր ասպի նման նորա ճակատին նստած՝ սև օրերի տխուր պատմութիւնը, բեկբեկուած հոգու դժգոյն պատկերը, մի կողմում՝ օրօրոցն էր դրուած ութն ամսական մանկիկով, որ մեքենաբար շարժում էր նա, աչքերը դէպի մանկիկը սեւեռած և մտքով խալառ վերացած. ահա նա տեսնում է անցեալի մտապատկերը, բաղդի՝ խափուսիկ ու վաղանցուկ խաղը... և նորա ցամաքած կրճքից դուրս են թռչում աղէխարշ երգի սրտաճմլիկ մրմունջ... և որքան ներդաշնակ է այդ մեղեդին քաղցած երեխի ճիչին ու անպաճոյճ օրօրոցի ճնճուոցին. միւսում՝ տարածուած է աղքատիկ ցնցոտիների մէջ՝ 7 — 8 տարեկան մի ուրիշ մանուկ, նորա բաղդի ապագայ յոյս՝ անդրանիկ զաւակը, որ լռելեայն դիտում էր ծնող մօր անվերջանալի արտասուքներն և, կարծես, բնազդմամբ թափանցելով մօր հոգեկան աշխարհը՝ ցանկանում է կարեկից լինել, թեթևացնելու նորա վիշտը:

— Մի լաց լինիր, մայրիկ... հայրիկս շուտով տուն կգայ, տես լսում է եկեղեցու զանգերի ձայնը, և նամեզ հաց կբերի, կերակուր էլ, միրգ էլ... — թոթովեց նորա լեզուն, վստահ կերպով և լի հաւատով:

«Հայրիկը շուտով կգայ» այս անախորժ նախադասութիւնը թափ անցաւ երիտասարդ մօր վշտերով լճացած սրտի խորքերը և քնած մարդի նման՝ սթափուեց նա ու բարձրացրեց կրճքին խոնարհած գլուխը:

— Այո՛, շուտով կգայ նա, բայց տեսնե՞ք քրաւ սիրտ պարոնը այս շաբթի կտայ նորան իւր դառնաշաւքար քրտնքի վարձը... — կրկնեց անգիտակցօրէն: Մանկիկը ուրախութեան ցոյց արեց և փաթաթուեց վշտոտ ծնողի պարանոցով. վերջինս լի խանդադատածօք հպեց իւր ցամաքած շրթունքները նորա ալտերին. թախծութեան զօյգ կաթիլներ մեղմօրէն վայր իջան նորա ոս-

կորացած երեւոյց և թրչեցին զաւակի դալուկ դէմքը...

Եւ վշտի այդ տղէխարչ պատկերը որպէս փղոսկրեայ քանդակուն արձան՝ եթէ ոչ եգիպտական մու՝ միա՝ երկար միջոց մնաց լուռ ու անշարժ, մինչև որ հրազնդի աչք ծակող սլոքները իսպառ աներևութացան հեռաւոր հորիզոնում. և անվստահ քայլերով ներս մտաւ դալկադէմ մի երիտասարդ, կորացած իրանով, վախ ու հոգեպէս տանջուած...

Նազլու, իմ քաղցրիկ Նազլու... լսուեցաւ նորա բերանից մի տեսակ տնձկութեամբ: Նազլուն՝ որի աչքերում տակաւին չէր չորացել տղի արտասուքի աղ-րիւրը՝ դէմքի սլորզութեամբ, նորահարսի նման ուրախ ուրախ վեր բարձրացաւ տեղից. գրկեց ամուսնունը և սրտագին համբուրեց նորան.

— Իմ պարոնը այս շաբաթին էլ չտուեց օրավոր-ծրս. սպասիր, տասց, մի քանի ժամանակ էլ... — Ան-համարձակ կերպով տասց տղամորդը, որ՝ ինչպէս տե-սանք, իւր գործն էր շինել ջերմ արտասուքներով ցո-ղել հինուորաց վանքի բեկորները:

Կսպառեց, թող օրհնուած լինի Աստուծոյ կամ-քը. — վրալ բերեց Նազլուն:

Եւ այդօրինակ վիճակի դառնութեան ներքև, քրիստոնէական հաւատով գոռեորուած՝ սև քարի տ-ղօթաւորը՝ մխիթարուեց ու հանգստացաւ:

Դ.

Երեկոյ էր. քանի գնում կասլոյտ երկնակամարը պայծառանում էր շողակնի նման փայլփլող աստղերով. կնճր ժամանակ, տարիներ առաջ, որ նման գիշերներին, աւերակ եկեղեցու կամ, ինչպէս անուանում է նորան տեղական ժողովուրդը՝ սև քարի աղօթաւոր մարդը տուն էր վերադառնում հանգիստ սրտով, ուրախ ու զուարթ. իսկ այժմ, այժմ գլխիկոր և սրտաբեկ. նորա քուլերը՝ անհամարձակ էին՝ կորցրած թանկագին տկ-նեղէնը պտրող մարդի դանդաղկոտութեամբ. նորանում բորբոքուած էր այն ժախջող միտքը՝ թէ լցուած չէ արդեօք իւր համար սահմանուած դառնութեան

Ժակը... Սև խոշը սլիտի գլխով վերջապէս գէթ իւր հրեշտակի չափ անմեղ կնոջն ու նորածիլ զաւակներին և հասուցանէ փրկութեան ցանկալի նաւահանգիստը... Նորա տեսութեան հանգէս, կարծես, երևում էր այն խորհրդաւոր խարոյկը, որ պէտք է առաջնորդէր գիշերային մթութեան մէջ՝ ճանապարհից շեղուած ու մոլորուած անցորդին:

Ահա նա կանգ առաւ իւր խրճիթ առջև. մի վայրկեան՝ պղտոր մտքեր սլաշարեցին նորա ուղեղը. ինչ էր տեսնում նա՝ բաղդաւոր Ժամանակների նման՝ պատուհաններից արտացոլում է կրակի լոյսը, ծխում է և խոհանոցի ծխնելոյզը. մի երևոյթ, որ վաղուց օտար էր և անծանօթ իւր խղճուկ բնակարանին:

— Փնփռք քեզ, Սատուած, փառք Քեզ... — բացականչեց նա և անուրջների մէջ զաւանցող հիւանդի նման՝ սկսեց կրկնել իւր այն աղերսանքը, որ բազկատարած կրկնում էր անդադրում խնկի ու մոմի ծխի ներքև իւր բնական զայնն ու սիրուն բանդակների նուրբ գծերը թաղած՝ սևիկ-խաչի առջև, որը ստկայն, այդ իսկ պահուն, արձանացել էր իւր տեսութեան հանգէս, ողորմած ու կարեկից դիմագծով... Կծկուեց նա փոքրիկ պատուհանի մօտ, ինչպէս որ մեղապարտը՝ իւր դատավճիռը լսելիս. նորա գլխում զանազան խոհերի մի տեսակ լճակ էր գոյացել և կարծես քիչ էր մնում, որ խեղդէր նորան. սակայն խորապէս հաւատում էր Տիրոջ վերահաս օգնութեանը. նա զիտէր, որ իւր արտասուքները ապարդիւն չպիտի անցնէին և փափուկ ու արգաւանդ հողի մէջ ընկնող հատիկի նման՝ պիտի «բազում արգիւնք» տալին:

— Ո՞վ է. — ձայնեց կինը, բաց անելով դռնակն և նկատելով մի ինչ որ ուրուական:

— Ես եմ Նազլու, սիրուն Նազլու:

— Դէ՛հ, շտապիր, վաղուց է, որ ջուր եմ տաքացրել քեզ լողացնելու համար. օշարակ, գինի և կերակուր պատրաստել... չէ՞ որ քո սլարոնը բերեց աշխատութեանդ հազարապատիկ վարձը-մի կապուց ակտու-նանկ, որ երկար Ժամանակ՝ մինչև գերեզման պիտի բաւականանայ մեզ վայելչապէս ապրելու համար:

—Ո՞վ էր նա, միթէ քնքը իմ պատրոնը...—մի տեսակ այլալմուռնքով հարցրեց սև քարի աղօթաւորը:

—Չգիտեմ, մի դալկադէմ ծերունի, վառ աչքերով ու ձեան նման սպիտակ մորուքով, որը սակայն, ինչ թւում է թէ կամենում է անծանօթ մնալ... գիտես որքան ոսկի ու ականեղէն շնորհեց, մի ամբողջ կապոց... —շատախօսեց կինը, որի շարմաղ դէմքը նման էր այդ պահուն 15 օրուայ բոլորուած լուսնին. նոյնքան պայծառ ու լուսաւոր, սակայն նորա նման գուրկ ջերմութիւնից ու կեանքի կրակից...

* *

Աղօթաւորի անձնաւորութիւնը անշուշտ անծանօթ չէ ձեզ համար, նա բաղդաւոր օջախի վերջին շառաւիղ՝ Վարդգէսն էր, որ հրաշքով պտացած գումարով վերականգնեց խանգարուած տաճարը, ուր՝ այնուհետեւ՝ իւր գոհացողական աղօթքների հետ միախառնւում էր նաեւ խնկի ու կնդրկի անուշահոտութիւնը և աստուածապաշտութեան հոգեւթանջ ուլէլուն:

ԿՐՊԷ

ՆՈՒՇԳՆԵՐ

Օ՛, խնդրում եմ, մի՛ նորոգիր
իմ մրմնջող վերքերը.

Մի՛ յիշեցնիր սիրոյ նախկին,
Երգումս ու հին երգերը:

Մի՛ հմայիր ինձ երկնային
Դոհարաւի աշխարհով.

Մի՛ կաշկանդիր ուշք ու միտքըս,
Քո հիանքանչ պատկերով:

Առանց քեզ էլ ես ցաւ ունիմ,
Ես վիշտ ունիմ քիրաւոր.

Առանց քեզ էլ կուրծքս տկար,
Արիւնոտ է, վիրաւոր:

Ես ի՞նչ սրտով սէրըդ երգեմ:

Ծրը եղբայրըս հարազատ
Ցառապում է անօգնական,
Դառը լալիս յուսահատ:

Արդեօք ի՞նչ փոյլմ ուրիշներին,
Եթէ քեզի ես սիրեմ.

Ումըն ի՞նչ զործ, ազգին ի՞նչ շահ,
Եթէ սրտիդ ես աիրեմ:

Ումըն ի՞նչ գործ՝ թէ չընաղ է
 Սրտիս սիրած իմ՝ փերին.
 Մի՞թէ մարդիկ կարծօտ են իմ
 Սիրոյ ունայն երգերին:

Առանց այլ էլ մեր աշխարհը
 Սիրոյ երգով հեղեղուած՝
 Սիրահարի արցունքներով
 Ողողուած է ուրախութեամբ:

Արմենիայի բուրաստանում
 Էլ ոչ մի հատ վարդ չը կայ,
 Որ սոխակի տանջանքներին
 Եղած չըլնի լուռ վըկայ:

Ինչպէս որ իմ անուշ վարդը
 Ժաղկանց միջից բաղուած է,
 Այնպէս էլ իմ սրտի սէրը
 Արդէն վաղցւց թաղուած է:

Երբ ընդաւառ, մեծ հրդեհից
 Սիրտըս այրունց, խորտակունց—
 Փլատակների, մոխրի տակին
 Սէրըս հանգաւ ու թաղունց:

Դո՛ւ, հախոյզ զեղեցկունի՛,
 Ի՞նչ ես պարում իմ՝ սրտում.
 Անք սրտիս փլատակները
 Է՞ր ես նորից դու բանում:

Երկարատեւ պեղումներից
 Օ՞մի գուցէ սրտիս մէջ՝
 Մոխրի տակին՝ գտնես յանկարծ
 Սիրոյ մի կայծ դու անշէջ:

Դո՛ւք, որդեգորիկ, լալախառաչ,
Անմխիթա՛ր ծնողնե՛ր.
Դո՛ւք աշխարհի բոլոր դժբաղդ,
Յուսահատուած սգորնե՛ր, —

Ձեր վշտերը, ձեր ցաւերը
Եթէ ձուլէք միասին,¹
Ձե՛ն հաւասար լինիլ նորա
Վշտիս փոքրիկ Մի մասին...

Նա՛, որին մենք Նէ մնք կոչում
Եւ խոնարհում աղաջին.
Նա՛, որ երբէք չէ՛ ունկընդիւր
Բանաստեղծի հառաչին —

Անգըթաքար սիրտըս մտաւ,
Շարժեց նորա թելերը,
Չքնաղութեամբ ինձ հմայեց,
Վառե՛ց նախկին իմ սէրը...

Դո՛ւք, չարաքաղտ սիրահարնե՛ր,
Եկէ՛ք կազմենք հանուր սուգ.
Եկէ՛ք ողբանք մենք միասին,
Թափենք աղի արտասուք:

Մեր բոլորի ցաւը մէկ է,
Օ՛ր եղբայրնե՛ր վշտահար.
Եկէ՛ք սփոփենք, եկէ՛ք սիրտ տանք,
Մըխիթարե՛նք մենք իրար...

ՅԱՐ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՁ

Դ Ր Ե Մ Ե

(Ան. Չեխովի):

—Աղա, ինչ որ կնիկ հրամանոցդ կուզա, — յայտնեց Նազարը: — Սհաթըմ կեղնի դուրսը կսպասե...

Բարսեղեանը հէնց նոր էր աւարտել նախաճաշը: Լսելով տիկնոջ այցելութեան մասին, յօնքերը կիտեց և ասաց.

— Գրողը տանի նորան: Ասա, որ գործ ունիմ:

— Աղա, էս հինգ անգամ է, որ կուգայ: Կըսէ թէ, շատ հարկաւոր գործ ունի... Բիչ մնայ կուլայ կը...

— Հըմմ... լաւ, հրաւիրիր առանձնասենեակը:

Բարսեղեանը առանց շտապելու հազաւ վերնադռնատը, մի ձեռքը զրիչ, միւսը մի գիրք առաւ, և այնպէս ձեացնելով, թէ շատ զբաղուած է, մտու առանձնասենեակը: Այդտեղ արդէն սպասում էր նորան իւր հիւրը — բարձրահասակ, լիքը կազմուածքով մի տիկին, մտոտ դէմքով և ակնոցներով, արտաքուստ շատ պտտկաւելի և հագնուած, աւելի քան, պտտաճ (հագած էր չորստակ տիւրնիւր, գլխին ինչ որ շիկաթե մի թռչունով զարդարուն բարձագիւր գլխարկով): Տանտիրոջը տեսնելուն պէս նա ասքերը գլուխը ձգեց և ձեռներն աղաչաւորի պէս կրծքին դրեց:

— Դուք, իհարկէ, չէք լիշու՞մ ինձ, — սկսեց նա տղամարդու բարձր ձայնով և հետն էլ զգալի կերպով յուզուելով: — Ես... ես բախտ եմ ունեցել ծանօթանալ ձեզ հետ Լոսնոսեանների մօտ... Ես — ձոռումեանն եմ...

— Հա-ա-ա... ըմմմ... նստեցէք: Ինչո՞վ կարող եմ ձեզ օգտակար լինել:

— Տեսնո՞ւմ էք, ես... ես... — շարունակեց տիկինն աւելի ևս յուզուելով: — Դուք ինձ չէք մտաբերում...

Ես—ծոռոմեանն եմ... Գիտէք, ես ձեր տաղանդի երկրպագուներէից եմ և միշտ առանձին բաւականութեամբ եմ կարգում ձեր յօդուածները... Չկարծէք, թէ ես շողոքորթում եմ, — Աստուած մի արասցէ, — ես միայն արժանի յարգն եմ մատուցանում... Միշտ, միշտ կարգում եմ ձեր գրածները: Մասամբ ինքս էլ զուրկ չեմ հեղինակ լինելուց, այսինքն, իհարկէ, ... ես չեմ համարձակուի ինքս ինձ գրող անուանել, բայց... այնուամենայնիւ ես էլ կարող եմ մի պուտ մեղր հանել քո փեթակից... Չանազան ժամանակ երեք մանկական պատմութեանք եմ տպել, — դուք ի հարկէ, կարդացած չէք լինիլ... շատ թարգմանութիւններ ունիմ և... և իմ հանգուցեալ եղբայրս էլ աշխատակցում էր «Գործին»:

— Սլոպէս-ս... ըէ-է... ինչո՞վ կարող եմ օգտակար հանդիսանալ ձեր առաջ,

— Տեսնում էք... (ծոռոմեանը աչքերը չռեց և կարմրատակեց): Ես գիտեմ, ծանօթ եմ ձեր տաղանդին... ձեր հայեացքին, պ. Բարսեղեան, և ես կցանկայի իմանալ ձեր կ'ործիքը, կամ աւելի ճիշտ... ձեր խորհուրդը: Ես, պէտք է ասեմ pardon pour l'expression, վաղուց չէ որ ազատուել եմ՝ ծնելով մի դրամ և ես, առաջ քան զբաքննչին ուղարկելս, կցանկայի ձեր կարծիքն իմանալ:

Ծոռոմեանը ջղաձգաբար, ցանցի մէջ ընկած թրուշնակի պէս, քրքրում էր զգեստի ծալքերը և վերջապէս դուրս հանեց մի բաւական հաստափոր տետրակ:

Բարսեղեանը սիրում էր միայն իւր յօդուածները, իսկ ուրիշները, երբ առիթ էր լինում կամ կարգաւ և կամ լսել, այն տպաւորութիւնն էր գործում նորա վերայ, որ կարծէք կանգնած լինի ուղիղ իւր դէմքին ուղղած թնդանօթի փողի դիմաց: Տեւրակը նկատելով, նա զարհուրեց և շտապեց աւելացնել.

— Լաւ, թողէք... ես կկարդամ:

— Պ. Բարսեղեան, — թախծալից ասաց ծոռոմեանը, տեղից ելնելով և տղօթաւոր ձեռքեր սարքելով: — Ես գիտեմ, դուք զբաղուած էք... ձեր լեւաքանչիւր ըրպէն թանգ է, և ես գիտեմ, այս ըրպէին մտքով ինձ սատանայի գողն էք ուղարկում, բայց... բարի եղէք, թող

տուէք ինձ հէնց այժմ կարգալ իմ գրաման... բարի եղէք, խնդրեմ:

— Ես շատ ուրախ եմ, — կմկմաց Բարսեղեանը, բայց տիկին, ես... ես շատ զբաղուած եմ... Ես... ես այժմ տեղ պիտի երթամ:

— Պ. Բարսեղեան, — հեծծաց տիկինը և նորա աչքերը լցուեցան արցունքով: — Ես զոհաբերութիւն եմ պահանջում: Ես պրտկերես եմ, ես սատանի-ծամոն եմ, բայց վեհանձն եղէք, խնդրեմ: Վաղը ես այստեղից հեռանում եմ, և ես այսօր իսկ կցանկայի ձեր կարծիքն իմանալ: Կէս ժամ ինձ նուիրեցէք ձեր ուշադրութիւնը... Կէս ժամ միայն: Աղաչում եմ ձեզ:

Բարսեղեանը «փալա» մարդ էր, չէր կարողանում ոչ ոքի մերժել: Երբ նորան այնպէս թուեցաւ, թէ տիկինը պատրաստուած է արտասուելու և իւր առաջը չոքելու, նա շփոթուեցաւ և փնթփնթացիեց անորոշակի.

— Լաւաւ... հրամեցէք... ես կլսեմ... Կէս ժամ... Պատրաստ եմ:

Ճոռոմեանը ուրախ բացականչեց, գլխարկն տռւււ և հանգիստ տեղաւորուելով, սկսեց կարգալ: Սկիզբը կարգաց թէ ինչպէս ծառան և աղախինը շքեղ ընդունարանը կարգի բերելու ժամանակ, երջար ու բարակ խօսում են օրիորդ Սաթենիկի մասին, որ գիւղում դպրոց և հիւանդանոց է հիմնել և կառուցել: Ծառայի դուրս գնալուց լետոյ աղախինը մի երկար մենախօսութիւն է արտասանում այն մասին՝ թէ ուսումը լոյս է, իսկ ագիտութիւնը՝ խաւար, լետոյ Ճոռոմեանը նորից ընդունարան է բերում ծառային և ստիպում, որ սա էլ մի երկար մենախօսութիւն արտասանէ տիկին-գնդապետի մասին, որ տանել չէ կարող իւր աղջկայ գաղափարները, ուզում է նորան ամուսնացնել պալատական կրտսեր սենեկապետի հետ և համոզուած է, որ ժողովրդի փրկութիւնը միայն ծալրահեղ տղիտութեան մէջ է: Յետոյ, երբ ծառան դուրս գնաց, գալիս է ինքն օրիորդը և լուսնում հանդիսականներին, որ ինքը ամբողջ գիշեր չէ քնել, այլ մտածելիս է եղել գիւղական խեղճ ուսուցչի որդու Վալենտինի մասին, որ օգնում է ձրիապէս իւր հիւանդ հօրը: Վա-

լենտինը կլանել է բոլոր գիտութիւնները, բայց չէ հաւատում ոչ բարեկամութեան, ոչ սիրոյ, կեանքի մէջ ոչ մի նպատակ չէ տեսնում և ծարաւի է մահուան ուստի և ինքը՝ օրիորդը պարտաւոր է փրկել նորան:

Բարսեղեանը լսում և թախծալից լիջում էր իւր փափուկ գահաւորակը: Նա չարութեամբ դիտում էր ձողոմեանին, զգում էր, թէ ինչպէս նորա առնական հաստ ձայնը զարկում էր իւր թմրկաթազանթին, ոչինչ չէր ըմբռնում և մտածում էր.

«Ո՞ր ստտանան բերեց քեզ... Շատ պէտքս է լսեմ քո զաւանցանքներդ ու ցնդաբանութիւններդ... Ե, լաւ, ես ինչով մեղաւոր եմ, որ դու զրամա ես գրել: Ախ, Տէր Աստուած, ինչ էլ մեծ տետրակ է... Ա՛յ պատիժ...»

Բարսեղեանը նալեց պատին, որտեղից կախած էր իւր ամուսնու նկարը և մտաբերեց. որ կինը պատուիրել էր զնել և ամառանոց տանել հինգ արշին երեզ, մի գրուանքայ պոնիր և ասամի փոշի:

«Զլինի, յանկարծ երիզի նմուշը կորցնեմ», մտածում էր նա, «ո՛ւր խոթեցի: Կարծեմ կուպտուուն կրկնոցիս գրպանը զրի... Իսկ անզգամ ճանճերն արդէն էլի բազմակէտերով զարդարել են կնոջս պատկերը: Պէտք է պատուիրել աղախնին, որ լուսամուտները լուանայ... ԺԲ. տեսիլն է կարգում, կնշանակէ շուտով առաջին գործողութիւնը կրկերջունայ: Մի՞թէ այսպիսի շոքերին, այն էլ այսպիսի մարմնակազմով, ինչպէս այս մսացուինն է, հնարաւոր է ոգևորուել: Գրամա գրելու տեղ աւելի խելօքութիւն չէր տնիլ մածնափրթոշ ուտէր, ու երթար մառանում մեկնուէր...»

—Արդեօք ձեզ այնպէս չի թւում, որ այս մենախօսութիւնը մի քիչ երկար է, — յանկարծ, աչքերը տետրակից կտրելով, հարցրեց ձողոմեանը:

Բարսեղեանը չէր լսել մենախօսութիւնը: Նա այլ լայլուեցաւ և այնպիսի մի ձայնով, որ կարծէք՝ ոչ թէ գիմացի տիկինն էր զրել այդ մենախօսութիւնն, այլ ինքը, — ասաց.

—Ո՛չ, ոչ, ամենեւին... Ընդհակառակը, շատ լաւ է...

ձողոմեանի դէմքը ուրախութիւնից փայլեց և շարունակեց ընթերցումը.

— Օր. Սաթննիկ, — Դուք վերլուծութեան գերի էք դարձել: Դուք շատ կանուխ էք սկսել ապրել առանց զգացմունքների ու սրտի և մտքին հաւատացել: — Վալննտին. — Ինչ բան է սիրտը: Մարդակազմական մի ըմբռնում: Ինչպէս մի պայմանաւորեալ եզր, որ զգացում է կոչոււմ, ես այդ չեմ ընդունում: — Օր. (չփոթուելով). Իսկ սէրը: Միթէ նա էլ գաղափարների զուգորդութիւն է: Ասացէք առանց թագցնելու՝ երբ և իցէ սիրել էք: — Վալննտին. (դառնացած). Հին, դեռ ևս չսպիացած, վերքերին ձեռք չտանք (չլուծիւն): Ինչի մասին էք մտածում այդպէս խորասուզուած: — Օր. Սաթ. — Կարծում եմ որ դուք զժբաղդ մարդ էք...

ԺԶ-րդ տեսիլի ժամանակ Բարսեղեանը յօրանջեց և անդգուշաբար ատամներով այնպիսի մի ձայն հանեց, որպիսին հանում են շները՝ ճանճ բռնելիս: Նա սաստիկ վախեցաւ իւր այդ անբաղաքավար ձայնից և որպէս զի մի կերպ թագցնի, վերին աստիճանի սիրալիր ուշագրաւ դէմք ընդունեց:

«Ժէ տեսիլ... Ե՛րբ պիտի վերջանայ». մտածում էր նա: «Ա՛խ, Տէր Աստուած, եթէ մի տասն ըոպէ էլ շարունակուի այս տանջանքը, ես օգնութեան կկանչեմ... Անտանելի է»:

Բայց ահա, վերջապէս, տիկինն սկսեց աւելի աւելի արագ և աւելի բարձրաձայն կարգալ և արտասանեց «վարագոյրը»:

Բարսեղեանը մի փոքր շունչ քաշեց և հէնց այն է ուզում էր ելնել, ձողոմեանը թերթը շրջեց և ըսկսեց կարդալ:

— Երկրորդ գործողութիւն: Բեմը ներկայացնում է գիւղական փողոց: Աջ կողմը դպրոց, ձախ՝ հիւանդանոց: Վերջինս՝ սանդուղտների վրայ նստած են գիւղացիք և գեղջկուհիք:

— Ներդուլութիւն... — ընդհատեց Բարսեղեանը:

Ընդամենը քանի գործողութիւն է:

— Հինգ, — ասաց ձողոմեանը և իսկոյն, կարծէք,

վախենալով, որ չլինի թէ ունկնդիրը փախչէ, արագ շարունակեց.— Դպրոցի լուսամուտից երևում է Վալենտինը: Բեմի խորքում երևում է թէ ինչպէս գիւղացիք իրենց ունեցածը գինետուն են տանում:

Ինչպէս մահուան դատապարտուած և լուսահատ ներումն ստանալու շնորհից, Բարսեղեանն այլ ևս չէր սպասում վախճանին, ոչ մի բանի լոյս չունէր, պլլ միայն աշխատում էր որ աչքերը հուպ չգան և գէմքից ուշագրաւ արտայայտութիւնը չփախցնէ... Ապագան՝ թէ տիկինը երբ կաւարտէ զրաման և կերթայ, նորա աչքում այնքան հեռու էր թւում, որ նա այդ մասին չէր էլ մտածում:

— Տրու-տու-տու-տու... — զարկում էր նորա թմբկաթաղանթին ձողովեանի ձայնը: Տրու-տու-տու... ժժժժ...

«Մոռացնի՛ սօղա ընդունեմ» մտածում էր նա: «Ի՞նչ էի մտածում... Հա, ջաղա... Ըստ երևոյթին, ստամբքսի խանգարումն ունիմ... Զարմանալի չէ, Քար բաբեանը ամբողջ օրը օղի է տնկում և մինչև այսօր էլ ստամբքսի խանգարում չունի... Լուսամուտի առաջ ինչ-որ թուչսւն է նստել... ճնճղուկ է»...

Բարսեղեանը լարեց իւր ոյժերը, որպէս զի փակուող կուլերն իրարից բաժանէ, յօրանջեց՝ առանց բերանը բանալու և նայեց ձողովեանի վերայ: Վերջինս իւր աչքերում այլ ևս պարզ չէր երևում այլ ևս, պատուած էր շամանդաղով, օրօրում էր այս ու այն կողմ, դարձաւ երեք գլխանի, գլուխը հասաւ առաստաղին...

— Վալենտին.— Ոչ, թալլ տուէք, երթամ ես... Օր. Սաթ. (վախեցած).— Ինչո՞ւ:— Վալենտ.— (մի կողմ).— Նա գունատուեցաւ: (նորան) Մի ստիպէք ինձ, որ պատճառները բացատրեմ: Աւելի շուտով կմեռնեմ ես, քան դուք կիմանաք այդ պատճառները:— Օր. Սաթ. (մի փոքր սպասելով).— Դուք չէք կարող երթալ...

ձողովեանն սկսեց ուռչել, ուռաւ դարձաւ մի ահագին բան և միաւորուեցաւ առանձնասենեակի գորշագոյն օդի հետ. երևում էր միայն նմրա բաց ու կուփ լինող քերանք. յետոյ նա յանկարծ, զոտ փաբրա-

ցաւ, դարձաւ մի շէն չափ, օրօրուեցաւ և սեղանի հետ միասին սենեակի խորքն անցաւ...

— Վալենտին (Սաթենիկին գրկած)։ Դու յարու թիւն տուիր ինձ, ցոյց տուիր կեանքի նպատակը։ Սաթիկս, դու ինձ նորոգեցիր և թարմացրիր, ինչպէս գարնանային տնձրեւր նորոգում և թարմացնում է քնէած գետինը։ Բայց... ուշ է, շատ ուշ է։ Անբուժելի հիւանդութիւնը արդէն ուտում մաշում է իմ կուրծքը։

Բարսեղեանը յանկարծ վեր թռաւ և նայեց ձուռմեանին քնաթաթախ, պղտոր աչքերով։ Մի րոպէի չափ նա անշարժ և անթարթ նայում էր, կարծէք, ոչինչ էր ըմբռնում...

— Տեսարան ժԱ։ Մի և նոյն տնձինք։ Կոմսը, աստիկանական պաշտօնէայ, գիւղական ծերունի — հասկացողների հետ... — Վալենտին։ — Ձերբակալեցէք ինձ։ Օր, Մաթ. — Ես նորանն եմ. ձերբակալեցէք և ինձ։ Այո, ինձ ևս ձերբակալեցէք։ Ես սիրում եմ նորան, սիրում եմ կեանքիցս աւելի։ — Կոմսը. Օրիորդ, դուք մոռանում էք, որ զորանով ձեր հօրը գերեզման էք իջեցնում...

ձուռմեանը նորից սկսեց ուռչել... վայրենի, կատաղի հայեացքով Բարսեղեանը տեղից վեր թռաւ, գոռաց ամբողջ կրծքով, ինչ-որ անբնական ձայնով, յափըշտակեց սեղանի վրայ գտնուող ծանր պրես-պապիէն և, չիմանալով թէ ինչ է անում, առանց հաշիւ տալու ինքն իրեն, ամբողջ թափով զարկեց նորանով ձուռմեանի գլխամիջին...

— Կապեցէք և ինձ, ես սպանեցի սորան, — ասաց նա մի րոպէից լետոյ ներս վազող ծառային։

Երդուեալների դատարանը արդարացրեց նորան։

Տ, Կ.

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՅԻՋՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ *

Ը.

Ժամասիրութիւնը, աղօթասիրութիւնը լատուկ էր, մանաւանդ այն ժամանակներումը, հայ գաղթական ժողովրդեան: Նոյն իսկ հասարակ օրերում, եկեղեցին միշտ լիքն էր լինում աղօթաւորներով երկու իսկ սեռից, ևս և մանուկներէ: Անշուշտ ժամասիրութեան արգիւնք է, որ զաւարացի ամեն մի հայ մարդ եկեղեցու զօրքէ բոլոր ժամառացութիւնը անգիր է իմանում և, կամացուկ ձայնով, ձայնակցում է հողմոր պաշտօնեաներին:

Ժամանակի ոգւոյն համեմատ՝ բնթանձն էի և մեր ընտանիքի կեանքը: Մինչև հօրս վաղճանդեւն՝ ես դեռ նշմիրշում մի երեկոյ, երբ մենք «Եկեղեցէ» կամ շատ ժամագրքի «հանգստեան Ապտուածպաշտութեան կարգը» չաւէինք թէ զիւղում և թէ քաղաքներում ապրած ժամանակներս: Քահանայի ասելի մաղթանքներն, աղօթքներն և աւետարանի ընթերցումը հայրի էր կատարում, իսկ մայրս, քնջրերն, եղբայրներս և ես՝ փոքրներն՝ ու չարականներն էինք ասում: Երբեմն՝ քնջր ժամանակներին...

Իբրեւ ժամկոչ՝ հայրս ամեն մի ժամառացութեան ժամանակ, ի հարկէ, եկեղեցումը պէտք է լինէր: Բայց ձմեռային զաժան օրերից՝ գրեթէ ամեն առաւօտ ևս էլ հօրս հետ զընում էի իսկ երեկոները՝ զպրոցից դարձեալ եկեղեցի էի մտնում և ժամերգութիւնը վերջանալուց՝ լեարդ՝ հօրաջ քեռ տուն գնում: Եկեղեցուց միշտ անպակաս գտնուելով՝ ես երբեմն հօրս օգնում էլ էի, ինչ բանի որ կարող էի և ձեռնահաս: Օրինակ՝ եկեղեցին, երբեմն, ես ինքս էի մաքրում, աւելում: Այդ պաշտօնը ես մեծ սիրով և ուրախութեամբ էի կատարում այն ժամանակն և եթ, երբ հայրս ժամումն էր լինում և իւր աթոռի վրայ նստած՝ ինձ ցոյց էր տալիս մաքրելու ձևերն ու տեղերը, իսկ երբ հայրս երբեմն ստիպուած էր լինում ինձ մենակ թողնել եկեղեցում՝ իմ դրութիւնը անտանելի էր դառնում: Եւ 5—10 րոպէի գործը՝ հաղիւ կարողանում էի 1/2 և 3/4 ժամում աւարտել: Եւ դորա համար էլ

*) «Լուսալ» 1902 № 1.

Քրեին, հօրս կողմից նկատողութեան էի ենթարկում: Դորա պատճառը այս էր.

Ա. Խաչ եկեղեցում երկու պատկեր կար աջակողմեան պատից կախած: Մինը՝ ս. Գէորգի, միւսը՝ վերջին դատաստանի,—երկուքն էլ միանգամայն անճոռնի և առանց ճաշակի նկարուած: Ա. Գէորգի դաժան, զալրալից ղէմքը, նորա շրահապատ մարմինը՝ մի ձեռքում բռնած վահանը, միւսում նիղակը, նորա, ոտքերի տակ դալարուած սոսկալի վիշապը և սոյա բերանից ժալթքած արեան ճապաղիքները՝ ինձ սոսկում էին պատճառում ամեն անգամ երբ ևս այդ պատկերի վրան էի նայում երբեմն, նոյն իսկ ժամերգութեանց ժամանակ, աղօթաւորներն ներկայութեամբ:

Ա. Գէորգի պատկերից ոչ պակաս սոսկալի էր վերջին դատաստանի պատկերը: Դժոխքի բոցեր, հրեշտակներ և սատանաներ, զոցա պատերազմը, մերկ մարդիկ, որոց մաղերիցը բռնուած՝ սատանաները ղէպի զժոխքն են քաշ տալիս, մալերի վզներից կախ ընկած նոցա կրծքերին կալած մանուկներ, դերեղմաններից դուրս ելած մարդկային կմախքներ, ջրերի անդունդներից, գաղանների փորերից դուրս ելնող մարդիկ և այլն և այլն:

Երկու պատկերն ևս Արագովա գիւղում ապրող մի ալբիացած զսրի թէ սարկաւաղի նկարչական հանճարի արդիւնքն էին: Այս նկարիչը, որին ևս չատ անգամ տեսած եմ, Կարնոյ գաղթականներիցն էր նոյնպէս և եկեղեցական նշկաբուրժեւամբ էր պարապում միշտ և նորանով էլ ապրում*): Այդ նկարչի ստեղծագործութեան ծեփուածքներով լցուած են Արագովայի եկեղեցւոյ ամբողջ պատերն, որոց ուխտի և երկրպագութեան էին զնում հաղարարուր գիւղացիների կանաչք մանաւանդ: Այդ ծեփածոյ հրեշներից եկեղեցին մաքրելու համար՝ Խորէն վ. Ստեփանէն, Ախալցխայի լաջորդ՝ ելած ժամանակ, փորձ էր փորձել: Բայց իրան լատուկ ողկորութեամբ և անտակտութեամբ, լոյնքը զբաւելու տեղ, աչքն էլ էր հանել...

*) Պատմութիւնից՝ յայտնի է, որ մեթ մի քանի վանքերում, առաւելապէս՝ Ցաթեւում, միաբանները, ի թիւս այլ արուեստների, եկեղեցական նկարչութեամբ ևս պարապում էին: Երանի թէ այժմ ևս, զոնէ ս. Եջմիածնում, վերսկսուէր այդ սովորութիւնը, որով Մալր. Աթոռը մեծապէս կըշարժէր նիւթապէս և բարդապէս: Իսկ եթէ եկեղեցական անօթներ, զգեստներ, մոմեր, մինչև իսկ նշխարքի տիպարներ պատրաստեն ևս կարելի լինէր ս. Եջմիածնում կատարել—այն ժամանակ՝ բացի այն, որ մեր եկեղեցիներում միօրինակութիւն և ներշնչանք չկային կիսէր տիրել, այլ և բաւականին դրամական արդիւնք կընայթափուէր յօգուտ վանքին, որ ցածր, բնաշէն հարկն է, չէ կարող՝ օգտուել, ինչպէս իւր անշարժ կալուածքներից, նմանապէս և այս և սոս նման վաշխուշ և օրէնքով թողատրելի նորանոր ձեռնարկութիւններից: Յայտնի է թէ՛ Սուսատանի մի քանի վանքերն ու կոստանոցներն ինչ աշաղիւն արդիւնք են ստանում եկեղեցական անօթներ, զգեստներ և պատկերներ վաճառելուց: Եօդ.

Երբ ես ստիպուած էի լինում առանց հօրս՝ աւելել եկեղեցին՝ լանկարծ, և բոլորովին լակամալից, աչքերս ընկնում էին այդ պատկերներին, կամ նոցա մէկի կամ միւսի վերայ, և երկիւղիցս նիրսոս ճաքում էր։ Աւելը ձեռնս՝ խոկոյն դուրս էի փախչում և եկեղեցու դաւթում աչքերս մի մարդ, կամ մի սահակերտ էին պտուռում։ Չտեսնելով ոչ ոքի, ես, օրտի տաղանապով, նորից ներս էի մտնում։ Եւ էլի դուրս փախչում, էլի ներս մտնում, — չարունակ մի քանի անգամ։ Դրութիւնս ծնողացս լատնելու օրստ չէի անում սկզբնորում, որովհետեւ մի զգացում, մի ներքին անբացատրելի ձայն կարծես ինձ առում էր՝ եկեղեցուց, նորա պատկերներից երկիւղ կրելը մեղք է, լանցանք է — թէ՛ աղպիսի դանգոտ անելը, նոյն իսկ հալալաւ ծնողին, կարելի չէ, թէ՛ դորանով անպատճառ ես իմ ծնողաց զաւրսթը կը շարժեմ և անշուշտ կը պատժուեմ։ Մանաւանդ որ, զգրոցում արածս անկարգութեան պատճառաւ՝ ես արդէն, բաց ի աէր Արմենի փաշայիցայից, հօրս կողմից էլ լաւ աստակունեցայ, քացիներ կերայ։ Դորանով ես չբաւականացած՝ մալրս իւր հերթում, իմ բերնի մէջ մի բուռ կարմիր տաքտեղ ածեց, որպէս զի սովորեմ իմ մանկական մաքուր բերանը՝ միւս անգամ սփռողցիւղ բառերով չկեղտոտել։

Բայց եթէ ես իմ դրութիւնը հօրիցս ծածկում էի, զէպքը ինքն իրան բաց ալաւ։

Մի օր, երբ ես, ըստ սովորականին, եկեղեցուց դուրս էի փախչում դռան շէմքի վրայ՝ հօրս կպայ լանկարծ, որ այդ ըռպէին ներս էր մտնում։ Տեսնելով իմ գունատութիւնը և կատարածս գործի թերութիւնը՝ հալրս պատճառը հարցրեց։

— Վախենում եմ, պատասխանեցի ես։

— Ումնից։

— Ա՛յ, ալս պատկերներից։

— Ա՛յ տղայ, դու կատարեալ սարսախ ես։ Միթէ մարդ յամի պատկերներից էլ կը վախենայ։

— Դիտեմ որ չի վախենալ, բայց ես վախենում եմ։

— Ծն սարսախ, վախենալու ալտեղ ինչ կալ։ Ահա եկ տես։ Եւ հալրս ձեռքիցս բռնած զէպ ի պատկերները տարաւ ինձ։ Նորա ձեռքը պինդ բռնած՝ ես կիտաերկիւղ առաջ էի գնում։

— Սա ս. Գէորգ զօրավարն է, սա վիշապն է, հր՛մ, ինչի ես դողդողում, սա ո՞ իսկական վիշապ չէ։ Սա էլ՝ սուտ նիղակ է, ալս կարմիրն էլ որ կալ, հօ իսկական արբւն չէ։ ալ չորացած շերկ է. ալ, տես քսեցի և ձեռքիս վերայ ոչինչ չկալ։ Սա Գաբրիէլ իրեշտակապետն է, սա Միքայէլն է, սա Բեղիարն է, սա՝ Սաղաթէլը։ Սրանք արդար ժարգիկն են, սրանք մեղաւորները... աչսպէս բացատրում էր ինձ հալրս և ձեռքը անդադար քսում պատկերների վերայ, ինձ էլ հար-

կադրում էր, որ ես էլ քսեմ: Եւ ես էլ քսում էի: Ես մինչեւ անդամ իմ մաւրը՝ վիշապի բերանի և դժոխքի բոցերի մէջ կոխեցի և անձամբ համոզուեցաւ, որ զոցանից երկիւղ չկաւ: Այդ օրից սկսեալ՝ լինեալ պատկերներէրցը ես այլ ես չէի վախնում, թէպէտ այս ես պէտք է ասեմ, որ ժամի մաքրելու ժամանակ՝ հայրս անուշեհտե ինձ միջոցակ չէր էլ թողնում:

Թ

Հետեեալ տարին մեր դպրոցում մի նոր ուսուցիչ ևս աւելացաւ և դպրոցի ծրագիրը մեծ փոփոխութեան ենթարկուեց: Մինչև այդ տարին թուաբանութիւնից սովորեցնում էին միմիայն առաջին 4 գործողութիւնները: այժմ ամբողջ թուաբանութիւնը սկսեցին աւանդել: Կրօնագիտութեան աւանդումը՝ միմիայն աղօթքներ էինք սովորում և Աստուածաշունչ կարդում ցարդ, այնուհետեւ ծրագրի մէջ մտաւ նաեւ Սրբազան և Հայոց պատմութիւնն ևս: Հայոց լեզու ասելով՝ մենք միմիայն զրաբար գրքեր էինք կարդում և արտագրում: հիմա ծրագրի մէջ մտան քերականութիւն և ճարտասանութիւն և թեղադրութիւն ու շարադրութիւն: Երգեցողութիւնը ընդարձակուեցաւ և եկեղեցական երգերի հետ մտան նաեւ տաղեր և ժողովրդական երգեր: Մի նոր առարկայ եւս աւելացաւ, — Ռուսաց լեզուն: Մի խօսքով Ախալքալակի դպրոցը՝ կատարեալ վերանորոգութեան ենթարկուեց, թէ՛ ծրագրով և թէ՛ նոր ձևի նստարաններով ու շինութեան կարկատաններով ու ինչ ինչ փոփոխութիւններով: Նախկին ուսուցիչները թէ և մնացին, սակայն նոցա գործունէութիւնը նսեմացաւ: նոր վարժապետի գործունէութեան առաջ: Դա Տօնական վարժապետ Տէր Ղազարեանցն էր՝ Ախալքալակի մտակալ, կարծեմ, Զանդուրա գիւղից, որ եկել էր Տփլիսից, Ներսիսեան դպրանոցից: Երկար տարիներից չեստո՛ւ՝ ես այն եղբակացութեան եկալ, որ Ախալքալակի դպրոցի նոր ծրագիրը մեծ մասամբ, աւելի ձևական էր քան էական, որ առարկաների մեծ մասը՝ դարձեալ մեքենայօրէն էին աւանդում: Եւ թէ մենակ հին ուսուցիչները, այլ նոյն ինքն Տէր Ղազարեանցը, սակայն անկարելի է ժխտել, որ վերջինիս մուտ գործելն՝ Ախալքալակի դպրոցում, դարագլուխ պէտք էր համարել: Առաջին անգամ աշակերտներս նորա օրով և նորանով տեսանք, որ ուսուցիչը կարող է, և պէտք է, աշակերտների հետ քաղցրութեամբ վարուի, նոցա հարցմունքները սիրով լսէ և սիրով էլ պատասխանէ, քացատրէ, աշակերտների մօտ ժպտի, ծիծաղի և աշակերտներին ծիծաղելն էլ լանցանք չհամարէ, չպատժէ, մինչև անգամ աշակերտների հետ, և նոցա հաւասար խաղ անէ՝ դաւթումը, նորանոր խաղեր: սովորեցնէ նոցա, ինչպէս որ այդ ամենը անում էր Տօնական

վարժապետը: Եւ, հետեւաբար, նա մեր ամենքիս սիրելին դարձաւ հէնց սկիզբից: Զմարիա է, նորա օրովն էլ՝ թաթը, փալախքան չլիքացաւ դպրոցում, բայց այդ պատիժներն իրանց տոկորականութիւնն ու դատանութիւնը ալ եւս հիշեցին: Տէր Ղաղարեանցը վախճակազմ, գեղեցիկ, աշխուժ ու վառվռուն մի երիտասարդ էր: Զաւնը՝ շատ և շատ դուրեկան: Լաւ էլ երգում էր: Իստի ժամանակ երբեմն նա մեզ թիֆլիզի և Ներսիսեան դպրոցի մասին տեղեկութիւններ էր հաղորդում և մեծ լատիշտակութեամբ նկարագրում թատերական մի ներկալացումն, որ դպրանոցի աշակերտներն, ինքն էլ նոցա հետ, մի անգամ տուել են: Իսկ պէտք է որ վարիսեանցի (Շուշանիկը) լինի, Դոնէ վարդան Մամիկոնեանը, ճորա խորխոր խօսքերն ու ձեւերն՝ ի դէմս Տօնական վարժապետին՝ մենք տեսնում ու լսում էինք առաջին անգամ: Այնքան մեծ էր մեր ոգեւորութիւնը, որ վարդան Մամիկոնեանցին մինչև իսկ մեր չարադրութեանց նիւթ էլ շինեցինք մի երկու անգամ:

1870 թուականներում, երբ ես, առաջին անգամ ծանօթացայ Ղ. Աղայեանցին և մի քանի անգամ ներկայ եղայ նորա աւանդած դասերին Ախալցխայի հոգեոր դպրոցում՝ դարմանալի նմանութիւն դտալ նորա և իմ մանկական ուսուցիչ Տօնական Տէր Ղաղարեանցի հետ: Մի և նոյն եռանդը, մի և նոյն աշխուժութիւնը, մի և նոյն հաւատը և սէրը թէ՛ դէպ ի աւանդուած աւարկան և թէ՛ դէպ ի աշակերտները: Եւ, — խօսքը մեր մէջ մնալ, — մի և նոյն խելքի զօռ տալը, ծարպեղութիւնը: Անտարակոյս Ղ. Աղայեանցը իւր զարգացմամբ և իւր աշխարհայեցողութեամբ՝ անհամեմատ բարձր էր Տէր Ղաղարեանցից, բայց զոցա երկուսի աւանդման ձեւերը, զոցա զգացմունքները, զոցա ոգին նոյն էին, ինչպէս իրենց խնձորի երկու կտորներ: Իբրև վրաստանի և իմերեթի թեմի եկեղեցական ծխական զպրծիկներ թեմական տեսուչ՝ երբ 1891 թ. աշնանը՝ առաջին անգամ այցելեցի Եւսեփի վերինցիին՝ զիւղի դպրոցին՝ նախասենեկում ինձ դիմաւորեց մի այնպէս քահանայ, որ թէ ժողովում էր և թէ կարծես, արտասուել էր ուղմում: Ինձ լատնի էր, որ վերինցիին էի զբարոյի ուսուցիչներէ թեմում մի կրօնաշատց քահանայ կալ: Ուստի հարցրի՝ Նշիչէ քահանայ Տէր Ղաղարեանցը զո՞ք էք, տէր հայր: — Այո, հայր տեսուչ, պատասխանեց քահանան և՛... աչքերում զսպուած արտասոււնքները զլորուեցան աչտերն ի վալր: Ես ալալուեցայ, բայց պաշտօնականութիւնը ձեռքից չթողի:

— Քանի տարի է, որ դուք քահանայ էք:

— Երեւոյն պատասխանեց, բայց... լալազին ձայնով:

— Տէր հայր, որ տեղացի էք:

— Սիւալքալակի:

— Գորուած Ախալքալակը:

— Ոչ, Զաւախէթի Ախալքալակը, Ախալցխայի մօտ:

Սերտս սկսեց թրթռալ, Հարցմունքներս արագացրի:

— Տէր հայր, աշխարհական ժամանակ՝ ձեր անունն
 քին էր:

— Տօնական, հայր տեսուչ:

— Տօնական վարժապետ Տէր Ղաղարեանց...

— Այր, հայր տեսուչ:

— Ոչ ոչ տեսուչ, այլ Ձեր աշակերտը՝ Յովակիմ Գեղա-
 մեանց:

Եւ մենք դրկախառնուեցինք, համբուրուեցինք, ուրախ
 ըրախ արտասուեցինք: Արտանց ցաւում էի, որ այս դէպ-
 քում, ինձ, փոքրիս վիճակում էր Յովսէփ լինել, քակ իմ
 մեծին, ուսուցչին՝ Բենիամին: «Քեզ պարտ էր անել և ինձ
 մեղմանալ», պատասխանեց իմ նախկին սիրելի ուսուցիչը և
 վերջապէս, թոյլ տուեց, որ ձեռքերը համբուրեմ: Նորա պատ-
 ժածները, իւր գլխովն անցկացած չար ու բարիների մասին,
 կնոջ մահը, հալաչատ Զաւակքից՝ աակաւահալ և վիրախօս
 Կախէթի մի անկիւն ընկնելն և այլն.— վերին աստիճանի ցաւ
 ալլի և յուզիչ էին: Սակայն, տէր հայրը՝ արնու ամենախնիւ-
 չատ գոհ էր, որ սրբ. Արիստակէսը, որի առաջնորդութեան
 օրովն էր սկզբի ունեցել իւր տեղափոխութիւնը, հովանաւորել
 և խնամարկել էր իրան:

Ժ

Տէր Ղաղարեանցի ուսուցչութիւնը մի գեղեցիկ և նոր
 երևոյթ ևս առաջ բերեց հասարակութեան մէջ: Ժողովուրդը,
 որ սկզբում դպրոցալին կեանքով, կարծես, չէր հետաքրք-
 րում, գոնէ դպրոցի շէմքից ներս չէր մտնում, արնունեալ
 սկսեց լաճախել դպրոց: Յաճախ պատահում էր, որ ծնողնե-
 րը դալիս էին դպրոց և իրանց զաւակների մասին խօսում,
 խորհրդակցում վարժապետների, առաւելապէս Տէր Ղաղա-
 րեանցի հետ: Եւ լստոյ նստիքս էին և աշակերտները հետ նս-
 րա աւանդած դասերը լսում մեծ հետաքրքրութեամբ: Դպ-
 րոցից դուրս դալիս՝ նոքա իրանց լսածներն անշուշտ պատ-
 մում էին փողոցներում կամ տներում ուրիշներին և ջոքա էլ,
 իրանց հերթում, միւսներին: Եւ սպասիսով մեր դպրոցը մի
 տեսակ փոքրիկ ուխտապետի և ժողովրդալին դպրոց էր դառ-
 նում հասարակութեան համար: Հէնց Տէր Ղաղարեանցի ժա-
 մանակիցն սկսուեցաւ և այն երևոյթը, որ չըջակալ գիւղերի
 երիտասարդ և նոյն իսկ տարիքաւոր տիրացուները գալիս էին
 և ուսում ստանում դպրոցի մի առանձին սենեկում: Եւ եր-
 քեմն էլ՝ միանում էին մեզ, աշակերտներս հետ: Այնքան
 մեծ հռչակ էր հանել մեր դպրոցը, որ վիճակի հեռաւոր գիւ-
 ղրի ուսումնական տէքտէքներն անգամ գալիս էին երբեմն
 տօնական վարժապետին տեսնելու, նորանից սովորելու: Այդ-
 պիսի քահանաներից մէկն էր Սրճա գիւղի տէր Դաւիթը, ու-

րի համար ասում էին թէ՛ Կարնի մէջ էլ մեծ համբաւ է վա-
լելիլիս եղել։ Մի օր, երբ Տօնական վարժապետը, իւր սովո-
րական ոգեորութեամբ, Հայոց պատմութեան դաս էր ւաւն-
դում մեղ, մի կարճահասակ՝ նիհար և ալեխառն քահանայ
ներս մտաւ, անթի տակ մի կապոց բռնած։ Ողջունեց։ Ա-
մենքս կանգնեցանք։ «Դիտոյն հարձակ» եկն լսել զիմաստու-
թիւն Սողոմօնի»—ասաց օրճացի տէր Դաւիթը և կապոցը
Տօնական վարժապետի առաջը դրեց և եկաւ մեր կողքին
նստեց։ Դասը շարունակուեց և վերջացաւ։ Քահանան ու Տէր
Ղազարեանցը առանձնացան։ Յետոյ մենք տեղեկացանք, որ
տէր Դաւիթը իւր մի զիւցազներգական գրութեամբ՝ բերել էր
մեր վարժապետին ցոյց տալու։—Վերջինս էլ մի քանի թերթ
մեր ներկայութեամբն ևս կարդաց։—Գրութեամբը գրաբառ էր,
լանգաւոր և, ըստ Շնորհալու, ամեն մի բառ միևնույն տա-
ռովն էր սկսուում։ Օրինակ՝ «վառ վառեալ վառվառական
վառվառման» . . . այժմ մոռացել եմ, բայց այն ժամանակ
տաանեակ տողեր անգիր էին արել մեղանից շատերը։

Խալիպեան դպրոցում մի անգամ Կոմիտաս Բագրատու-
նու «Հալկ զիւցազն» կարդալիս՝ երբ պատահեցաւ Հայ Հոմե-
րոսի այս տողին՝ «ճօճէր ճոկանն ճապուկ, ճախր ի ճակա-
տըն ճեմելով» լանկարծ միտս ընկաւ Օրճացի Հոմերոսի «վառ
վառեալ վառվառական»-ը։

1892 թուին՝ Ախալքալակ գնալիս արածս հարց ու
փորձերից երևեցաւ, որ Օրճացի տէր Դաւիթը վախճանութե-
մէ՝ Իսկ նորա զիւցազներգութեան գոյութեան մասին տեղե-
կութիւն չունէին՝ գոնէ իմ հարցրած մարդիկը։ Ափսոս։

ԺԱ

Ախալքալակի դպրոցի երգեցողութեան ուսուցիչը՝ Կա-
րապետ վաժապետ Մեծատունեանցն էր, որի ձայնը, ինչպէս
այն ժամանակն էինք ասում, «զլիխցն» մէջ—տէնօր։ Նորա-
կազմած եկեղեցական երգեցիկ խմբի մէջ՝ Տօնական վարժա-
պետը վերջերում մտցրեց՝ ուրիշ երեք աշակերտների հետ՝
նաեւ ինձ։ Եւ երգեցողութեան ուսուցչի հետ միասին՝ նա ին-
քը սովորեցրեց մեզ թագաւոր լաւտեան՝ երգը, որ Հայաս-
տանեայց եկեղեցին երգում է նշանաւոր սրբերի տօներին։
Մեզանից առաջ էլ այդ երգը, ի հարկէ, երգում էին և ուրիշ-
ները, բայց ողջ քաղաքը ասում էր, որ Տէր Ղազարեանցի
սովորեցրած այդ երգի նոր եղանակը, երգիչների միատե-
սակ և մետաքսեայ չապիկները շատ և շատ գեղեցիկ է և
ներդաշնակ։ Այդ էր պատճառը, որ մեր երգած «Թագաւոր
լաւտեան»-ի ժամանակ՝ ս. Իսկ եկեղեցում. ասեղ ձգելու
տեղ չէր լինում, չնայած, որ ժամերգութիւնը սկսուում էր
շատ վաղ՝ «Աղամալ մթի» ժամանակ։ Մեր խմբի մէջ կար մի
աշակերտ, Կարապետ Մարգարեանց անունով, որ դժբաղդա-

քար, միշտ ուրիշներից ուշ էր գալիս: Ուստի շուտ եկողներս՝ շատ անգամ՝ խմբովին գնում էինք նոցա դուռը թակում, զարթեցնում և բերում: Թագաւոր լաւտեանո-ին հասցնում: — Մարդարեանցի ձայնը՝ մեր բոլորի ձայներիցը լաւ էր, նա մեր խմբի պսակն էր: Ուստի առանց նորան երգելը, — նշանակում էր կոտորել մեր խմբի անունը, — անուն որ ողջ քաղաքի մէջ պատիւ և համբաւ էր վայելում:

Բայց եթէ եկեղեցական երգերի պաշար մենք քիչ ունէինք, աշխարհիկ երգերի պաշարներս, բնդ հակառակը, շատ շատ էր: Եւ ի շնորհս այդ երգերի՝ մեր խումբը Ախալքաւակի և ապա Ախալցխայի գրեթէ ամեն մի հարուստի նշան տուէքին, հարսանիքին և պաշտօնական խնճուքներին միշտ պէտք է հրաւիրուէր: — Բացի մեզնից՝ լինում էին և սազանդարներ: Սակայն նոքա առաւելապէս պարերի եղանակներ էին ածում: Այսպիսով մեր խումբը՝ աղգալին ժողովրդական երգերի տարածիչ էր հանդիսանում հասարակութեան մէջ:

Զգիտեմ մեզ հրաւիրողները՝ դպրոցին կամ եկեղեցուն դրեւ լծար տալիս էին թէ ոչ, Բայց այս լաւսնի է, որ մենք, երգիչներս վարձատրուում էինք դասագրքերով, փետուրեալ, գրիչերի տփերով, ժամաշապիկներով, գլխարկ ու կօշիկներով և շորերով: Անվարձ երգում էր միմիայն Կարապետ Մարգարեանցը, որովհետեւ նա այդ բաներին կարիք չուներ: Նորա հայրը, Մարտիրոս աղան, քաղաքի առաջնակարգ իշխանն էր և ապրում էր մի աշնայի շքեղ ու սեպհական տան մէջ, որ ալն ժամանակուայ համար կատարեալ պալատ էր:

Այժմեան հարուստները՝ հասարակ ժողովրդից իրանց հեռու են պահում: Եւ իրանց որդւոց համար նուաստութիւն են համարում՝ աղքատ երեխաների հետ ընկերակցելը: Այդպէս չէր 40 — 50 տարեի առաջ:

ԺԲ

Առաջին անգամ մեր երգեցիկ խումբը Աւետիս Բօգօյեանցի տունը մուտք գործեց մի պաշտօնական ճաշկերութի առթիւ, որ այդ պարոնը, իբրեւ գաւառապետ, տալիս էր գաւառի ամեն մի դասի ներկայացուցիչներին՝ Սեփաստապօլի մօտ Ռուսաց տարած լաղթութեան առթիւ: — Ռուս աստիճանատուներ էլ կային: Խմբի ղեկավարը՝ այս անգամ ինքը Մեծատունեանցն էր, իսկ Ցօնական վարժապետը հիւրերի շարքում էր նստած: Այս հանգամանքը, ինչ ասեւ կուզի, որ աւելի բարձրացրեց մեր աչքում մեր սիրելի ուսուցչի նշանակութիւնը: Սաղանդարներն այդ օրուայ առթիւ՝ մի ներբողեան էին շարադրել Սեփաստապօլի հերոս Սէնչիկովի համար և երգում ու ածում էին: Երբ նոքա վերջացնում էին՝ մեր խումբը սկսում էր՝ Գալլ Վահանի երգը՝ Թագ փառաց մեծոց, այդ ցանկալի: Հիւրերի շարքումն էր նաև կաթուղիկո-

սական փոխանորդը, — Կարապետ աղա Եսայիքեանցը, որը ճաշից լետոյ, արձակելով մեզ՝ հրապարակաւ յայտնեց, որ Աւետիս աղան խմբի բոլոր անդամներին մի մի հատ զանաւուզեալ (հասարակ մետաքս) շապիկ է բնծալում։ Եւ ե՛տր նանկներին մի մի ձեռք զգեստ։ Մի շաբաթ չանցած Աւետիս աղայի խոստումը լրիւ կատարուեց։

Այդ օրուանից մեր խումբը, երբեմն ամբողջովին, երբեմն մասամբ, լինում էր Բօգոսեանցի տանը և միշտ առատապէս վարձատրում։ Սեանքին խնամատարութեամբ վերաբերում էր մեզ Աւետիս Եղայի կինը, Կէկել խանումը, որ վերին աստիճանի բարեսիրտ կին էր։ Առանձին սենեկում, եթէ ծառաները մեզ կերակրում էին՝ նա մի քանի անգամ մտնում էր և ծառաներին ապացրում, որ ամեն տեսակ կերակրեղէնից ևս մեզ բաժին տան։ Քաղցրեղէնները ինքը՝ իւր ձեռքովն էր բաժանում մեզ։ Եւ երբեմն էլ նստում էր մեզ հետ և մեզ ղրաղեցնում։ Մեր ծնողաց վիճակի մասին տեղեկութիւններ էր հարցնում և լետոյ՝ ալիւր, պանիր և իւղ ուղարկում մեզանից աղքատների տները։ Ասում էին, որ ալիւրը քանակ բարիքներ՝ տիկինը քաղաքի և միւս աղքատների համար էլ էր անում և, ուղչես թէ, միշտ մարդուցը ծածուկը Ես չգիտեմ թէ որքան ճիշտ էր այս կարծիքը։ Այսքանս միւս այն լաւ գիտեմ, որ Ախալքալաքում, ընդհանրապէս, որքան Աւետիս աղային ատում էին՝ մարդիկ նորա զածան բնութեան համար, ընդհակառակը, Կէկել խանումին չարգում, սրտանց պատում էին։

Իսկ մենք, երգեցիկ խմբի մանուկներս մօր նման սիրում էինք նորան։ Մեր մտերմութիւնը այն կէտին էր հասնել, որ երբ ուսուցիչներից մէկը կամ միւսը՝ մեզանից այս ու այն ուրին ուղում էր պատժել, կամ պատժում էր, մենք Կէկէլ խանումին անունով սպառնում էինք նորան։ Երբեմն էլ նոյն իսկ գանդատում էինք։ Պատահում էլ էր, որ մենք Կէկէլ խանումին գանդատում էինք նոյն իսկ իւր ամուսնուցը, երբ նորա հրամանով ուղղորդով շարդում էին մարդկանց։ Բարի կնոջ աչքերը արտասուքով լցում էին և նա արդարացնում էր իւր ամուսնունն ասելով՝ «աղան վատ մարդ չէ, օրէնքը վատ է»։

ՃԳ

1852 թուականի չեմ լիջում որ ամիսն էր ու օրն էր։ Ախալքալաք մի՛ մեծ հօրաքանակի էր նմանում։ Փողոցներում անց ու դալի՞մ անող մարդկանց թիւ ու համար չկար։ Փառաքի ամենահեռուոր գիւղերի բնակիչներն անգամ ինչ էին լցուել քաղաքը։ Տները կտուրները կանաքն էին բլունել, իսկ փողոցներն և հրապարակները՝ տղամարդիկ։ Ամենուցու չուրջը՝ ոմանք ոտքով, ոմանք ձիերով՝ դժուածի նման

անդադար դէս ու դէն էին վազվզում ոստիկանները կարգապահութեան վերայ հսկելու համար:

Եկեղեցու դաւթում շուջառներով կանգնած քահանաների թիւը՝ հարիւրից անց կըլինէր: Յանկարծ եկեղեցու դանդակները հնչեցին: Մի խուլ անրացատրելի շարժում ու դժբաղան սկսուեց ժողովրդի մէջ: Ուրախութեան ձայներ և նշաններ, արտասուք, հեծկտոց, երեսների խաչակնքումն, գլխների մերկացումն, փառաբանական ձայներ, միմեանց հրել, հըրմշտկել, հեծեալների սրընթաց արշաւումն, կանանց և երեխաների ճգնոցը, ոստիկանների աղաչանքներ և սպառնանքներ, — ահա թէ մի ակնթարթում ինչ առաջացրին եկեղեցու զանգակների հնչիւնը: Հինդ տասը բոպէլից լետոյ՝ քաղաք մտաւ «Հոգեոր Տէրը» — Ներսէս Ե. Աշտարակեցի՝ ամենայն Հայոց կաթողիկոսը:

Եկեղեցական պատշաճաւոր հանդիսով հայրապետը եկեղեցի մտաւ: Այն վայրում բան խօսեց թէ ոչ, միայն լաւ միտս է, որ եկեղեցական հանդէսը վերջանալուց լետոյ՝ ատենի մէջ տեղը մի բաղկաթոռ դրին, որի վերայ նստեց կաթողիկոսը: Եւ ապա ժողովուրդը սկսեց սորա աջը համբուրել: Այդ արարողութիւնը մօտ է ժամ տեսցոյ: Եւ այդ բոլոր ժամանակ՝ վեհափառի կողք և կողքին կանգնած էր հոգեորականութիւնը, իրան պարագլուխ ունենալով՝ Կարապետ աղա Եղորեանցին: Պօղոսեան Աւետիս աղան էլ, ոստիկանական ծառայողներով, շարունակ ել ու մուտ էր անում և կարգապահութեան վերայ հսկում: Կաթողիկոսը տխուրից զեր կացաւ աչն ժամանակ, երբ երեկոյեան ժամերգութիւնն սկսուեց, որից լետոյ՝ և միննոցն կարգով, շարունակուեց աջահամբուրի արարողութիւնը մինչև... Հնամ կարող ատել գիշերուայ մ.նչև որ ժամը, միայն երբ հայրս, որի կողքում ես քնած եմ եղել, ինձ զարթեցրեց, որ իրան հետ գնամ հոգեոր տիրոջ աջը համբուրելու, — երբ աչքերս քոց արի՝ տեսալ, որ եկեղեցին ամբողջապէս լուսաւորուած է: և այնտեղ ոչ ոք չկալ, բացի Կաթողիկոսից, հաճի ազալից և քաղաքի քահանաներից: Վեհափառը կանգնած էր և Նաղուբեանի հետ էր խօսում: Հայրս չոքեց և աջը համբուրեց: Դննը արի և ետ: Եւ երբ Կաթողիկոսը հօրիցս և Նաղուբեանից տեղեկութիւններ էր ստանում եկեղեցում վաճառուած ղեղին (որ ժողովուրդը տներումն էր թափում) և սպիտակ մուսերի դների և քանակութեան մասին, ես աչքերս սևեռած Կաթողիկոսին էի մտիկ տալիս:

Ներսէս Ե. կարճահասակ մարդ էր, ամբողջապէս սպիտակած, մեծաքիթ, խոշոր աչքերով և խիտ լոնքերով: Կազմուածքը բարակ, լցար, Կերպարանքն ու հայեացքը՝ աւելի հանրկու. քան դրաւիչ: Ինձ գոնէ այսպէս թուաց ազգի ալիք պետը, որին ես առաջին և վերջին անգամ միմիայն Ախալքալակում տեսար: Ծջմարիտ է, հեռեկալ օրը Վեհափառը բռնահաճած էր մեր դպրոցին ալցելիլ, ուր և հարցաքննութիւն

էլ տեղի էին ունեցել,—բայց ես այդ օրը, դժբաղդաբար, զպրոցումը չէի: Հայրս ինձ բանտարկել էր տանը: Եւ անկախ ինչու: Նախընթաց գիշերը՝ երբ Կաթուղիկոսը եկեղեցում հարցրեց իմ անունը, տարիքը և կարդացածս դասագրքի ա. նունը, լետու եկեղեցու ճաշոց զրքի վերայ մի տեղ կարդալ տուեց և գրավարժութեանս հաւանեց՝ ես ոգևորուեցալ և, որտեղից որտեղ, լանկարծ կամենալով վրէժխնդիր լինել տէր Սիմօնին, մի տարի առաջ ինձ խփած փալախքայի համար, վեհափառին ասացի՝ «վարժապետ, տէր Սիմօնը ինձ փալախքալ զարկեց»:

Հայրս իսկույն բերանս բռնեց, Կաթուղիկոսը և նորա հետ հաճի աղան սկսեցին ծիծաղել, խեղճ տէր Սիմօնը քիչ էր մնում թէ կաթուածահար լինի: Այդ ամենից լետու՝ ես իմ չիմարութիւնը զգացի թէև, բայց արդէն ուշ էր:

Վեհափառը զնաց Եաղուբեանցի տունը, որ մի մուտք էլ եկեղեցու՝ գաւթի միջիցն ունէր: Իսկ հայրս եկեղեցին կողպելով՝ տաճրաւ ինձ տուն, լաւ թակեց, առանց ընթերթի թողեց և կարգադրեց, որ ինձ զպրոց չթողնեն, մինչև հոգեւոր տիրոջ՝ մեկնելը Ախալքալակից: Բայց... հօրս հաշիւները սխալ գուրս եկան: Որովհետև Կաթուղիկոսի զպրոցին այցելած օրը թէև ես այնտեղ չգտնուեցալ, բայց դորա փոխարէն բազմ ունեցալ, երկրորդ անգամ հօրս հետ Կաթուղիկոսին ներկայանալու՝ նորա կացարանումը և իրան պահանջմամբը:

Ժ

Նախքան ինձ Կաթուղիկոսին տանելը՝ հայրս, երկար քարակ, ինձ խրատում և լոթորոնում էի, որ ես չմ կողմից «ոգևոր տիրոջ» ոչինչ չասեմ, այլ միմիայն նորա հարցմունքներին և եթ պատահանեմ. ոչ ոքից և ոչինչ զանգատ չանեմ և եթէ Կաթուղիկոսը տէր Սիմօնի և կամ միւս վարժապետների մասին առ քատարակ մի բան հարցրեց, — ես պատասխանեմ թէ՛ ոչինչ չգիտեմ: Եւ այս ամեն խրատներն հալորս ինձ տալիս էր մի աշխարհի քնքով և փաղաքշական ձայնով ու ձևով, որ կարծես ես և ինքը մի խիստ դատաւարի մօտ էինք դնում և իմ խօսքից կախումս լինէր թէ՛ իմ և թէ՛ հօրս իրան ապագան, կեանքը: Բանը նշանումս էր, որ հայրս ինքն ես չէր իմանում, թէ ինչի համար Կաթուղիկոսը, հաճի աղալի միջոցաւ, իրան և ինձ կանչել է իւր մօտ: Նախընթաց երեկոյեան մեր ընտանիքը այդ հարցով զբաղուեց երկար ժամանակ, բայց մի եղբակացութեան չհասաւ: Հայրս վախենում էր մի գուցէ Կաթուղիկոսը վիրաւորուելով, որ ես նրան Վարժապետս եմ անուանել, այժմ ուղում է իրան զըրկել ժամկոշութիւնից: Ես էլ վախենում էի, որ Կաթուղիկոսը, թերեւ, մտադիր է ինձ զպրոցից զոգրս ձգել: Եւ այս, աւելի

հեռուն-դնայով՝ հօրս կամ իմ գլխին դալիք մօտակալ չարիքի պատճառը համարում իր այն վիրաւորանքը, որ ես մի տարի առաջ հասցրել էի տէր Սիմօնին՝ վերջնիս վերայ դրուած պատկվիւր զպրոցում երգելով և ընկերներս էլ երգել տալով։ Հայրս մօրս կարծիքը փարատում էր լայտնելով, որ նա, իւր ժամանակին, տէր Սիմօնի առաջ «մեղայ» է եկել, ներողութիւն խնդրել և տէր Սիմօնը իմ լանցանքը ներել պրծել է արդէն։ «Բայց, աւելացնում էր հայրս, — որովհետեւ ես լանդգնեցայ տէր Սիմօնի ինձ տուած փալաքաքսի մասին ալժամ «հոգևոր տիրոջը» գանգատուել, ուստի և տէր Սիմօնը իրաւունք ունի ալժամ մի տարի առաջ տուած ներողութիւնը լետս կոչել և ալլն և ալլն։ Եւ այս ամեն դատողութիւններն անելիս, այս թիւ ու դէմ կարծիքներն լայտնելիս՝ ծնողքս շարունակ ինձ նախատում և անարգում էին։ Եւ եթէ մօրս և քորերիս միջամտութիւնը չլինէր, հայրս պատրաստ էր մինչև անդամ մի լաւ ջարդել ինձ ալդ երեկոյ։ Ես, ի հարկէ, սմբած և սուս ու փուս նստած էի բոլոր ժամանակը, ինչպէս մի կատարեալ լանցաւոր։ Բայց առաւօտը երբ հայրս իւր տօնը փոխելով՝ սկսեց մեղմաբար և քնքշաբար խրատել ինձ, իմ մէջ մի փոփոխութիւն տեղի ունեցաւ։ Ես, կարծես, զգացի, որ մեղաւոր չեմ, այլ մեղաւոր էր տէր Սիմօնը, որ ինձ փալաքսկալ էր դարկել մի երգի համար, որի բովանդակութեան էութիւնը ես չէի հասկանում։ Մեղաւոր էր հայրս որ ալդ անմեղ բանի համար ինձ լաւ թակել էր, մեղաւոր էր մայրս, որ իմ բերանը կարմիր տաքտեղ էր ածել։ Մի բանում միմիայն ես մեղաւոր էի զգում ինձ, այն է, որ կաթուղիկոսին փոխանակ «հոգևոր տէր» անուանելու «վարժապետ» էի անուանել։ Բայց, մտածում էի ինքս ինձ, եթէ ալդ բանի համար կաթուղիկոսը ինձանից բացատրութիւն պահանջեց, կասեմ՝ «հոգևոր տէր»։ քնաթաթախ էի»։ Այսպէս հօրս խրատներն ու պատուէրները՝ բոլորովին հակառակ արդիւնք առաջ քերին իմ մէջ և ես մտքումս դրի, որ եթէ կաթուղիկոսը վարժապետների մասին ինձ մի բան հարցնելու լինի, Կարապետ վարժապետ Մեծատունեանցից ևս գանգատուիմ, որ թուաբանութեան դասի ժամանակ ինձ, ի դուտ տեղը, ապտակեց։

ԺԵ

Մտանք Խաղուրեանցի տունը։ Նախասենեակումը հայրս գլխարկը հանեց, երեսը խաչակնքեց։ Մի և նոյնը ես արիւ Մտանք դահլիճը, ուր կաթուղիկոսը առանց զեղարի, հագին միմիայն կարապետներնալով ման էր դալիս։ Խաղուրեանցը և մի քանի հալ վաճառականներ կանգնած էին։ Երբ ծնկաչոք աջը առանք պրծանք՝ կաթուղիկոսը դարձաւ դէպի ինձ։

— «Եւ ինչո՞ւ երէկ ուսումնարանումը չըկայիր»։

Ես հօրս երեսին նայեցալ՝ կամենալով իմանալ թէ քնչ պատասխանեմ Որովհետեւ ինձ տուած հրահանգներում հայրս մոռացել, կամ գուցէ ամենին զլսի չէր էլ ընկել թէ՛ կաթուղիկոսը արդպիսի հարց կարող է տալ ինձ:

«Յրէկ էլ հայրդ փալախքայ զարկեց քեզ, հո՛ւ,—հարցրեց կաթուղիկոսը քնժիծաղով:

—Փալախքայ չզարկեց, ձեռքերով ծեծեց, պատասխանեցի ես՝ բաց փոխանակ կաթուղիկոսի երեսին՝ հօրս երեսին նայելով, որ սաստիկ գունատուած էր և աղերսախառն հայեացքով դէպ ի հաճի աղան էր թնջուած՝ կարծես նորա միջնորդութիւնը հայցելով: ՆՇառայ եմ սուրբ կարգիդ... դեռ նոր էր հայրս բերանը բաց արել, որ խօսի կամ բացատրուի, երբ կաթուղիկոսը ընդհատելով նորան լալտեց, որ ինքը կարգադրել է, որ ինձ համար շորեր, կօշիկներ և ուսումնական ամեն պիտուքներ՝ այսուհետեւ հաճի աղան գնէ: Եւ մի տարուց լետով էլ՝ ինձ Էջմիածին ուղարկէ: «Համաձայն ես», ի վերջոյ հարցրեց կաթուղիկոսը հօրս:—Շառայ եմ սուրբ կարգիդ, ինչպէս որ կը հրամայեն», պատասխանեց հայրս և ուրախացաւ: Ուրախութեան նշաններ արտալայտեցին հաճի աղան և ներկայ եղող վաճառականներն էս, որոնցից մինը, խաչատուր աղա Բարալեթցեանց անունով կարծեմ՝ լալտեց, որ մինչև իմ Էջմիածին գնալս՝ իմ շորերի, կօշիկների և գլխարկների ծախսը խնքը իւր վրայ է աւելում և առաջարկեց հծրս, որ վաղն և եթ գնալ իւր խանութը և հարկաւոր ձօթեղէնը և կօշիկների ու գլխարկի փողն ստանալ: Մի ուրիշ վաճառական լալտեց, որ իմ ուսման պիտուքների ծախսն էլ՝ ինքն է իւր վերայ աւելում: Երրորդը ինձ առաջարկեց, որ ամեն օր իրանց տանը ծաշեմ: Ուրախացած և հպարտացած՝ հայրս և ես դուրս եկանք: Դրսի շէմքի վերայ հայրս,—որքան լիչում եմ,—առաջին անգամ ինձ պինդ սեղմեց իւր կրծքին և ջերմաջերմ համբուրեց մի քանի անգամ:

—Հալրիկ, Էջմիածին քնչ բան է, տուն գնալիս՝ հարցրի ես հօրիցս:

—Մեծ վանք է, որդի, պատասխանեց նա: Յիստու միածինը նորա վրայ է իջնւ. ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը այնտեղ է չարչարուել և մեր լուս հաւատի համար նահատակուել: Հոգեւոր տէրը այնտեղ է ապրում և մի մեծ վարժատուն է պահում...

—Հոգևոր տէրը ինքն է դաս տալիս:

—Ինքը դաս չի տալիս: Բայց լաւ լաւ վարժապետներ ունի ձեռին տակը:

—Տօնական վարժապետիցն էլ լաւ են:

—Տօնական վարժապետը նրանց աշակերտի աշակերտը չէ կարող լինել:

Հօրս վերջին խօսքերի վրայ՝ իմ ուրախութիւնը եռապատկեց, քառապատկեց: Բայց... երկարատեւ չեղաւ այդ: Երբ

մայրս լսեց, որ որոշուած է ինձ էջմիածին ուղարկել, մի-
այնպիսի լաց ու վաճառու թաղաքացիաց, որ հէնց իմանա-
մեր ընտանիքի մի մեծ դժբաղտութիւն էր պատահել: Զօրո-
ւաւ տառապանութիւնքը, իմ աղաչանք ու պաղատանքը ոչ մի-
նեղորոշութիւն չունեցան մօրս վերայ: Նա արհամարհում,
ոչինչ բան էր համարում վաճառականների արած խոստում-
ները: Երկուքան որ մենք կարող ենք, այնքան կը հագուեց-
նենք մեր տղային: Ինչ որ մենք կուտենք, նոյնն էլ մեր
տղային կուտեցնենք:—այնպիսով պնդում էր մայրս և հօրից՝
պահանջում էր, որ քօչենք գնանք մեր հայրենիք՝ Ախալ-
ցխա: Ի՞նչ մի հնար չեղաւ մօրս համոզելու, նորա արտասուք-
ներին վերջ տալու, ուստի հայրս ալ ևս կամեցաւ նորա
լուրմունքը սաստկացնել և խոստացաւ խնդրել: Հաճի աղաչին,
որ հարկ եղած միջնորդութիւնը անէ կաթողիկոսին: Իսկ
եթէ ինձ խաբես և չխնդրես, այն ժամանակ ես ինքս մեղ-
քահանային հետ կերթամ և հոգևոր տիրոջ ոտքը կընկնեմ,
որ զաւակիս ինձանից չխլէ»:

ԺԶ

Հայրս խոր մտածմանց մէջ ընկաւ: Եւ, ի հարկէ, շատ
տխրեցի և, հօրս նման, անելանելի դրութեան մէջ էի դրու-
նում: Սի կողմից շատ փափագում էի էջմիածին գնալ, միւս
կողմից մօրս աղի արտասուքները ջիգարս կտոր կտոր էին
անում: Ուստի երբ հայրս հեռացաւ մօրս վրովը փաթաթուե-
ցաւ և նորա նման սկսեցի լաց լինել:

Սի ժամից չետոյ հայրս վերսդարձաւ և յայտնեց, որ
ըստ իւր խնդրանաց, Հաջի աղան միջնորդել է հոգևոր տի-
րոջը և նա հաճել է իւր կարգադրութիւնը լետս առնել:
Բայց... մայրս չէր հաւատում հօրս խօսքերին: Եւ առաջուա-
նից աւելի՝ յուղուել սկսաւ:—Նա կամեցաւ ծխական քահա-
նայի հետ ինքը ներկայանալ կաթողիկոսին, բայց հայրս հա-
կառակեցաւ չթողնել՝ զայրանալով և բարկանալով մօրս վրայ:
որ իւր խօսքին չէ հաւատում: Մարդ ու կնիկ սկսեցին մի-
մեանց հետ կռուել:—մի դէպք, որ սուսին և, բարեբաղդա-
բար, վերջին անգամն եմ տեսել մեր ընտանիքում:

Հետեւեալ օրը ձայն ընկաւ թէ՛ կաթողիկոսը գնում է:
Հայրս տանը չէր: Մայրս ինձ վերցրեց և գնացինք մեր ծխա-
կան քահանայի տունը: Նորա անունը Տէր Սարգիս էր, որ
վերին արտիճանի երկիւղած և աղօթասէր մարդ էր և ողջ
Ախալքալիում լալսնի էր իբրև մի սուրբ մարդ: Պատմում
էին, որ աղօթքով նա հիւանդներին բժշկում էր: Թէ որքան
ճշմարիտ է այն՝ չգիտեմ, բայց շատ անգամ այդ քահանային
տեսել եմ եկեղեցում: որ հիւանդների զխններին «բժշկութեան
աւետարան» կարդալիս՝ լալիս էր: Տեսել եմ, որ երբ նա սժա-
մարար կամ պատարագիչ եղած ժամանակ՝ սեղանից ցած էր

գալիս վերջին աւետարանը կարդալու՝ հարիւրաւոր մարդիկ, —տղամարդիկ և կանայք,—չորում էին նորա առաջ ատենի հանդէպ և տէր Սարգիսը՝ շուրջառք և միւս զգեմունքները, մի առ մի, հանում էր և չոքած մարդկանց վերալ էր ձգում փարատեալ զցաւս և բժշկեալ զհիւանդութիւնս՝ աղօթքը մըրմընջելով—Տեսել եմ այդ քահանային պատարագի նշխարքը թիւելիս՝ որ շարունակ և լալագին աղօթում էր, իսկ ամենօրեայ ժամերգութեանց միջոցին նա շատ լաճախ ծունր էր դնում և երեսը քսում ու քսմամբ գետնին։ Կարգակիցները նորան չէին սիրում, մինչև անգամ ծածկաբար ծաղրում էին, նորա վարմունքը փարիսեցիութիւն համարում։ Մենք, մանուկներս, տէր Սարգսի կարգակիցների այդ արածներն ու խօսածները թէպէտ տեսնում և լսում էինք միշտ, բայց և այնպէս տէր Սարգսին աւելի, քան որեւէ այլ քահանայի, պատում, սիրում և ակնածում էինք։ Նամանաւանդ, որ շատ մեղմ և քնքշաբար էր վարում առհասարակ ամեն մի մանկան հետ։

Ես թէպէտ ինքս չեմ տեսել, բայց իմ ծնողներիցն էլ և ուրիշ շատ շատերիցն էլ լաճախ լսել եմ, որ տէր Սարգիսը շատ անշահասէր մարդ էր միևնույն ժամանակ։ Ասում էին, որ նա իւր հասոյթի մեծ մասը իւր աղքատ ծխականներին էր բաժանում։ Եւ թէպէտ ամենից շատ ծուխ նա ինքն ունէր, բայց և այնպէս քահանաների մէջ ամենից աղքատը նա էր դարձնալ։ Եւ, ճշմարիտ, նորա տունը մի կատարեալ գետնափոր խրճիթ էր, իսկ զգեստը՝ միշտ հասարակ, միշտ կարկառուն։ Մի ուրիշ և հազուադիւս լատկութիւն ևս ունէր տէր Սարգիսը։ Մինչդեռ իւր կարգակիցները շատ անգամ, տեղի և անտեղի կերպով, նորանովն էին զբաղուած, նորա մասին էին խօսում, բամբասում և զրաբանում,—նա, ընդհակառակը, նոցա վերալ ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում։ Նոցա արածները, կարծես, չէր տեսնում, նոցա խօսածները, կարծես, չէր լսում։ Այդ դեռ բաւական չէ։ Տէր Սարգիսը սաստիկ նախանձախնդիր էր միևնույն ժամանակ և իւր կարգակիցների աշուտան և պատուին։ Այս մասին ես ինքս էլ մի փաստ գիտեմ։

Տէր Սիմօնի մասին շարադրուած պատգմութիւն առթիւ՝ իմ և զասընկերներիս պատժուելն ընթերցողին արդէն լայտնի է։

Սլստեղ ես պէտք է լայտնեմ, որ այդ հարցի մէջ միջամտել էր նաև տէր Սարգիսը։ Բանից դուրս եկաւ, որ տէր Սարգիսը ստուգել էր որ մեր դասարանի աշակերտներից Տ հոգի իւր ծխականների պաւակներն են։ Ուստի իւր կողմից, և մի առ մի, զիմել էր այդ ծնողներին և հարկ համարած խրատ ու պատուէր տուել նոցա և նոցա զաւակներին, որոնց թուով, հարկաւ, և ինձ։ Տէր Սարգսի ինձ տուած խրատի բովանդակութիւնը ես չեմ մտաբերում, միայն այն զգալուն

խօսքերն ու շարժումները, որոնցով նա հաստատում էր թե՛ առհասարակ քահանային և մասնաւորապէս ուսուցիչ քահանային ծաղրող, նորա երախտիքը մոռացող աշակերտը՝ ինչ ու ինչ դժբաղտութիւններէ կենթարկուի այս աշխարհում և ինչ ու ինչ պատիժներէ՝ հանդերձեալ կեանքում, այն աստիճան ներգործել էին ինձ վերայ, որ տէր Սիմօնին տեսնելիս՝ ամաչում, խղճահարում և իսկոյն գլուխս կախ էի ձգում։ Այս տեսնելով տէր Սիմօնը, մի քանի անգամ, դասատան մէջ հրապարակաւ ինձ հեղնում էր և իւր սիրած խօսքերը, քիթն ի վայր, կրկնում թէ՛ «օրհնեալ է փալտն, որով լինի արդարութիւն»։— Տէր հօր ալդ հեղնութիւնն էր, կարծեմ, պատճառը, որ մի տարուց լստող ես, անդիտակցաբար, կաթուղիկոսին դանդատուեցի նորա դէմ։

ԺԷ

Երբ մօրս հետ՝ տէր Սարգսի տունը մտանք, նա այնտեղ չէր։ Կէս ժամի չափ սպասեցինք։ Ես ահա տեսնում եմք, որ հանդիպակաց հրապարակի վերայ մեծ բաղմութիւն է հաւաքուել։ Մի քանի բոպէ անցած և ահա կաթուղիկոսական կառւ.ը շարժւում է։ «Հոգեւոր տէրը գնաց», եղաւ մօրս առաջին խօսքը և նա ուշաթափուեց։ Գլխին և երեսին իրանց բերաններովը ջուր սրկելով, կանալք մի կերպ ուշքի բերին մօրս։ Ես լաց էի լինում։ Ոմանք կանալք ինձ շողշուում էին, շաքար էին տալիս, ուշաթափուած մօրս կողքին հեռացնել էին ուղում և աշխատում, բայց ի զուր։ Ես ձայնս չը կտրեցի, մինչև որ մայրս ուշքի գալով՝ ինձ իւր գիրկն առաւ։ Հարեւան կանալք ու մանուկներ խռնուել էին մեր շուրջը։ Մայրս ուղում էր գնալ տուն, բայց մի կին, կարծեօք, տիրուհին, թախանձում էր որ մնանք մինչև տէր Սարգսի գալը, որ, երեկ, շուտով կը լինի։ Մայրս մատանւում էր և իրան առաջարկուած սալորի պատեղից շինած թթու շաքարթիցը՝ մի կում ինքն էր խմում, մի քանի կում ինձ խմացնում։ Չնայած տան տիկնոջ թախանձանքներին՝ տան մէջ լցուած և դռան առաջ խռնուած կանալքն ու երեխաները չէին ուղում հեռանալ։ Հէնց այն է, որ ալդ բաղմութիւնը ճեղքելով մայրս և ես հազիւ դոսի դռան չէսքն հասանք և ահա «նաչալնիկը» (Աւետիս աղա Պօղօսեանը), մի քանի ձիաւորներով՝ իւր ձին մեր կողմն է քշում։ Բաղմութիւնը իսկոյն ցրիւ եկապ։ Շէմքում մնացինք մայրս, ես և տանեցիք։ Նաչալնիկի հարցմանը տիրուհին պատասխանեց ինչ որ տեղի էր ունեցել։ Նաչալնիկը ինձ ճանաչելով հարցրեց «քո մայրն է»։ Ես զրաւան պատասխան տուի։

— Ինչո՞ւ համար էիր եկել տէրտէրի մօտ, հարցրեց Պօղօսեանը մօրիցս։ Մայրս պատմեց իսկութիւնը։

— «Էշն ինչ գիտէ, նուշն ինչ է», հեղնելով աւաց նա

չախիկը և իւրախներով հեռացաւ։ Եւ չգիտեմ թէ այդ վերաւորական առածը ինչ ներգործութիւն ունեցաւ մօրս վերայ, իսկ ես շատ վերաւորուեցայ։ Եւ, ինչպէս սկզբներում վիշել եմ, 16 տարի լետոյ Պօղոսեանցի դէմ գրածս առնական իրան սպօղ էշ՝ անուանելով՝ իրան բառը գիտմամբ՝ իրան վերադարձրի։

Առանց այլ ևս սպասելու տէր Սարգսի տունը գալուն՝ մօրս հետ դնացինք տուն։ Երկու ժամ լետոյ հայրս եկաւ, բայց դարձած Նա փողոցում լսել էր մօրս հետ պատահած դէպքը։ Բայց ոչինչ չասաւ, այլ ճաշեց և իսկոյն անկողին մտաւ հանգստանալու։ Ի շնորհս իւր պաշտօնին ծիրանին անշուշտ շատ լոգնած էր լինէր այդ օրերում։ Կէս ժամ լետոյ եկաւ տէր Սարգիսը։ Հայրս վերկացաւ։ Եւ նա ու մայրս պատմեցին քահանային՝ մեր ցարդ խաղաղ չարկի տակ՝ վերջին օրերումս տեղի ունեցած տարածախուժեան պատճառը։

Տէր Սարգիսը շատ ցաւեցաւ, որ մայրս հակառակութիւն է ցոյց տուել կաթողիկոսի կարգադրութեանը, որով, թերեւ, իմ անբաղդութեանը պատճառ դարձել, բայց և այնպէս, երբ կաթողիկոսը իւր կարգադրութիւնը լետս է կոչել, ուրեմն այդ հարցը վերջացած պէտք է համարել և այլ կ'միմեանց հետ չվիճել։ Տէր Սարգիսը միամտացրեց մօրս նաեւ, որ ինքն ևս, իւր կողմից, կ'օտուգէ հաճի աղաչից թէ՛ ճշմարիտ է, որ կաթողիկոսը այլ ևս ինձ էջմիածին կանչելու չէ։

— Երբ ինձ լուր կը բերես, հարցրեց մայրս տէր Սարգսից, որ պատրաստուում էր դնալ։ Քահանան լալտնեց թէ՛ որովհետեւ նոյն օրերում հաճի աղաչի գլուխը խաղն է լինելու, ուստի ինքը չէ համարձակում նորան խանգարել, այլ կը սպասէ յարմար առթիւ։ Յամենայն նէպս՝ խոստացաւ, մի շաբաթուայ ընթացքում, լուր բերել մօրս։

ԺԸ

Ենչու համար իմ էջմիածին զնալը՝ մայրս չէր ուզում։ Անշուշտ նորա համար, որովհետեւ էջմիածին զնացողը, վերջ ի վերջու, վարդապետ պէտք է դառնար մայաւաւնդ աշն ժամանակ։ Եւ ուրեմն, թէ իրան և թէ ընտանիքի համար պէտք է կորչէր զնացողը։ Անշուշտ այս էր պատճառը, որ մայրս ոչ երբէք համաձայնեցաւ թէ՛ հօրս և թէ՛ մեր ծխական քահանայի կարծիքին՝ թէ նա իմ ղօթադրութեան պատճառ դարձաւ։ Մի քանի օրից լետոյ՝ Տէր Սարգիսը լուր բերեց, որ, իրաւի, կաթողիկոսը իւր կարգադրութիւնը լետս կոչած է եղել։ Եւ այդ լուրն առնելուց լետոյ միմիայն մայրս սկսեց ազատ շունչ քաշել։ Բայց... այս բանը մեր ընտանիքի վրայ էփան նստեց։ Գրեթէ բոլոր քաղաքը սկսեց մեղ վերալ խօսել թէ՛ մենք ինչպէս վստահացել ենք հոգեւոր տիրոջ չխօսքը կոտորել, նորա կամքին հակառակ զնալ։ Շատերը մօրս էին

մեղադրում, որ իւր կամքը ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի կամքից զերազանց: Շատերն էլ հօրս էին մեղադրում, որ քաջութիւն չունեցաւ իւր կնոջը լաղթահարել: Իսկ իմ ընկերները, և առ հասարակ դպրոցի աշակերտները, որ մինչև այդ ժամանակ իմ վիճակի վերայ նախանձում էին, սկսան ինձ արհամարհել, ծաղրել: Չարածձիւները մինչև անգամ հնարել էին, որ ոչ թէ կաթուղիկոսն է առաջարկել, որ ես Էջմիածին գնամ, այլ իբր թէ հայրս ինքն է խնդրած եղել և կաթուղիկոսը մերժել է ասելով, որ Էջմիածինը «ժամկոչներու որդոց համար է»: Մի խօսքով մի ամսից աւելի Ախալքալա-կեցիներէ՝ մեծի և փոքրի՝ խօսակցութեան նիւթը մենք էինք: Եւ գրեթէ ամենքն էլ մեզ էին դատաւարտում: Բանն այն-տեղ հասաւ, որ կաթուղիկոսի ներկայութեամբ ինձ առատ առատ խոստումներ անող վաճառականներն ևս իրանց խոս-տումը զրօնցին ոչ թէ իրանց ժլատութեան պատճառով, այլ, ինչպէս իրանք էին քացածորել հօրս, իբր թէ այն պատճառով միմիայն, որ մեր ընտանիքը լանդգնել էր հոգևոր տիրոջ խօսքը դետինը ձգել, նորա կամքը չկատարել: Ի պատիւ Աւետիս աղա Պօգօլեանցին պէտք է լինէր, որ երբ նա լսած էր, որ վաճառականները իրանց խոստումից լիտ են կանգ-նել, ինքն էր լանձն առել հոգալ ինձ համար խոստացած ծախքերը: Եւ մինչև մեր զաղթելն Ախալքալակից՝ հոգում էլ էր: Եւ յալազին աչքերով հայրս պատմում էր, որ մինչև ան-գամ տէր Սիմօնը ևս ոկսել է զլուխ բարձրացնել և «հին դարմանը քամուն տալ»: Տէր հայրը քաղաքում տարածած է եղել, որ իւր զմ գրուած պատկվլի հեղինակը՝ իբր թէ հայրս է եղել և ես նորանից սուփորելով և նորանից թելադրուած՝ երգել եմ դպրոցում և երգել տուած ընկերներէս: Եւ հէնց այդ պատճառով տէր Սիմօնը՝ իբրև աւագ երէց, հօրս առա-ջարկել է, որ իւր կամքով հեռանայ ժամկոչութիւնից: Ի հա-կառակ դէպս՝ զուրս կը ձգէ:

Այս ամեն անտխորժ հանգամանքները մեր ընտանեկան խաղաղութիւնը տակն ու վրայ արին: Ամենից շատ տուժում էր մայրս, իբրև սկզբնապատճառ ամենայն չարեաց: Հայրս էլ էր նրան մեղադրում և երբեմն, վիճաբանութեան ժամանակ, մինչև իսկ թակում: Փոքրերս—եղբայրներս էլ և բարեկամ ու ծանօթներն էլ, ամենքը, ամենքը մօրս էին մեղադրում: Բա-րեհիտ տէր Սարգիսը, որ այդ միջոցներում լաճախում էր մեր տուն, մինչև անգամ խորհուրդ էր տալիս, որ հայրս և մայրս միասին մի խնդիր ուղարկեն կաթուղիկոսին, «մեղայ դոչեն» և խնդրեն, որ կարգադրէ ինձ Էջմիածին տանելու: Բայց մայրս ոչ երբէք համաձայնեցաւ: Եւ պնդում ու պահան-ջում էր, որ հայրս թքէ իւր պաշտօնի վերայ և մենք դադ-թենք գնանք Ախալցխա, ուր ազգականներ ունինք, որոնք կօգնեն մեզ: Փալով ինձ, ինձ էլ մայրս խրախուսում, սիրտ էր տալիս ասելով, որ Ախալցխայում աւելի մեծ դպրոց կայ,

քան Ախալքալաղի դպրոցը և թէ իւր այնտեղ «աւելի մեծ ուսում կատանամ», և ընդ ամին, միշտ ծնողացս աչքի առաջ կը գտնուիմ: Մասամբ մօրս պահանջմանց զիջանելով, մասամբ էլ պաշտօնիցը դուրս ձգուելու վտանգը աչքի առաջ ունենալով՝ հայրս վերջ ի վերջոյ խոստացել էր տէր Սիմօնին թողնել ժամկոչութիւնը մի ամսից լետով:

ԺԹ

Եւ թէպէտ լաճախում էի դպրոց, բայց ոչ այնքան սիրով և կանոնաւոր կերպով ինչպէս առաջ: Վերոյիշեալ դէպքերը բաւականին սառեցրին իմ սէրը դէպ ի դպրոցը: Աստի երբեմն, և մասնաւորապէս տէր Սիմօնի դասի ժամանակ, փախչում էի դպրոցից ու քաղաքին կից դաշտումը թափառում, ծնողներին խաբելով միշտ իբր թէ դպրոցումն եմ եղել: Հայրս երբեմն իմ սուտը բռնելով սկսում էր ինձ թակել: Մայրս միջամտում էր և ինձ պաշտպանում: Հայրս ինձ թողնելով՝ սկսում էր մօրս հետ վիճել, կռուել: Եւ այդ ամենի հետեանքը, վերջ ի վերջոյ լաց, արտասուք և մօրս ուշադնացութիւն և դորա համար իմ ճիշն ու աղաղակը, հարեանների խռնուիւն և նոցա մօրս հասցրած օգնութիւնը իրանց սովորական, բարբարոսական միջոցներով:

Մօրս ուշադնացութեան աղպկիսի օրերից մէկումն էր, երբ կէսօրին դպրոցից տուն գալով՝ մեր զրան առաջ պատահեցի երկու հարեան և ծանօթ կանանց, որոնք շատ տըխրած էին և ինձ չէին թողնում, որ ներս մտնեմ: Նոքա ինձ լախեցին, որ մայրս երկուեքից ազատուելու վերաջ է և տատմայրը ոչ ոքին ներս չէ թողնում: Խնդրեցի, աղաչեցի, բայց ի զուր: Տան ետքեից՝ իսկայն բարձրացալ կտուրը և «չարչիվանից» *) սկսեցի ծածկաբար մտիկ տալ և Ատուռած իմ, ինչ եմ տեսնում: Բացի տատմօրից՝ սենեկում կան նաեւ երկու հարեան կանայք՝ որոնք մօրս պալաքնում են տաք թորոնի վերաջ և չնայած նորա կզան նման բառաչումներին, չեն հեռացնում: Մայրս կիսակենդան է դարձել, բայց նոքա էլի ծամերիցը քաշ են տալիս, էլի ճմուռ ու տրորում են երեսը, քաշում նորա ականջները: Իսկ քրտնախաշ տատմայրը հուպ տալիս սեղմում է (մատած անում) մօրս կողերը: Ջիզարս կտոր կտոր եղաւ: Ինձ այնպէս թուաց, որ կանայք հաւաքուել են դիտմամբ մօրս սպանելու: Եւ հայրս դիտմամբ տանից հեռացել է, որպէս ղի ականատես և մասնակից չլինի մօրս սպանման: Կտուրի հողով գոգս լեցնելով՝ գնացի և չէմ քի առաջ կանդնած կանանց զլխներն ու երեսներն ի վեր սկսեցի հող շաղ տալ կտուրից: Քարի կտորտանքներ էլ էի

*) Կտուրի լուսամուտ, որ սովորական էր այն ժամանակներում, մասամբ և այժմ:

ձգում: Տեանելով՝ որ իրանց հարուածողն ես եմ, կանանցից մէկը փախաւ գնաց իրանց տունը, իսկ միւսը իմ բարձրացած տեղովն աշխատում էր բարձրանալ կտուրը և ինձ բռնել, բաց ես վերևից նստան տքացի տուի, վալը գլորեցի, իսկ ինքս ցած թռչելով վազ տուի տուն և ահագին գոռիւն գոչիւնով՝ մօրս վզին փաթաթեցաւ: Գետնատարած մայրս աչքերը բաց արաւ և էլի փակեց: Այնալք բռնութեամբ ինձ դուրս տարան և ետքելիցս սենեկի դուռը կողպեցին: Բակում ես մնացի մեն մենակ: Թակում եմ դուռը չեն բաց անում: Լալիս, աղաչում, պաղատում եմ, ամենին ուշք չեն դարձնում: Արի ես զոցա վրէժխնդիր լինեմ, ասածս ու կատարածս մէկ եղաւ: Մեր տունը դռնուց էր բերդի կողմը և քաղաքի այդ կողմի տների ամենավերջինն էր: Տունը բաղկացած էր մի շատ ընդարձակ և լայն սրահից: Սրահի հանդիպակալ ծայրերում երկու սենեակներ կային: Մինը մենք էինք վարձել, միւսում ապրում էր տանուտէրը, որ մի այրի պառաւ էր: Վարխաթուն անունով: Վարխաթունը բրուտ էր և կաւից թորոններ և կաւեալ ամաններ էր պատրաստում ու վաճառում ողջ Ախալքալակին և մօտակալ գիւղերին: Եւ նորա ապրանքով ալիքան լիքն էր լիշածս ընդարձակ սրահը, որ մենք մեծ զգուշութեամբ մուտ ու ել էինք գործում մեր սուներ, որպէս զի թորոններին և ամաններին խնկարձ չդիպէինք ու չիւշարենք: Ինքը Վարխաթունը շատ բարեսիրտ կին էր և սեպհական որդի չունենալով՝ ժամաւորապէս շատ էր սիրում ինձ և, առհասարակ, մեր ընտանիքին: Անկեսցէի՝ կամ հանգստեան աղօթքի ժամանակ նա միշտ դալիս էր մեր սենեակը և, իբրև մեր տան անդամ, մեզ հետ աղօթում էր: Երբեմն էլ ինձ հետը տանում էր իւր սենեակը և գիշերները այնտեղ քնացնում աւելի լաւ անկողնի մէջ, քան թէ մերն էր: Երբ հալըս ու մայրս, ժամանակ առ ժամանակ, վէճի էին բռնում, Վարխաթունը միշտ մօրս պաշտպան էր: Հանդիսանում: Բացի դորանից՝ ես իմանում էի, որ երբ մեր ընտանիքը Վարխաթունի հետ քաղանիս էր գնում, — ես էլ հետը, — բաղնիսի փողը՝ միշտ Վարխաթունն էր վճարում: Եւ բաղնիսից վերադառնալիս՝ մեզ բոլորիս իրան սենեկումը չալով հիւրասիրում էր: *) Եւ ահա այդ կինը ես միացել է իմ մօրս սողանելու գործուսր, մի ակնթարթում միտք արի ինքս ինձ և, ամենալն մոլեգնութեամբ, սկսեցի դռքերով և ձեռքերով փշրել ու կոտրատել սրահի միջի բոլոր թորոններն ու ամանեղէնքն և... հալդա դէպի բերդի ձորը և այնտեղից՝ դէպի Կորխ գիւղը: Գիշերը վրայ հասաւ, բաց ես դու գիւղ չէի հասել:

Կորխի և Ախալքալակի կէս ձանապարհի վրայ՝ մի քար-

*) Չալի ջուրը սղնձեայ ամանովն էին տաքացնում, որովհետև հեղատեղը դեռ ամեն տուն մուտք չէր գործել այդ ժամանակ:

Քարոտ ձորակ կալ, որի միջով մի սառնորակ աղբիւր է հոսում: Աղբիւրի առաջ փայտաշէն մի երկար «գուռ» կամ տաշտ էր շինած, որի մէջ հաւաքուած ջուրը խմում էին դաշտում արածող չորքոտանիները: Սաստիկ լոգնած լինելով՝ երեսս և ոտներս լուացի, ջրիցը կում կում խմեցի ու նստեցի հանգստանալու: Կողքիս էլ բաւականին քարի կոտորտանքներ հաւաքեցի, որպէս զի եթէ շան կամ գալլի պատահեմ, կարողանամ ինքս ինձ պաշտպանել: Գիշերուայ մուսլ մթութիւնը, իմ մէջ միայնակութիւնը, գաղանների երկիւղը, Մարիաթունի հասցրածս վեասից՝ իմ մէջ առաջացած սարձանքը կամ խղճի խաթը և վերջապէս մօրս մահացու, կամ արդէն մահացեալ, վիճակը սիրտս ու հոգիս տակն ու վրայ արին: Եւ ես սկսեցի աղիողորմ ձայնով լաց լինել: Երբեմն երբեմն էլ ձորակից դուրս գալով՝ սկսում էի չորս կողմը նայել, մի անցորդ, մի ճամբորդ, թէկուզ մի չորքոտանի կենդանի էի ուզում տեսնել, բայց ի դուր: Քուէս տարաւ, խոտերի մէջն ընկալ ու քնեցաւ: Երազում տեսալ մօրս՝ բոլորովին ողջ առողջ: Մի փոքրիկ երեխալ գրկում բռնած՝ ման էր դալիս մեր տան սրահի միջին և ինձ կանչում էր բարձրաձայն: Քրնիցս վեր թռաւ: Ոչ ոք չկալ, չորս կողմս խաւար է: Մտածեմ և սաստիկ զոզողում: Հասկացալ, որ մօրս երազումն եմ տեսել, բայց, զարմանալի բան, մօրս կանչը ականջիցս չէ կտրւում դարձեալ: Եւ ինձ թւում է, որ մայրս ինձանից շատ հեռու չէ և ես նորան տեսնում եմ:

—Մայրիկ ջան, դալիս եմ, ահա գալիս եմ—անդգալաքար սրտասխանեցի ես և ամենայն արագութեամբ ճանապարհ ընկալ դէպի Ախալքալակ: Ճանապարհի անհարթութիւնը, խորդուբորդութիւնը, մի քանի անգամ սալթաքուել և վաթ ընկնելս՝ երբէք չկարողացան քալերիս արագութիւնը դանդաղեցնել: Արշալուսը նոր սկսում էր բացուել, երբ քըրտնաշաղախ մեր դրան առաջ կանգ առաւ: Քուռը շարժեցի, բացուեցաւ: Գիտէի, որ այդ միջոցին հայրս եկեղեցի գնացած կըլինի: Ուստի և առանց առանձին երկիւղի ներս մտալ: Սրահում տեսալ նախընթաց օրում գործածս աւերմունքները: Վերջապէս մտալ մեր սենեակը: Քոլրս և եղբայրներս, որոնք նոր էին վեր կենում իրանց անկողիններիցը, ուրախութեան ձայներով ինձ գրկեցին: Մայրս, որ արդէն մի արու գաւակ էր ծնել, դարմացաւ քրոջս և եղբայրներիս արարմունքների վերայ: Բանից դուրս եկաւ, որ իմ վախուստը մօրիցս թագցրած էն եղել: Եւ մայրս կարծել է, որ ես նախընթաց գիշերը Մարիաթունի տանն եմ քնել: Իմ չաւոնուելով ամեն բան պարզուեց: Մայրս շատ ցաւեցաւ, որ ես Մարիաթունի ամանները փչրել եմ և նախ քան այդ հարձան կանաչից մէկին կոտորի պատից վալր եմ զլորել, որից,—ինչպէս երեսեցաւ,—կնոջ գլուխը քարի կալելով վիրաւորուել և ալժմ հիւանդ պարկած էր և մայրս սկսեց ինձ նախատել:

—«Այ գիտ, ապա աստի, ասիք ինչի է, ինչի համար, ասում էր նա ինձ»:

—Հապա ինչի էին հաւարուել, որ քեզ սպանեն—պատասխանեցի ես քալազին ձայնով, և սկսեցի պատմել իմ փափաքեան և վերադարձի մանրամասնութիւնքը: Պատմութիւնս զեռ չէր լրացած երբ սրնձում հօրս հաղի ձայնը լսուեց: Մայրս իսկոյն ինձ իւր ֆոցն առաւ և վերմակով ամբողջապէս ծածկեց ձայրս նկրտ մտնելով՝ լսեց իմ վերադարձը և... որ ինձ համար միանգամայն անսպասելի էր, ոչ միայն ինձ չըջարդեց, այլ և ոչ իսկ նեղացաւ: Նա միայն այսքանս ասաւ՝ միտքանք էր, փպտք Աստուծոյ, որ անցկացաւ: Ինչ ասել կուզի, որ հօրս այս վարժունքը ամենքիս էլ ուրախացրեց: Գալով Մարխաթունին հասցրածս վնասին՝ քոյրս լանձն առաւ, որ նա իւր ասեղնագործութեան արդիւնքը յատկացնում է Մարխաթունին, մինչև նորա վնասի ծածկուելը: Եղբայրներս էլ քայտնեցին, որ վիրաւորածս հարեան կնոջ հարցը՝ արդէն իրանք հաշտութեամբ վերջացրել են նորա, նորա ամուսնու և որդեղ հետ՝ մաս նո մաս 20 բուբլի վճարել խոտտանալով: Մի քանի բուբլից ներս մտաւ Մարխաթունը և լայտնեց, որ ինքը հրաժարում է որեւէ փոխարինութիւն ստանալ մեղանից: Վնասի համար: Եւ մի քանի օրում իմ փըշրած ամանները՝ նա կրկարկատէ, նորից կարգի կըծգէ, եթէ որ ես իմ շալակով ձորից կրեմ իրան հարկաւորեալ կաւը և իմ ոտքերով չկոխկռտես, —շաղախեմ: Ես վեր թռալ հօրս անկողնի միջից և լանձն առաւ հէնց նոյն օրն և եթ տանել ինձ վրայ դրուած թեթեւ պատիժը: Միևնոյն փամանակ Մարխաթունը և մերայինք բոլորը՝ խօսք ստացան հօրիցս, որ ինձ չպատժէ: Եւ պէսպէս հեշտութեամբ, քիրով և խաղաղութեամբ վերջացաւ նկարագրածս դէպքը: որ, իմ նախազգացմամբ, մերկալի հետեանք պիտի ունենար:

Ի.

Իմ արած անկարգութիւնը չափազանցութեամբ տարածուած էր քաղաքում: Եւ մինչդեռ ես մի քանի օր շարունակ զբաղուած էի իմ լանցանքը քաւելով, Մարխաթունի համար կաւ կրելով և շաղախելով՝ քաղաքում մարդիկ պնդում էին իբր թէ այդ պատժին ինձ ենթարկել է «նաչալնիկը» — Պօգօնեանցը: Այդ ձայնը վերջինիս ականջին հասնելով՝ պրիստաւին լանձնարարած էր ստուգել թէ բանն ինչումն է: Պրիստաւն էլ՝ լուից մի ուզտ շինել կամենալով՝ Մարխաթունին խօսեցրել էր և թէպէտ նա մարդկանց ներկայութեամբ և բացարձակաբար լայտնել էր, որ ինքը ոչ ինձանից և ոչ էլ իմ ծնողներից ոչինչ զանգատ չունի, այնու ամենայնիւ պրիստաւը անհրաժեշտ էր համարել գործին պաշտօնական ընթացք տալ: Եւ ահա խաժամութի ասէ կօսէներին՝ մի նոր

ԲԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՆԵՐԻ ԿԱՐԴԵՐՈՒ- ԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ,

ՊԱՏՄԵԿԱՆ ՀԱՏՈՒՈՐՆԵՐ

VI 4 IV ԴԱՐԵՐԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ:

Ներքոգրեալ պատմական հատուածները կամ աւելի ճիշտն ասած՝ վաւերագիր մատեաններից հանած պատմական քաղուածները, որ այսօր թարգմանաբար առաջ եմ բերում «Լուսալի էջերում, ներկայիցս տասնեակ տարիներ ռուս լոյս տեսան Փարիզում Փրանսերէն լեզուով՝ լատիներէն բնագրների (textes) հետ միասին:

Արդարև 1875 թ. յուլիս ամսին Փարիզի հայ ուսանողների անդրանիկներից մէկը — համալսարանի իրաւաբանական բաժնի շրջանուարտ (licencié en droit) ¹⁾ Կ. Պոլսեցի մեր ծանօթ-բարեկամ պ. Պետրոս Շաշեանը ²⁾, ցանկանալով ստանալ իրաւաբան-դոքտորի ուսումնական տիտղոսը, յիշեալ համալսարանի նոյն իրաւաբանական բաժնին ներկայացրեց իւր շարադրած գիտնական աշխատութիւնը հետևեալ վերնագրով՝ «Ամուճանութեան յատկութեան ու սահմանող պայմանների մասին», ³⁾ զրի մէկ օրինակը հէնց նոյն 1875 թուականին սիրալիր մի ձօնով նուիրեց ինձ՝ որպէս «յուշարար բարեկամութեան»:

¹⁾ Кандидатъ правъ.

²⁾ Յետոյ դոքտոր իրաւաբանութեան և Թիւրքիալի մայրաքաղաքի անուանի հայ փաստաբաններից մին:

³⁾ Du Caractère et des Conditions constitutives du mariage, thèse pour le doctorat présentée et soutenue le 27 Juillet 1875 par P. Chachian, Paris.

Այս բնաբան—գրուածը (these), որ բաւականին ստուար քառածալ մի գրքոյկ է՝ բաղկացած մօտ 170 մաքուր տպած քառասնատող լի երեսներից, իրաւագիտական-պատմական հմտալից մի ուսումնասիրութիւն է «Ամուսնութեան լատիութեան ու սահմանող պայմանների մասին» ընդհանրապէս՝ սկսած հռոմէական օրէնքներից մինչև մեր օրերը, ուր հեղինակը աւելի քննադատաբար պատմում և մանրամասնաբար վերլուծելով ներկայացնում է ընթերցողին մարդու երկրորդ անգամ աշխարհ մտնելու բոլոր պարագաները շատ տեսակէտներից:

Իւր այս գրութեան վերջում պ. Շաշեանը առաջ է բերում, որպէս առանձին լաւելուած, մի քանի քաղուածներ այն մայր մատեաններից⁴⁾, որ ձեռքին է ունեցել ինքը իւր բնաբան-գրուածի նիւթը ուսումնասիրելիս:

«Յարմար առթից օգտուելով⁵⁾, ասում է նա նոյն լաւելուածի սկզբում, հրատարակում եմ, որպէս հայ զաւակ, զուգահայեաց թարգմանութեամբ լատիներէնից Ֆրանսերէն հետեւալ բնագիրները (textes), որ հետաքրքիր տեղեկութիւններ են տալիս Հայաստանի սովորութիւնների մասին: Այս լատիներէն բնագիրները հեռու լինելով իրանց պարունակութեամբ ներկայ գրուածի գլխաւոր առարկայից՝ կը շահագրգռեն անկասկած իմ հայրենակիցներից մի քանիսին: Հէնց այս յուսովն է, որ ընդօրինակելով այս բնագիրները առաջ եմ բերում այստեղ»:

Իւր այս բոլոր քաղուած «բնագրներին», որ իւր «թէզի» վերջին տասնուչորս յատուկ մանրտոյալ երեսներն են բռնում, պ. Շաշեանը հետեւեալ վերնագիրն է տալիս՝ «Մանրամասներ⁶⁾ Հայաստանի քաղաքացիա-

⁴⁾ ա, Corpus Juris de Kriegel, édition de Leipzig—«Մատենի իրաւագիտութեան» կրէգելի հրատ. Լէիպցիգի, բ, Code Théodosien de Haenel, «Օրէնագիրք Թէոդոսեան» Հէնէլի, հրատ. Լէիպցիգի:

⁵⁾ Ասինքն իւր թէզը—բնաբան-գրութեամբ—տպագրելու առթից:

⁶⁾ Աւելի ճիշտ կըլի նէր, որ ասէր «մի քանի մանրա-

կան, վարչական և դատաստանական կազմակերպութեանց մասին կայսր Յուստինիանոս առաջինի ժամանակ (ուրեմն VІ-րդ դար)։ Թէև «բնագրներից» երկու վերջին «գրքերը», որ քաղուած են Թէոդոսեան Օրինագրքից, IV-րդ դարին են վերաբերում։ Բայց ինչ և է, չորրորդ դարում հրատարակուած օրէնքները կամ օրէնքներ դարձած կարգադրութիւնները VІ-րդ դարում ևս կարող էին նոյնպէս գործ դրուիլ և գործ էին դրուում, ինչպէս որ հրամայում է Յուստինիանոսը ասելով՝ «մեր անձամբ հրամայած և կամ մեր նախորդների ձեռքով պատուիրած կայսերական օրէնքները հայերի համար հաւատարապէս հասարակաց պիտի լինին» (եր. 131)։ Սակայն գլխաւորն այն է, որ պ. Շաշեանը չէ ասում, թէ հայոց աշխարհին վերաբերեալ իւր առաջ բերած այս քաղուածները այն մայր մատեաններից կամ օրէնագրքերից ⁷⁾ լրիւ են արդեօք, և թէ չը կան արդեօք ուրիշ նոյնպիսի կամ այլ տեսակ հրամանակարգադրութիւններ, յօդուածներ, օրէնքներ և այլն նոյն մատեանների մէջ, որ դարձեալ Հայաստանին և կամ առհասարակ հայոց վերաբերէին։

Վերոյիշեալ օրէնագիրք մատեանները, (որպէս և շատ ուրիշ անհրաժեշտ հատորներ) որ համալսարանների գրադարաններում սովորական բան են, Թիֆլիսում քամբախտաբար անկարող եղաց ձեռք բերել, որպէս զի համեմատելով պ. Շաշեանի հրատարակած «լատիններէն բնագրների» հետ, ես էլ քաղէի դարձեալ նոյն մատեաններից հայերիս վերաբերեալ և այն հատուածները ևս, որոնց գուցէ նա աչքաթող էր արած պատահամբ ⁸⁾, ինչպէս որ ես էլ մինչև այսօր, այն

մասները, որովհետեւ բացի իւր առաջ բերած այս «մանրամասներից», անշուշտ ուրիշ մանրամասներ ևս կային այն ժամանակ Հայաստանի թէ լուսական և թէ միւս բաժնում նոյն կազմակերպութեանց վերաբերեալ, որոնց ինքը Յուստինիանոս կայսրը ևս, ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, ակնարկուած է այս ներքոգրեալ օրէնք դարձած իւր հրաման-կարգադրութիւնների մէջ։

⁷⁾ Տես ծանօթ. 4-րդը

⁸⁾ Օրինակ՝ մինչդեռ «Թէոդոսական օրինագրոց մէջ, ինչպէս որ ասում է Հ. Յակոբոս Տաշեանը, կայ հրաման մը

պատահամբ, մոռացել եմ խօսելու զրական հրապարակի վրայ մեր վաղեմի բարեկամի լիշեալ աշխատութեան մասին ընդհանրապէս ⁹⁾, որ թղթերիս մէջ է մնացել պահուած: Բայց ինչ և է, ուրիշ անգամի կամ այլ հմուտ անձանց թողնելով աւելի լրիւ քաղուածներ անել հայոցս մասին թէ նոյն և թէ նոյնանման վաւերագիր մատեաններից և ուսումնասիրել նոցա տուած նիւթը հայերին վերաբերեալ՝ անցնինք մենք հայերէն թարգմանելուն իւր գլաւ կարգով մեր իրաւաբան-գօքտօրի աշխատութեան վերջում առաջ բերած մեզ զբաղեցնող լաւելուածի և, ինչպէս որ հանգամանքները կը ներեն, մեր կարողութեան չափ ծանօթութիւններով ևս բացատրենք այն, որ իւր չափով էլ շատ հետաքրքիր ու շահեկան նիւթ կարող է մատակարարել հայ պատմական ուսումնասիրութեամբ զբաղուող բանասէրներին և մասնագէտներին ¹⁰⁾: Բայց ահաւասիկ

Վոստանդեայ իւր փոքր Ասիոյ կուսակալին, որ Արշակայ Հայոց Արքային տրուին «երթեկեկութեան սուրհանդակներ» և այլն» (Ուսումնասիրութիւն Ազաթանդեղեայ գրոց, Վիէննա 1891, երես 148.), պ. Շաշեանի առաջ բերած նոյն Թէոդոսեան օրինագրքից քաղուածների մէջ, ինչպէս լետոյ կը տեսնենք, «երթեկեկութեան սուրհանդակներին» մասին ոչինչ լիշատակութիւն չըկայ: Սակայն շարունակենք:

⁹⁾ Ասում եմ՝ աշխատութեան — այսինքն նորա բնաբան-գրուածի մասին ընդհանրապէս, որովհետեւ մասնաւորապէս պ. Շաշեանի վերջնական քննութեան և զօքտօրական սիտղոսին արժանանալու մասին իւր ժամանակին՝ 1875-ին լիշել և իմաց եմ տուել Փարիզից ինձ ապերախտ «Մշակին»:

¹⁰⁾ Չըմտանամ լիշել, որ պ. Շաշեանի առաջ բերած այս ներքոգրեալ «քննարկները» չըգիտեմ՝ երբ և իցէ թարգմանուած են արդեօք հայերէն թէ ոչ: Գոնէ արժանաչիշատակ Հ. Վ. Բաստամեանը «Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի» իւր քաղմանմուտ հրատարակութեան լաւաջաբանում լայնապէս ասում է Թէոդոսեան օրէնագրքի մասին թէ՛ «մենք չունինք պատմական տեղեկութիւններ, որ այս օրէնագրքը իւր հրատարակուելու ժամանակ կամ լետոյ երբ և իցէ թարգմանուած լինէր հայերէն կամ ամբողջապէս և կամ հատուածներով» և այլն (տես եր. 20 լիշեալ դրքի «լաւաջաբանութեան»): Խոյզալով Յուստինիանոսի օրէնքներից «քաղուածներին» գուցէ մասամբ թարգմանուած և մուծուած են հալ թարգմանական օրինագրքերի մէջ — օրինակ Նոր-Նախիջհանցոց և այլն — (տես

նախ մեր թարգմանելի նիւթի բովանդակութիւնը պ. Շաշեանի գրած կարգով՝

Մասն քաղաքացիական—1, Նովելա (օրէնք) XXI. տիտոս (պրակ) VIII. Հայերին վերաբերեալ, որպէս զի նոքա հետեւին ամեն բանով հռոմէական օրէնքներին.—2, Հրովարտակ III-րդ—Յուստինիանոս Ա. կայսեր Հայոց մէջ եղած ժառանգութեանց վերաբերեալ: Մասն վարչական—3, Նովելա XXXI. տիտոս X. Հայաստանի բաժանման մասին չորս պաշտօնեաների միջև: Մասն դատաստանական—4, Նովելա XX. տիտոս VII. գլ. III. Կարգապահ-նուիրակների ծառայութեանց մասին. 5, Նովելա VIII. տիտոս II. Ծանուցագիր պաշտօնեաների ռոճիկներին վերաբերեալ. այս բոլորը քաղուած են Corpus Juris-ից, իսկ Code Théodosien-ից (տես ծանօթ. 4 բգ) առաջ են բերուած Հարկահանութեան հետեւեալ երկու «գիրքը»՝ 6, Գիրք XI. տիտոս I. Տարեկան տուրքերի և հարկերի մասին—օրէնք Կոստանդիանոս Մեծի, և վերջապէս 7, Գիրք XII. տիտոս VI.—Հրաման Վաղենտինիանոս, Թէոդոսիոս և Արկադիոս կայսրների հարկահաններին և գործակալ-վերակացուներին վերաբերեալ:

Ահա և մեր թարգմանութիւնը՝

ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐ ¹¹⁾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ¹²⁾ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ,

«Լումար» 1902 № 1. էր. 161) և որ համեմատական ուսումնասիրութիւնը միայն կարող է ցոյց տալ Դժբախտաբար այստեղ՝ Թիֆլիսում, ուր այսպիսի գործով զբաղուող անձը պէտք է թափառէ և մուրալ մասնաւոր մարդկանց պակասաւոր իսկ գրադարաններից հաւաքելով իւր ուսումնասիրելի առարկայի նիւթը, գրեթէ անկարելի է զբաղուիլ այս տեսակ ուսումնասիրութեամբ, ձեռքի տակ չունենալով, ինչպէս վերև լինեցի, անհրաժեշտ նիւթը թէ ալ և թէ միւս կէտերին վերաբերեալ և այլն:

¹¹⁾ Տես ծանօթ. 6-րդ:

¹²⁾ Հայաստանի յունական բաժնի մասին է ի հարկէ այստեղ խօսքը, որ ինչ կուզէ լինէր իւր ազդեցութիւնը պիտի ունենար քրիստոնեայ Հայաստանի պարսկական բաժնի վրա, եւ, որովհետև յայտնի է պատմութիւնից, թէ ինչպէս ծովի ալիքների նման ասես տարուբերում էին հայոց մշտապա-

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԵՒ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒ-
ԹԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ ՅՈՒՍԵՖՆԻԱՆՈՍ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՅՍԵՐ
ՃԱՄԱՆԱԿ» 13)

տան դաւառները երկու անհաշտ թշնամի տէրութեանց միջև՝
մէկ ձեռքից միւսը անցնելով նուաճմամբ:

13) Յուստինիանոս կայսեր ժամանակը լիչելով՝ ուզում
եմ անցողակի կերպով մի խօսք ասել այստեղ ինձ աչքի ընկնող և
իմ կարծիքով մի կարևոր պատմական երևույթի վրայ: — Յայտ-
նի է որ Պրոկոպիոս VI դարու լոյն պատմիչը ընդարձակորէն
խօսելով իւր պատմութեան մէջ լիչեալ «մեծ կայսեր» թագա-
ւորութեան մասին առհասարակ, մի քանի «գիրք» է նուի-
րում նոյնպէս նորա մեծագործ «չինուածոց», որոնց մէջ առա-
ջին տեղը իրաւամբ գրաւում էր «Բիւզանդական ճարտարա-
պետութեան գլուխ գործոց» սուրբ Սօփիա հռչակաւոր տա-
ճարը: Այս տաճարը նուիրուած Աստուծոյ իմաստութեան
(սօփիա նշանակ. իմաստութիւն), որ սկսուել էր կառուցուիլ
Բիւզանդիոնի նորաչէն գաղութում դեռ Կոստանդիանոս մեծի
թագաւորելու քսաներորդ տարին և որ ապա սորա չափորդ-
ներէր:—Արկադիոսի ու Թէոփոսի ժամանակներում—այրուել և
կրկին անգամ վերանորոգուել էր՝ Յուստինիանոս առաջինը
հիմն ի վեր և մեծածոխ կերպով բոլորովին նոր կառուցանե-
լով, կամեցել էր որ արարչագործութիւնից ի վեր աշխարհիւ
մէջ եղած բոլոր շէնքերից ամենահոյակապ չիստակարանը
լինէր այն, որի պատերի իւրաքանչիւր աղիւսը «Աստուածա-
հաստատ» արձանագործութիւնն էր կրում և որ «Աստուծոյ
հրեշտակների օգնութեամբ աւարտուելով» բարձրացել, հան-
դիսացել էր որպէս շինուած—պարծանք համայն քրիստոնէր-
ութեան հաւատի. (René Menard, Hist. des Beaux - Arts, Paris
1875, եր. 185 և հետեւեալներ): Արդ՝ եթէ Մովսէս Խորենացու
մի քանի քննդասներին հետեւելով ընդունուի, որ մեր պատ-
մահայրը VII և կամ VIII դարու մատենագիր—պատմիչ է՝
միթէ ուրեմն երբ սա աշնպէս մանրամասն խօսելով Բիւզան-
դիոնի մէջ եղած «չինուածոց չաւելումների, չարդարումների»
և ընդհանրապէս վերանորոգումների մասին, և լիչելով Կ. Պո-
լիսը վերանորոգող թագաւորների անուններ Աղէքսանդր Մա-
կեդոնացուց պիտած մինչև Կոստանդիանոս մեծը (Խոր. Գ. II-
Գլ. ձը.), միթէ ուրեմն, ասում եմ, իւր համառօտաբան ո-
ճովն իսկ անգամ, նոյն դարերի մեր միւս պատմագրների
պէս (օր. Պատմ. Սերէոսի ս. Պետկ. 1879, եր. 19, 26, 167 և այլն) մի բառով գոնէ չէր սկիսարկիլ իւր Պատմու-
թեան նոյն գլխում այն գերադանց շինուածների և մանա-
ւանդ ս. Սօփիա հռչակաւոր տաճարի կառուցմանը, որ իրա-
նից իբրեւ թէ մի դար կամ արեւի առաջ Յուստինիանոս մեծի
ձեռքով հիմնարկուելով՝ շինուել, հռչակուել էր որպէս «Աս-

ՄԱՍՆ ԲԱՆԱԲԱՑԻՍԿԱՆ

Novellae¹⁴⁾ (novella-օրէնք) XXI. Տիտուս (պրակ)
VIII.

Հայերին վերաբերեալ, որպէս զի նոքա հետեին
ամեն բանով հռոմէական օրէնքներին:

Կայսրն Յուստինիանոս¹⁵⁾ Հայաստանի մեծափառ
փոխ-հիւպատ (proconsul) Ակակիոսին¹⁶⁾:

Յ ա ո ա ջ ա ը ա ն .

Դիտաւորութիւն ունենալով որ Հայաստանը կա-
ռավարուի լաւ օրէնքներով, և որ այդ երկիրը չը զա-
նազանուի ոչնչով մեր պետութեան միւս մասերից՝
մենք տուինք զորան հռոմէական վարչութիւններ, ա-

տուածաշէն» իշատակարան ամբողջ քրիստոնէական աշխար-
հի համար:

¹⁴⁾ Novellae են կոչուած նոյնպէս և Յուստինիանոս կայ-
սեր այն օրէնքները, որ կազմուած են չորրորդ և վերջին մա-
սը «Հռոմէական իրաւանց», որպէս և Թէոդոսեան օրէնագրքի
խմբագրելուց յետոյ՝ Թէոդոս կայսեր և իւր լաջորդներին հրա-
տարակաձ կայսերական օրէնքները (D. L. p. 760.):

¹⁵⁾ Յուստինիանոս Ա. (527—565) և իւր ժամանակակից
հայոց իշխանների լարաբերութեանց, պատերազմների, նուաճ-
մանց մասին և այլն՝ Հ. Չամչեանը Պրոկոպիոս և միւս լոյն
պատմիչներից առնելով մանրամասնաբար խօսում է իւր պատ-
մութեան «Յաղագս գործոց իշխանացն հայոց լաւուրս Յուս-
տինիանոսի կայսեր» և միւս գլխերում (Պատմ. Չամչ. հ. բ.
եր. 240 գլ. լէ. և հետեւեալները):

¹⁶⁾ Proconsul էր անուանուած հռոմա—բիւզանդական
այն պաշտօնեան, որ consul-ի (հիւպատի) լատուկ իշխանու-
թեամբ կառավարում էր կայսրութեանը ստորագրեալ աշ-
խարհը և կամ դաւառը: Այս պաշտօնեաններից մէկն էր ա-
հա և «. Ակակիոս որ մտերիմն էր կայսեր... կարգեցաւ իշ-
խան Հայոց այն կողման (ի բարձր Հայս ի կողմանս կար-
նոյ), էր սա այր ժանտ և անօրէն անազորոյն քան զամե-
նայն մարդ ըստ ասելոյ Պրոկոպիոսի. ընդարձակութիւն զըռու-
եալ այնու իշխանութեամբ՝ բազում չարիս գործեաց, և անու-
ղորմութեամբ ծանրացաւ ի վերայ հպատակաց իւրոց, և առ-
նուր հարկս մեծամեծսոյ Որում ոչ կարացեալ տանել Հայոց...
բարձին զնա ի կենացս և այլն (Պատմ. Չամչ. նոյն գլ.)»: Եւ
իբրեւ, երկար չէ տևում Ակակիոսի վարչութիւնը, ինչպէս որ
հետեւեալ չհրաման — կարգադրութիւններից» և բնում է:

զատեցինք իւր հին բարքերից և ընտելացրինք հոռի մէական բարքերին, հրամայելով որ բացի մեր օրէնսդրութիւնից ուրիշ օրէնսդրութիւն չունենայ այդ երկիրը ¹⁷⁾։ Բայց մենք մտածում ենք թէ հարկաւոր է սահմանել լատկորոշ մի օրէնք՝ բառնալու համար հետեւալ բարբարոս սովորութիւնը, որ պահպանել են հայերը։— Իոցա մէջ կանայք հրաժարեցրած են ստանալուց թէ իրանց ծնողների կամ նախահայրերի ժառանգութիւնները և թէ իրանց հարսզատ և կամ համահայր եղբայրների ¹⁸⁾։ Ամուսնացնում են նոցա առանց օժիտի, և ապագայ ամուսինները գնում են նոցա ¹⁹⁾։ Այդ սովորութիւնը մինչև այսօր խստութեամբ

¹⁷⁾ Այս «Յառաջաբանի» մինչև այս տողը միայն՝ լատիներէն բնագրով—պ. Եաշեանի քաղած լատիներէն բնագրից սակաւ ինչ տարբեր բառերով, առաջ է բերում պ. Նր. Եահաղիզը իւր «Նոր Նախիջ. Դատաստանագիրք» հետաքրքիր լոյսաթում։ «Լուծալ» 1902 № 1) երես 169)։

«Մենք տուինք և ալլին» ասելով՝ Յուստինիանոսը ակնարկում է անշուշտ դարերով Հայաստանին տիրող իւր նախորդներին ևս, որովհետեւ ինք կամ տասը տարուալ ընթացքում՝ ալսինքն իւր գահը բարձրանալուց (527) մինչև այս «կարգադրութեան» հրատարակումը (536) հայերը չէին կարող ալլնալէս շուտ լաղատուելով իրանց հին բարքերից ընտելանալ հռոմէական բարքերին», մանաւանդ որ «բացի հռոմէական օրէնսդրութիւնից, ալլ ևս ուրիշ օրէնսդրութիւն չըպիտի ունենալին նոքա»։

¹⁸⁾ Կանանց ժառանգական իրաւունքները ոչ միայն հայոց, ալլ և հռոմայեցւոց մէջ անդամ բաւականին սահմանափակ էին նոյն իսկ մինչև Յուստինիանոսի ժամանակ։ Սա եղած օրէնքների խմբագրումներ ու փոփոխութիւններ անելով և նոր իրաւունքներ սահմանելով՝ ասեալ մի տեսակ չեղափոխիչ հանդիսացաւ հին կարգերի։ «Այս կայսրը, ասում է Մօնտէսքիեօն, ժառանգութեանց վերաբերեալ հին իրաւունքների ամենափոքր հետքն անգամ չըթողեց» և կամենալով հետեւիք ընթեման կանոններին՝ խորշեց սա ալլն ամեն բանից, ինչ որ ինքը անուանում էր խառնաշփոթումներ հին իրաւագիտութեան, և ալլն։ (Տե՛ք Montesquieu, De l'Esprit des lois, Paris 1874, p. 463.)

¹⁹⁾ Աղջկանց օժիտ տալը ծնողների կողմից ինքը Յուստինիանոսն էլ դեռ իւր օրով նոր սահմանեց կայսրութեան մէջ, ուստի և զարմանալի չէր, որ նորա ժամանակ հայերը ևս ուրիշ ազգերի պէս իրանց աղջկանց օժիտ չէին տալիս հետը

սլահալանել են հայերը, և դոքա միայնակ չեն այդ բանում. Այդ երևույթը սովորական է եղած ուրիշ ժողովրդների մէջ ևս, որոնք մի և նոյն կերպով անպատ. լողմ են բնութիւնը, անարգում են կանանց սեռը, որ կարծես թէ Աստուծոյ ստեղծութեամբ չը լինէր, որ ասես թէ մարգուս ծնն ագործութեանը ամենեւին չը գործակցէր, և որ վերջապէս իբր թէ ստոր, արհամարհելի ու անարժան լինէր ամեն պատուի ²⁰⁾։

տանելու փեսայի տուն, այլ բնդհականակը՝ ինքը փեսան էր օծիտ բերում «վարձանք» անունով։ Այս բանին է ահա ակնարկում այս օրէնսդիր կախըրը ասելով թէ՝ «ամազալ ամուսինները գնում են իրանց կանանցի»։ Հարցաւորը ընթերցողին ինչ-լով նշանակէ Կавказ. Вѣсти.» ամադրի ներկալ 1902 թ. առաջին երկու համարներում ղետեղուած համեմատական ուսումնասիրութեան հետաքրքիր յօդուածը—«Очерки по общему семейному праву армянъ» վերնագրով, ուր ի թիւս այլ և այլ տեղեկութիւնների հալ բնտանիքի սովորութեան իրաւունքների վրա՝ այս մեր խօսածի մասին ևս տեղեկութիւններ կան, մենք քաղենք այստեղ պ. Շաչեանի Thèse-ից ևս նոյն հարցին վերաբերեալ բաղմաթիւ սողերից զոնէ հետեւեալը— «... Աղջիկ գնելը մարդկային սեռի ամուսնութեան զաղափարի առաջին ձեւն է եղած։ Հին ժամանակների ամենակրթուած աղղերն անդամ անցել են այս շաւղով, և գերմանական, սկանդինաւիան, կելտական և սլաւոն ցեղերի բոլոր օրէնքների մէջ երևում են այս սովորութեան հետքերը... Հաւանական է որ Հայաստանի մէջ ևս նախնական ժամանակներում աղջիկ վաճառելու սովորութիւնը ծառայել է որպէս մի կայս ամուսնութեան հաստատման (Journal Asiat. ancienne ceremonies du mariage en Georgie 1831, t. 8. p. 108)... Միթէ չէ կարելի ասել, որ հէնց արդի քաղաքակիրթ աղղերը նոյնպէս այնքան էլ հեռու չեն գնացել ամուսնութեան գնման ու վաճառման վիճակից և այլն... Սակայն քրիստոնէութիւնը սրբագործելով ամուսնութիւնը՝ բոլորովին մոռացնել, ոչնչացնել տուեց սորա նախնական պայմանի՝ այն է գնելու ձեւը... Տրօպլոնդի ասելով (Influence du Christianisme) քրիստոնէութիւնը ըմբռնեց ամուսնութեան փիլիսոփայութիւնը մի աշխարհի խորագիտութեամբ, որին ոչ մի այլ կրօնական վարդապետութիւն չէ կարող հասնել (Situ Du Caractere et des Conditions du mariage պ. Շաչեանի թէղի 3 և միւս երեսներ)։

²⁰⁾ Անհաւատալի է թւում, թէ վեցերորդ դարում այս աստիճան արհամարհուած լինէր հայ կինը. քրիստոնէական վարդապետութիւնը այնպէս բարձրացել էր առհասարակ նոյն

ԴԼՈՒԽ I.

Հետևաբար ներկայիս մենք հրամայում ենք, որ մեր պետութեան մէջ գործադրուող օրէնքները կանանց ժառանգական իրաւունքներին վերաբերեալ գործադրուին Հայաստանում, և որ այս նկատմամբ մէկ և միւս սեռի անձանց միջև զանազանութիւն ալլ ևս չը լինի այդտեղ. մեր օրէնքներով սահմանած ձևի համաձայն՝ հայ կանայք կը ստանան ժառանգութիւն իրանց ծնողներից՝ այսինքն իրանց հօրից ու մօրից, պապերից կամ նախահայրերից և հաներից կամ մեծ-մայրերից վերել ծնունդների ճիւղաւորութեան կարգով անվերջ, իսկ վարէջ ծնունդների ճիւղաւորութեան կարգով—իրանց զաւակներից և դստերից, ինչ կերպով էլ սոքա աւանդեն իրանց ժառանգութիւնները նոցա։ Այսպիսով հայերը մեր պետութեան օրէնսդրութիւնից տարբեր մի օրէնսդրութիւն ալլ ևս չեն ունենալ, և եթէ դոքա մեր կայսրութեան մասն են կազմուս, եթէ դոքա մեզ հպատակուած են, որպէս շատ ուրիշ ժողովուրդներ՝ վայելելով մեր բարերարութիւնները,—դոցա կանայք իբր եզակի զրկուածներ չեն մնալ մեր ողորմածութիւնից, և մեր բոլոր օրէնքները նոցա համար հաւասարապէս հասարակաց կը լինին, թէ այն օրէնքները,

րա դրութիւնը, որ մեր պատմադրներից շատերի—Նդիշէի, Խորենացու, Ծնորալու, Գոշի և այլոց վկայութեամբ, շատ բաներում և մանաւանդ բարոյապէս հաւասարութեամբ նա ալ մարդուն (Տես նոյնպէս «La Cité Antique» ր. 464)՝ գերազանցել էր նոյնպէս իւր առաքինութեամբ և հայ ընտանիքի զաղափարը բարձր ու անարատ պահելով, ինքն էլ «իրաւունքների և աշատութեան» տէր էր դարձել։ Յուստինիանոսը իւր «ազատամտութեամբ» կարծես թէ չափազանցում է իւր մեղադրանքի մէջ։ Առճասարակ խղճմտօրէն և անաչառ կերպով ուսումնասիրելու կարօտ մի կէտ է հայ կնոջ պատմական մնացեալը ո՞ր իւր բաղմադարեան ղեանքի ընթացքում գանազան հակառակ աղիւցեցութեանց ու փոփոխութեանց է ենթարկուել և որ ոմանք նորա ներկայ վիճակի ու կացութեան հետ համեմատելով՝ ասես կամաւոր եղրակացութիւնների են հասնում նորա անցեալի դրութեան մասին։ Զօ չէ կարելի ասել, որ մեր անմահ պատմադիրները խօսելով իրանց ժամանակակից հայ կանանց մասին՝ միշտ բանաստեղծում են, մոռանալով բոլորովին իրականութիւնը և այլն։

որ ընդունելով նախնիքներից պարունակում են մեր ինստիտուցիոնէս և ղիգէստա²¹⁾ օրինադրքերի մէջ և թէ մեր անձամբ հրամայած և կամ մեր նախորդների ձեռքով պատուիրած կայսերական օրէնքները:

Գլուխ II.

Հռոմէական օրէնքները կանոնց ժառանգական իրաւունքներին վերաբերեալ թող ընդմիջտ գործադրուին Հայաստանում՝ սկսեալ տասնուչորրորդ ինդիկտիոնի²²⁾ սկզբից, այսինքն այն ժամանակից, երբ ներկայս հրամայում ենք, որովհետեւ վերելանել զէպի նախընթաց ժամանակները և փոփոխել անցեալը՝ աւելի շփոթութիւն կը լինէր, քան թէ օրէնսդրութիւն: Ուստի և կրկնում ենք, որ այսուհետեւ, և սկսած տասնուչորրորդ ինդիկտիոնից, ժառանգութիւններ ստանալու եղանակը միաձև լինի ամենքի համար՝ այսինքն մի և նոյնը լինի թէ տղամարդկանց և թէ կանանց համար: Սակայն ազգատոհմական կամ հայրենական և այլ ստացուածքների արդէն ամբողջապէս կատարուած բաժանումները թող պահպանուին նոյնութեամբ. — կանայք ոչ մի մասն չեն ունենալ արդէն բաժանեալ գոյքերից և կամ ստացուած ժառանգութիւններից մինչև տասնուերեքերորդ ինդիկ-

²¹⁾ Institutiones էր կոչւում իրաւագիտութեան այն ժողովածուն, որ պարունակելով իւր մէջ հռոմէական իրաւանց սկզբունքները, նշանակուած էր որպէս ձեռնարկ ուսանողների համար, և որ ապա Յուստինիանոս կայսեր հրամանով Digesta ժողովածուի պէս օրէնքի զօրութիւն ստացաւ 533-ին: Իսկ Digesta է անուանուում հռոմայեցւոց նշանաւոր իրաւագէտների վճիռների այն ժողովածուն, որ յօրինուած դարձեալ նոյն կայսեր հրամանով նոյն 533-ին՝ օրէնք դարձաւ և կադմեց Վռոմէական օրէնքների՝ առաջին մասը: Նոյն ժամանակներում թարգմանուելով լունարէն՝ կոչուեցաւ Pendectes: (D. L. G. En, և Բ. Բ.)

²²⁾ Ինդիկտիօն է ասում իւրաքանչիւր տասնուհինգ տարուալ շրջանը, որ գործ է ածւում եկեղեցական օրացոյցներում եւ: Երեք տեսակ ինդիկտիոն կար, որոնցից Կ. Պօլսինը սկսում էր սեպտեմբ. 1-ին և կայսերականը սեպտեմբ. 14-ին, երբ երկրի բերքը հաւաքուած լինելով՝ ժողովարդը զիւրաւ կարող էր վճարել հարկը և այլն: (Gr. En. p. 846 և Լ'նդհ. Տոմարագ. վեհեա. երես 156):

տիրոնը բացառապէս, քանի որ նոցա վերաբերեալ հոռոմէական օրէնսդրութեան գործադրելու սկիզբը տասնութ չորրորդ ինդիկաիոնից պիտի սկսուի:

Վերջապահ.

Ձերդ բարձրութիւնը, որպէս և ձեզանից լետոյ եկող ձեր պաշտօն վարողները, կը հոգաք, որ լաւիտեան պահպանէք ներկայ օրէնքով հրամայուածիս կատարումը:

Արարեալ Կոստանդնուպօլստմ ապրիլի օրերի 15-ին Բէլիզարիոսի ²³⁾ հիւպատութիւնից լետոյ (536 ին):

Հրովարտակ III-րդ Յուստինիանոս Ա. կայսեր Հայոց մէջ եղած ժառանգութեանց մասին ²⁴⁾:

Յ ա ռ ա ջ ա ղ ա ղ ա ն .

Մենք կամենում ենք ազատել հայերին մի շատ հին անարդարութիւնից, հնազանդեցնել դոցա ամեն բանով մեր օրէնքներին և շնորհել հետեւեալ պատուաւոր հասարկութիւնը:

Գլուխ I.

Նորերս տեղեկանալով որ հայոց մէջ գոյութիւն

²³⁾ Բէլիզարիոս և Ներսէս կայսր Յուստինիանոսի նշանաւոր զօրապետներն էին, որոնք հիւպատոս պաշտօնով եւ ծառայել են կայսրութեան:

²⁴⁾ Ներկայ ամբողջ թարգմանութեանս ծրագրից դուրս լինելով, որպէս վերեւ էլ ասացի, համեմատական ուսումնասիրութիւնը մեզ զբաղեցնող նիւթի՝ ցանկացող ընթերցողին կարող եմ մատնացող անել պ. Շաշեանի գեղեցիկ խօսքերով՝ ասելով. «քրիստոնէութեան XII դարի սկզբում շատ բարեփոխում է և կատարելագործութեանը շատ մօտեցած հայկական « օրէնքներ » ժառանգութեանց վերաբերեալ հետեւեալ գլուխները՝ 1) Գլ. ԿԲ. Յաղագս դատաստանաց բաժանման ժառանգութեան արանց, 2) Գլ. ԿԳ. Յաղագս դատաստանաց բաժանման ժառանգութեան որոց որդին և դստերս լիցէ, 3) Գլ. ԿԴ. Յաղագս դատաստանաց ժառանգութեան կանանց բաժանման, 4) Գլ. ԿԵ. Յաղագս դատաստանաց բաժանողական արուեստից ընչից ի ժառանգութիւն և ալլն. (տես Հիպատաստանագիրք Հայոց Մխիթարայ Գոշի, հրատ. հայր վահան Բաստամեանի. Վաղարշապատ 1880, էր. 370):

ունի մի օտարօտի ու բարբարոս օրէնք,²⁵⁾ անարժան թէ հռոմայեցիներին և թէ մեր կայսրութեան արդարադատութեան, այն է որ արամարդիկն են միայն ժառանգում իրանց ծնողների ստացուածքները, բայց ոչ կանայք ևս՝ մենք ներկայիւս դիմում ենք ձերդ բարձրութեան, որ դուք սահմանէք ժառանգութիւններ՝ չաւասարութիւն, և որ մէկ և միւս սեռին պատկանող հռոմայեցիների համար գործ դրուող օրէնքները, գործ դրուին նոյնպէս Հայաստանում: Արդարեւ, եթէ մենք տուինք գոցա մեր օրէնքները, այն նպատակով էր որ զոքա կառավարուած լինին համաձայն մեր օրէնսդրութեան:

§ 1. Բայց որովհետեւ անպատեհ էր լինէր փոփո-

²⁵⁾ Եթէ Յուստինիանոսը իրաւացի պատճառ ունէր պարտաւելու Հայաստանի նախնի սովորութիւնները (coutumes) — ալիքն իբր օրէնք գործ դրուող սովորութիւնները — մենք պէտք է ասենք, որ քրիստոնէութեան XII-րդ դարի սկզբում հայկական օրէնքները՝ արդէն շատ բարեկիրաւած շնորհիւ հռչակաւոր օրէնսդիր (législateur) Մխիթար Գոշի, շատ մօտեցան կատարելագործութեան: Ֆրանսիացի մի քանի մատենագիրներ՝ ի միջի աւելց Եղ. Դիւլօրիէ և Վիկտոր Լանգլուան շնանաւոր հալագէտները, փշելով Մխիթար Գոշին, առաջ են բերում քաղուածներ նրանից: (Տես V. Langlois, le Trésor des Chartres d'Arménie, passim, notamment p. 37, Venise, typ. Armén. de Saint-Lazare, 1863): Փարիզի Ազգային Գրադարանի ձեռագրների բաժնում կարելի է տեսնել ընդ համարաւ 103 «Հայոց դատաստանագիրք» ձեռագիրը, որ կազմուած և խմբագրուած է հռչակաւոր վարդապետ Մխիթար Գոշի ձեռքով 1184 թուականին: Այս ձեռագիրը ընդօրինակումն է այն բնագիր ձեռագրի, որ գտնուում է Վենետիկի Մխիթարեանց հայկական ձեռարանի գիւղանում: Լրացուցիչ տեղեկութիւններ ունենալու համար թագի ժառանգման, պատժականութեան և առհասարակ Հայաստանի օրէնքների ու սովորութիւնների (coutumes) մասին՝ մենք մատնացոյց կ'անենք ընթերցողին այն լոգուածը, որ Journal Asiatique ամսագրի 1832 թ. 21 և հետեւալ երեսներում տպուած է այս վերնագրով՝ «Մանրամասնիք Հայոց հասարակաց իրաւունքների (droits publics) մասին, քաղած և փրանսերէն թարգմանած վրաց Վախտանգ թագաւորի դատաստանագրքից Մ. Բրօսսէի ձեռքով: (Ծանօթ. Պ. Շաշևանի, տես նորա բնաբան-գրուածի երես 155.)

խել այն տմենը, ինչ որ կատարուած է մինչև այդ ժամանակ, մենք կարգադրեցինք որ այս օրէնքը սկսուի գործադրուիլ մեր թագաւորելու սկզբից: Այն ժառանգութիւնները, որ լոյս կը գան այս ժամանակից սկսած՝ կը ստացուին համաձայն նոր օրէնքի: Սակայն եթէ հաշտ համաձայնութիւններ այդ առթիւ արդէն կայացած են՝ թող մնան և պահպանուին նոյնութեամբ: Մենք ձեռնամուխ չենք լինիլ այն բանին, ինչ որ հատուկեամբ վճռուած է մասնաւոր անձանց միջև՝ շփոթ ու վնաս ծագելուն առաջն առնելու համար:

§ 2. Արդ մենք կամենում ենք, որ վերոյիշեալ ժամանակից սկսած, կանայք ժառանգեն մինչև անգամ այն անշարժ ստացուածքները կամ գոյքերը, որ կոչոււմ են *genearchica*—այսինքն հայրենական ժառանգութիւններ: Եթէ կտակողներից ոմանք նշանակեն իբրև ժառանգուհիք իրանց աղջկանց, որոնք անկտակ (ab intestat) իրաւունք չէին ունենալ ժառանգելու՝ սոքա ևս—այսինքն աղջիկները հայրենական անշարժ գոյքերի իրանց մասը կարող են նոյնպէս աւանդել կամ տալ ի ժառանգութիւն:

Վերջաբան.

Մեր իմաստութեամբ հրամայուած այս օրէնքի կատարման ու պահպանման հոգսը թող ունենայ ձերգեղազանցութիւնը, որովհետև պէտք է որ մեր իշխանութիւնը յարգուած լինի ամեն տեղ: Ներկայ օրէնքը որ գործադրելի է հէնց մեր թագաւորելու սկզբից, ինչպէս որ արդէն ասացինք, թող պահպանուի յաւիտեան մեր բոլոր կայսրութեան մէջ:

Արարեալ օգոստոսի օրերի 10-ին Բէլլիգարիոսի հիւպատուութիւնից յետոյ (535-ին): ²⁶⁾

Ն. ՅԱՐՈՅ

(Կը շարունակուի)

²⁶⁾ Թէև այս «Հրովարտակի» տարեթիւը (535) ցոյց է տալիս, որ մի տարի առաջ է գրուած նախընթաց «Նովելլալից» (536), ուստի և ժամանակագրական կարգով կարծեմ առաջ պիտի դասուէր, բայց ես չեմ ուզում փոփոխել պ. Շաշեանի գրած կարգը և թարգմանում եմ ինչպէս որ այդ բնութեամբ կալ նորա գրուած—թէլի մէջ:

ՆԵՐՍԷՍ ՄԵԾԻ ՅՈՋՈՐԴՆԵՐ

Տ. ՇԱՀԱԿ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ

1. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՒՆԸ

Մեծին Ներսէսի մահուան և թաղման վրայ ատեն չանցաւ, թաղաւոր և եպիսկոպոսներ համաձայնութեամբ հալրապետական աթոռին վրայ հանեցին Շահակը: Սա ոչ երկար ատեն պաշտօնավարեց և ոչ լիշատակաց արժանի գործ մը կատարեց, բայց շատ խնդիրներ կան իւր վրայ մտադրութիւն հրաւիրող և նշանաւոր դիպուածներ ալ չեն պակսեր իւր ժամանակին մէջ:

Առաջին խնդիր բուն իսկ անունն է: Խորենացի (Խոր. 94) և անոր հետեողութեամբ պատմագրաց և ցուցակագրաց ստուար մեծամասնութիւնը կը գրեն Շահակ, որ է նոյն ինքն իսահակ կամ Սահակ անունը ասորական հնչմամբ, որուն կը հետեւէր Տարոն գաւառն ալ հարաւային գաւառաց հետ: Կան և պարզապէս Սահակ գրողներ (Սմբ. 273): Բուզանդ Յուսիկ անուն կուտայ (Բուզ. 232), և այս պատճառով ոմանք երկու անուններն ալ պահելով Յուսիկ մը և Շահակ մը միանգամայն անցուցին իրենց ցուցակին մէջ:

Մեր կարծեօք Խորենացույ Շահակը և Բուզանդայ Յուսիկը տարբեր անձեր չեն, այլ մի և նոյն անուան գրչական տարբերութիւնք են, կամ թէ երկու անունով անձ մըն է, ինչպէս Փառէն—Ներսէ: հալրապետին համար ըսինք: Երկու պատմագիրք ալ Ներսէսի և Զաւէնի մէջ միայն մէկ կաթողիկոս կը ճանչնան, և օրէն չէ շատ ցնեւ: Երկուքին լիշած անձն ալ նոյն Մանազկերտ գաւառէն է և նոյն Աղբիա. նոյրի ցեղէն. երկուքին պաշտօնական նկարագիրը նոյն, և կաթողիկոսական ընտրութեան և ձեռնադրութեան կերպերը նոյն, կաթողիկոսութեան տնօրութիւնն ալ նոյն միջոցով փակուած: Մի և նոյն ժամանակի մէջ երկու ըստ ամենայնի հաւանման անձեր գտնել, մի և նոյն անձը գտնել ըսել է:

Գրչութեան տարբերութեան լուծումը կուտայ մեզ Ներսէսի և Բարսղի ժամանակ պատրաստուած արևելեան եպիսկոպոսաց ուղերձը, որուն վրայ խօսուեցաւ Ներսէսի կաթողիկոսութեան վերջերը: Յունարէնին մէջ Iosacis=Իոսակ գրուած անունը Լատիներէնի մէջ Isaacis=Իսահակ գրուած է, որոնց առաջինը տառադարձական փոփոխումներով կը լինի Յուսակ և Յուսիկ, իսկ երկրորդը կը լինի Սահակ և Շահակ: Այդ դիտողութիւնը իրաւունք կուտայ մեզ հետեցնելու թէ լուսաբէն Բուզանդական պատմութենէ քաղուած Բուզանդարանը Շահակի անունը Յուսիկի փոխեց, և թէ երկու անուններ երկու անձեր չեն և երկու կաթողիկոս ընդունելու չեն նպաստեր:

Տարբեր անուն մըն ալ կը գտնեմք Այրիվանեցւոյն ցուցակին մէջ, ուր Շահակի տեղ Չոնակ գրուած է (Այր. 16), որ Ներսէսի ժամանակ հակաթոռ կամ ետեղակալ գրուած անձին անունն է: Արդէն Ներսէսի վրայ խօսած ատեննիս ալ ըսինք թէ Չոնակ ըսուածը Շահակէ տարբեր անձ մը չկրնար լինել, հետեաբար Այրիվանեցւոյն ցուցակն ալ իւր տարբերութեան մէջ նկատողութեան արժանի պարագայ մը կը պարունակէ և կը հաստատէ թէ Շահակ—Չոնակ—Յուսիկ անձը մի և նոյն հայրապետն է, զոր մեք կը շարունակեմք սուելի սովորական անունով Շահակ կոչել:

Շահակի համար գրուած ծանօթութիւններն են, թէ Մանազկերտէ էր, թէ Մանազկերտի եպիսկոպոս էր, և թէ Աղբիանոս եպիսկոպոսի ցեղէն էր, որ Մանազկերտացեաց ցեղ ալ կը կոչուի (Խոր. 94. Բուզ. 45. 232. Նշն. 27, Փարպ. 376): Աղբիանոս եպիսկոպոս ծանօթ է Աղաթանգեղոսէ իբրեւ Լուսաւորչի նախընծայ և նախաթոռ 12 եպիսկոպոսներուն առաջինը, որ ապա «կողմանց Եփրատական գետոյն» եպիսկոպոս եղաւ (Ագաթ. 626), ապինքն է Հարք և Մանազկերտ գաւառներուն «որ կայ ի կողմանս գետոյն Եփրատայ» (Բուզ. 10), որ ուրիշ տեղ Բզնունեաց եպիսկոպոս ալ կը կոչուի (Արծր. 6): Աղբիանոս եպիսկոպոս միանգամայն ելաւ «վերակացու արքունական զրան բանակին» (Ագաթ. 627), և ահա թէ ինչու Լուսաւորչայ ցեղէն աթոռակալին պակաս կամ բացակա լինելուն, Աղբիանոսի զաւակին կառնուի չափորդը կամ տեղակալը: Իսկ Մանազկերտ Աղբիանոսի կալուած տրուեցաւ Խոսրովը Մանաւաղեանց կոստրածէն ետքը (Բուզ. 10):

Շահակի և Աղբիանոսի ազգակցական չարարերութիւնը

տեղ մը եղբայր ըստած է (Սամ. 273), սակայն առաջին պատմողների չաջորդէ և ի ժառանգութենէ» (Խոր. 94), կամ «ի զաւակէ» (Բուզ. 232), միայն կըսեն և ոչ աւելի. և 303-ին ատենները նախաթու եպիսկոպոս լինելու տարիքն ունեցող Աղբիանոսը, 373-ին կաթողիկոս ընտրուող Շահակին եղբայր չկրնար ըլլալ, և ոչ իսկ որդի, զի 303-է շատ կանուխ ծնած պէտք է ենթադրել, մանաւանդ որ եթէ եղբայր կամ որդի լինէր, ինչ ըլլալը ժամանակին չալտնի կը գրուէր: Ուստի գոնէ Աղբիանոսի թու կամ կրտսերեղբոր որդի պէտք է ըսել. և 352-ին տեղապահութիւն ըրած լինելն ալ նկատի առնելով, պէտք է 373-ին 70 տարեկանէ վեր ենթադրել Շահակ կաթողիկոսը:

2. ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Շահակ ըստ միաձայն վկայութեան պատմչաց ձեռնագրութեան համար կեսարիա չգնաց (Խոր. 94. Բուզ. 232, Նշխ. 27), և պատճառն ալ այն է որ արդէն եպիսկոպոս էր. (Բուզ. 232), և նորէն ձեռնադրութիւն չէր ըլլար: Յուսիկի, Փառէնի և Ներսէսի կեսարիա երթալին պատմած ատեննիս եպիսկոպոս չլինելնին ալ միանգամայն լիշեցուցինք. բայց Շահակի չերթալը ապագային մէջ հաստատուն սովորութիւն եղաւ, և անկէ առիթ առնելով դէմդէմի կեղծ պատմութիւններ շինուեցան:

Բուզանդ կը գրէ թէ երբ կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը Շահակի կաթողիկոսանալը լսեց, բարկացաւ, և եպիսկոպոսաց նահանգական ժողով դռմարեց, Հայոց կաթողիկոսութիւնը քնջեց, և լոկ հաչ՝ եպիսկոպոսներու վրայ նախաթուութեան իրաւունքը թողուց, պարզապէս արքունեաց մէջ հաց օրհնելու պաշտօնով, որ չալտնի չէ թէ ճաշ օրհնել թէ ոչ պատարազ մատուցանել պիտի իմացուի, և միանգամայն հրաման հանեց որ աշուհներու բոլոր Հայաստանի եպիսկոպոսներ կեսարիա երթան և ալտեղ ձեռնադրուին:

Այս ամեն տարօրինակ կարգադրութիւնք պէտք է 373ին եղած լինին, մինչ 370էն 379 կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը Ս. Բարսեղն է. որուն ամեն գործերը ամենայն մանրամասնութեամբ իւր գրքերէն և նամակներէն և իւր ընկերակցաց և աշակերտաց գրուածներէն կը քաղուին. իսկ Բուզանդի պատ-

մածներուն հետքն անգամ չտեսնուիր: Երբ Թիանիոյ և Նիկոպոլսոյ եպիսկոպոսներուն հետ վարած խնդիրները անեն պարագաներով գլուած են, զարմանալի պէտք է լինէր որ Հայոց կաթողիկոսին հետ ունեցած աւելի մեծ և աւելի կարևոր խնդիրը բացարձակապէս մտադրութենէ վրիպէր:

Աւելին ալ կալ: Բարսեղ Հայոց և հալ եպիսկոպոսաց խնդիրներ ալ կը փչէ և Հալաստան ացեւելն ալ կը պատմէ. սակայն Բարսեղի ըրածը և գրածը Նիկոպոլիս և Սաղանքն և Կողոնիա և Մելիտինէ և Կոմանա քաղաքներու շրջանակներու մէջ կամիովուրէն, որոնք Փոքր Հայոց քաղաքներ են և Պոնտոսի եքսարքութեան Առաջին Հալք և Երկրորդ Հալք Բոչուած նահանգները կը կազմեն, և Մեծ Հալքէ դուրս կը մնան, որ է բուն Հայոց կաթողիկոսին վիճակը կամ իրաւասութեան սահմանը: Պէտք է ևս աւելացնել որ Բուղանդի ցուցած պարագաներէն և ոչ մէկը երբեք ճշմարտուած չէ. ոչ կաթողիկոսը լոկ հացերէց մը դարձած է, ոչ Հայոց մէջ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը զաղրած է, ոչ հալ եպիսկոպոսացնէն կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առած են, ալ միայն Շահաճէ սկսելով կաթողիկոսներն ալ Կեսարիայէ ձեռնադրուած չեն. և 353-էն ետքը Կեսարիոյ հետ պատահաբար սկսած ձեռնադրութեան կայսրն ալ զաղրած է:

Այդ ձեռնադրութեան պատահական կայսրն ալ մենք կընդունիմք միայն ի պատիւ մեր աղգային գիրքերուն. ապա թէ ոչ եթէ արտաքին պատմագրաց և մատենագրաց զիմնութե և եթէ ինչպէս ալ ժամ ոմանք կուզեն՝ միայն արտաքին պատմիչներուն ըսածը իբր գերադուրս հեղինակութիւն և պատմական ստուգութիւն ընդունեմք, իրաւունք կունենամք նոյն իսկ Գրիգորի և Ներսէսի Կեսարիա ձեռնադրուած լինելն ալ ջնջել. քանի որ արտաքինք ասանկ բան մը չեն պատմեր: Հետեւեալ եթէ աղգային պատմագիրներով պիտի խօսեմք, պէտք է ընդունիմք թէ 303է 373 տարիներու միջոցին ան ոչ երբէք Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսներ Հայոց եկեղեցւոյ գործերուն միջամտեցին, ոչ երբէք Հալքի խնդրոյ համար Կեսարիա զիմեցին, և ոչ երբէք Հայոց կաթողիկոսութիւնը ինքզինքը Պոնտոսի եքսարքութեան ենթարկեալ ճանչցաւ. և ոչ ալ Կեսարիոյ անքեպիսկոպոսներ Մեծ Հալքը իրենց իրաւասութեան մէկ նահանգը կարծեցին:

Յետին դարերու պատմութիւնք Մօթիկնեքոս և Հերակլաներու ժամանակ այնպէս կը ցոյցնեն, որ երբ կայսերք Հալ-

աստանէ գաւառներ առին և լուսականներ կուսակալութիւններ կազմեցին, եկեղեցական կարգադրութիւններ ալ ըրին և Հայաստանի մէջ լուսական մետրապօլիտութիւններ և եպիսկոպոսութիւններ ստեղծեցին. բայց այս ոչ չորրորդ դարու վիճակը կը փոփոխէ, և ոչ Հայոց հայրապետութիւնը կը խախտէ: Ստորգ է ևս որ քաղաքական տիրապետութեան հետ եկեղեցական տիրապետութեան ալ փորձեր եղան ժամանակ ժամանակ, սակայն այս ալ հիմնական կացութիւն մը չեղծաներ, ինչպէս լուսական պատրիարքութեանց իրաւասութիւններ չկորսուեցան, երբ Խաչակրաց ժամանակ իրենց աթոռներուն վրայ լատին աթոռակալներ դրուեցան:

Բուզանդի կազմած պատմութիւնը դարմանելու համար, հակառակ պատմութիւն մը կը գտնեմք Ներսէսի վերջէն գրուած վարքին մէջ, զոր առաջին պատմութիւնք չեն լիչեր: Նոր պատմութիւն նախ կըսէ թէ Կեսարիա երբեմն Հայոց քաղաք էր և թէ Կեսարիոյ առաջին եպիսկոպոսն Թէոփիլոս Թաղէոսէ ձեռնադրուած էր, և ապա կը լաւելու թէ Ներսէսի բարեկարգութեանց ժամանակ ժողովով հաստատուեցաւ որ ալ ևս Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն չառնուի, վասն զի Հայոց աթոռն ալ առաքելական է Թաղէոսով և Բարդուղիմէոսով, վասն զի նոյն միջոցին Նրուսաղէմ ալ և Կիպրոս ալ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովոյն որոշմամբ պատրիարքութեան փոխուեցան և նոյն ժողովը Հայոց պատրիարքութիւնն ալ ընդունեցաւ (Նշխ. 9—10, Յովհ. 62):

Արդ այսպիսի եղելութիւն մը իբր պատմական չեմք կարող ընդունիլ. զի Ներսէսի սկզբնական պատմադիրներէն և ոչ մին այսպիսի բան մը չեն լիչեր. զի արտաքին պատմիչներու և ժողովներու մէջ ալ այսպիսի բան չկայ, և վերջապէս վասն զի այսպիսի պատմութեան առիթ ալ չկայ: Հայոց աթոռը իւր հիմնարկութեամբ առաքելական է, իրօք ալ ազատ մնացած է որեւէ ուրիշ աթոռոյ մը գերիշխանութենէ. որով մեծ աթոռներէն և ոչ մէկը կրցած է իշխանութիւն վարել անոր վրայ: Պարզ ձեռնադրութեան խնդիր մը կայ, արտաքինոց բռնութիւն անձանօթ, իսկ ներքնոց համար ծանօթ միայն երկու պատահական պարագայից մէջ Գրիգորի և Ներսէսի վրայ, և ըստ Բուզանդայ միայն նաև Թուսիկի և Փառէնի վրայ:

Անտեղի է նաև ոմանց ըսելը թէ «մինչև ի ժողովն Քաղկեդոնի» (Վարք. 31) Հայք Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն ա-

ռին, Քաղկեդոնի ժողովը տեղի ունեցաւ 451-ին, և վերջին կեսարիա գացողը կըլլայ Ներսէս 353-ին Քաղկեդոնի ժողովէն դար մը առաջ, իսկ այս դարուն մէջ որ Քաղկեդոնէն առաջ է, Շահակ և Զաւէն և Ասպուրակէս և նոյն ինքն Ս. Սահակ Պարթեւ կեսարիա գացած չեն լալտնապէս:

Անտեղի է և ալն մեկնութիւնը թէ երբ Հայոց աթոռը պատրիարքութիւն հռչակուեցաւ Ներսէսի ձեռօք, եկեղեցւոյ իննեակ դասակարգութիւնը լրացնելու համար վրաց և Աղուանից աթոռներն ալ արքեպիսկոպոսութիւն եղան. իսկ Սեբաստիա և Մելիտինէ և Նիքիերա և Ծոփք և Մուսուլ մետրապոլիտիւն հռչակուեցան (Նշխ. 11): Մեք գիտեմք թէ վերք և Աղուանք Լուսաւորչի ժամանակէն մեծ աթոռ էին, Սեբաստիա և Մելիտինէ և Նիքիերա Մեծ Հայքէ դուրս են, Ծոփք երբեք չատուկ մեծութիւն չունեցաւ, իսկ Մուսուլ Քաղդէացւոց աթոռ է և ոչ Հայոց:

Երկու կողմերուն դէմընդդէմ անհիմն պատմութիւնները թողով և լոկ պատմական եղելութիւնները ամփոփելով կըսեմք, թէ Հայք ի սկզբանէ առաքելական և հայրապետական աթոռ եղան, երբեք կեսարիոյ կամ Պոնտոսի եքսարքութեան նահանգ չեղան, երբեք կեսարիոյ աթոռը Մեծ Հայոց վրայ եկեղեցական իրաւասութիւն չգործածեց, իսկ ձեռնադրութիւն առնելու խնդիրը բոլորովին անծանօթ է արտաքին պատմիչներուն, իսկ ներքին պատմիչներէն միայն Ներսէսի և Գրիգորի համար իբր ստուգ կրնանք ընդունել, իսկ Յուսիկի և Փառէնի երթալը չոյժ երկբայական է, և թէ վերջապէս պատահական կերպով եղած բան մը պատահական կերպով ալ զադրեցաւ, առանց որ և է գիտողութեան կամ միջադէպի տեղի տալու:

Վերջէն ընտրուողներուն արդէն ձեռնադրուած եպիսկոպոս լինելը, հաւանականագոյն պատճառն է պատահական սովորութեան դադրելուն:

3. ՄԱՀ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԴԷՊՔԵՐ

Շահակի անցեալին վրայ մինչև հիմայ անցողակի ըսածներէս դուրս բան չունինք լիչելու: Մանաղկերտացեաց ցեղէն, Մանաղկերտի եպիսկոպոս, 352ին, տեղապահ Փառէնի մահուանէ լետոյ, 360ին դարձեալ տեղակալ Արշակի հրամանով Ներսէսի քաջուելու տարիներսն, 372ին արեւելեան եպիսկո-

պսաց ուղերձին մէջ ստորագրող Յուսակ անունով, 373ին իրաց բնական բերմամբ կաթողիկոս եղաւ 70է վեր տարիքի մէջ: Լուսաօրոյցի ցեղէն Սահակ կայր միայն հաղիւ 24 տարեկան երիտասարդ, ալ և նա բացակայ էր, միւս կողմանէ փափաք ալ կայր հանդարտ ծերունի մը ունենալ իբր կաթողիկոս:

Շահակին համար գրուածներն են. «ոչ հեռի ի գովութենէ» (Խոր. 94), «Բրիստոնեայ, բալց երկչոտ և հաւան» (Բուզ. 233), «Այր գովելի առաքինութեամբ և բարեկարգութեամբ կրօնից» (Նշխ. 27. Յովհ. 67), որք կըցուցնեն թէ բարի և հանդարտաբարոյ ծերունի մըն էր, առանց կարողութեան, և թերևս առանց իսկ լօժարութեան քաղաքական գործոց միջամտելու և արքունեաց դէմ մաքառելու: Ըստ Բուզանդայ տարօրինակ անկարգութեանց կը ձեռնարկէ Պապ, զորս եթէ լուսթեամբ հաստատած լինէր Շահակ, մեղադրանքէ ազատ պիտի չմնար, նաև իբրև լոկ եկեղեցւոյ պաշտօնեայ նկատեալ:

Պապայ վերագրուած լանցանքներն են. որբանոցներ և հիւանդանոցներ կործանել, կուսաստաններ ցրուել և կոյսերը պղծել, աղքատաց վերակացուները հալածել և աղքատաց օգնողները պատժել, եկեղեցեաց պտղիները խափանել, ամուսնութեան հաստատութիւնը բառնալ և ազատ կնաթողութիւնը ներել, հեթանոսական վայրագ սուգերը նորոգել, եկեղեցական պաշտօնեաները արքունեաց ստրկութեան առնուլ, եկեղեցական կալուածներուն եօթնէն հինգը գրաւել, և վերջապէս կուռք կանդնել և համարձակ զիւսպաշտութեան սկսիլ: Դիւրին է ընդունել թէ Պապ անհոգութեամբ թող տուաւ որ Ներսէսի զրած բարեկարգութիւնք խափանուին, ալ Բուզանդայ գրածները եկեղեցւոյ հալածչի և ուրացողի մը կերպարանը կը զգենուն. որ հաւանական չերևիր քրիստոնեայ իշխանի մը վրայ: Միւս կողմանէ նոյն իսկ Պապի 23 տարեկան հասակը լուրջ գործողութեանց ընդունակ չէ, վերջապէս Ներսէսի մահէն մինչև Պապայ սպանութիւնը հաղիւ թէ տարի մը անցած է և Պապ պարտաւորուած է լուսական ամբաստանութեան դէմ ինքզինքը պաշտպանել, որով աւելի զգուշաւոր լինելու ալ հարկ զգացած պիտի ըլլայ:

Յունաց և Պապայ հակառակութիւնը որչափ և պատմիչներէն վկայեալ սակայն առեղծուածական լինելէ չդադրիր, Յուն մօր դաւակ, Յունաստան ապրած, լուսական կրթութիւն առած և Յունաց օգնութեամբ թագաւոր եղած անձի մը վրայ:

Մերայինք կըսեն թէ Պարսից հետ դաշնակցեցաւ և Յունաց դէմ ելաւ (Բուզ. 238. Խոր. 94), իսկ լատին պատմիչը կըսէ թէ Տերենտ կուսակալ Պոնտոսի հաշնախարարներէն ոմանց հետ համամտութեամբ Պապը շարունակ կամբաստանէր Վադէսի առջև, և Հայոց դժգոհ լինելը պատճառելով թագաւորը փոխել կառաջարկէր, որպէս զի Հայեր լուսահատելով Պարսից կողմ չանցնին (Ամմ. 328), որ ըսել է թէ Պարսից կողմ անցած չէին տակաւին, և բոլոր գործը կամփոփուի Տերենտի անձնական հակառակութեան վրայ:

Վադէսի հրամանաւ Պապ կուգալ Կիլիկիոյ Տարսոն քաղաքը և նենգութեամբ կալանաւորուելէ կասկածելով, 300 ձիաւորով կը փախչի, հետամուտ եղող զունդը ետ կը դարձնէ. Եփրատը ի լող կանցնի, Դանիէլ և Բարդեսմիր գնդապետներուն գրաւած կիրճերէն հնարիմացութեամբ կաղատի, և իւր թագաւորութեան երկիրը կը դառնալ: Յունաց գօրավար Տրալիանոս, ստացած հրահանգին համեմատ, նախ Պապին վստահութիւնը կը գրաւէ, և հացկերութի հրաւիրելով սեղանի վրայ սակրաւորաց ձեռօք սպանել կուտայ (Ամմ. 329—230, Բուզ. 238—239): Այս կը գործուի 374 տարուոյ ամառուան մէջ Բագրևանդայ խոն գիւղը:

Խորենացոյ պատմութեամբ Պապ Յունաց դէմ պատերազմի կելնէ և զերի կիւնալ Տերենտի ձեռք և կապանօք թէոդոսի կը զրկուի և Թէոդոսի հրամանով կը գլխատուի ի Կոստանդնուպոլիս (Խոր. 96): Սակաւն Թէոդոս 379ին կալսրութեան հասած լինելով, բարեբաղդաբար Խորենացոյ անարգական պատմութիւնը ի հիմանց կը մերժուի, Թէոդոսի անուանալ լաւիտենական արատ մը չլինելու համար:

Խորենացիէն ունիմք թէ Պապ 7 տարի թագաւորած է, որ է ըսել թէ թագաւորութեան 7րդ տարին սպանուած է: Արդ, 368ին թագաւորած լինելով 374ին կը լինի վախճանը, հազիւ 24 տարեկան եղած ատեն:

Անփորձ պատանի մը երեցաւ Պապ իւր բոլոր իշխանութեան մէջ, փորձանքներու և վտանգներու մէջ արի, ալ անկարող երկրին օգտակար և ազգին սիրելի լինելու, որ լաչանի է ազգային պատմիչներուն իւր վրայ նախատանօք խօսելէն: Ամիսանոս իբրև ժիր և լուսաւից երիտասարդ մը կը ներկայացնէ Պապը, իսկ անունը շարունակ Պարա (Para) կը գրէ: որուն ստույգ լուծումը տրուած չէ: Կալանոս պարզ սխալման

կը վերագրէ և ինքն ուղղելով Պաբա (Paba) կը գրէ (Կալ. Ա. 52):

Պապայ սպանութենէ ետե Յոնք անմիջապէս՝ նոր թագաւոր մը տունն Հայոց, զի Տերենտի առաջարկն ալ պարզապէս Պապը փոխել էր և ոչ թագաւորութիւնը ջնջել: Նշանակուած անձը եղաւ Վարադդատ, թոռն Արշակայ և եղբօրորդի Պապայ (Բուզ. 248, Վարք 118), որ ի ժամանակի փախստենէն Շապհոյ, (Խոր. 96),—այլ չայտնի չէ թէ որ փախելէն—ինքն ալ կոստանդնուպոլիս գացած և կայսերական բանակին զինուորած, և ողոմպիական ըմբիշներու քաջութիւններով նշանաւոր եղած էր: Տարիքը պղտիկ և հազիւ 25 կրնայ ենթադրուիլ: Վարադդատին գալէն առաջ նախարարք Մուշեղար նախագահութեամբ խորհուրդ ըրած և Յունաց կողմը մնալու որոշում տուած էին (Բուզ. 243), ուստի Վարադդատն ալ զիւրութեամբ ընդունեցան:

Վարադդատ հազիւ 374ին վերջերը կրնայ գործի գլուխ անցած ըլլալ: Այդ միջոցին Շապուհ նորէն Հայաստանը գրաւելու հետամուտ էր, և զոնէ կիսելու և ջնջելու համար դեսպանութիւն լղեց առ Վաղէս. Վաղէս մերժեց և նորէն փոխադարձ դեսպաններ ղրկուեցան, այլ համաձայնութիւն չգոյացաւ և 375ին մեծ պատերազմի պատրաստութիւնք սկսան երկուստեք: Երբ Վաղէս կուգէր բոլոր զօրութիւնը այս կողմ թափել (Ամմ. 331), և Մուշեղի խորհրդով Հայաստանի մէջ նոյն իսկ Հայերով Յունական բանակ կազմել (Բուզ. 241), պարտաւորուեցաւ արեւելքը լքանիլ և արեւմուտքէն եկող վրտանգին դէմ վազել. և Վիկտոր զօրավարին յանձնեց Պարսից հետ բանակցիլ և զիջողական պայմաններով խաղաղութիւնը գնել, և այսպէս ոչ կրցաւ Պարսից յաջողութիւնը արդելու և ոչ ալ իւր կորուստին վրէժը լուծել (Ամմ. 331):

Վարադդատ անփորձ երիտասարդ և հասակակիցներով չըջապատուած, տակաւին կրցաւ այդ շփոթութեանց մէջէն պատուով ելնել, ազդին սիրելի լինել և հնար եղածին չափ խաղաղ կառավարութեան սկսիլ Յունաց հաճութեամբ Պարսից հովանաւորութեան տակ մտնելով (Բուզ. 241): Մուշեղ էր այդ գործերուն հողին, ոչ նուազ քաջ զօրավար, քան ճարտար աշխարհավար:

Միայն կաթողիկոսի անուան չենք հանդիպիր այսպիսի նշանաւոր ղեկուածոց՝ մէջ, ինչպէս են Պապայ սպանութիւնը,

Վարազդատայ թագաւորելը և երկրին քաղաքական կերպարանափոխութիւնը: Տարիք և բնաւորութիւն են Շահակայ արքարացումը: Սկեղեցական գործունէութիւն ալ չունիմք որ նորա անունը կրէ, և հայրապետութեան չորրորդ տարին կեանքըն ալ կը կնքէ (Խոր 94): Այդ տեղութեան չափը զոր նախկին պատմիչը կուտայ, փոփոխելու հարկ չեմ տեսներ. թէպէտ յետիններէն ոմանք մինչև 2 տարի իջեցուցած են և ուրիշներ մինչև 6 աճեցուցած, առանց ժամանակագրական ստիպողութեան: Շահակայ 4 տարիները պէտք է ղետեղել 373 էն 377:

Ոչ մահուան պարագայք չալտնի են և ոչ գերեզմանին տեղը: Հաւանական է ենթադրել որ բոլորովին քաջուած կեանք մը ունէր, և եթէ մահն ալ իւր հայրենական Մանազկերտի մէջ չեղաւ, հարկաւ մարմինը փոխադրուեցաւ իւր հայրենական կալուածը, ինչպէս բոլոր նախորդ հայրապետաց համար պատմուած տեսանք: Դիտողութեան արժանի է որ և ոչ միայն համար կրցանք գրել տակաւին թէ Մայր Աթոռին մէջ մեռաւ և Մայր Կաթողիկէին մօտ թաղուեցաւ:

Տ. ԶԱԷՆ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏՍՈՒ

1. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Շահակայ յաջորդը ղիւրաւ որոշուեցաւ ժառանգական ոճին հետեւելով և կաթողիկոս եղաւ Զաւէն Մանազկերտացեաց կամ Աղբիանոսեանց տոհմէն: Յետիններէն ոմանք (Նշխ. 28, Յովհ. 68). Զաւէնը Շահակայ եղբայր կարծեցին, բայց լինէր միայն «յալղականութենէ» կամ «ի զաւակէ» Աղբիանոսի կըսեն (Խոր. 98, Բուզ. 271), հետեաքար հաւանականագոյն է լոկ եղբորորդի կարծել:

Զաւէնի հայրապետութիւնը Խորենացին կը դնէ «յերկրորդ ամի Վարազդատայ» (Խոր. 98), և մենք Վարազդատի թագաւորելը 374ին վերջը կամ 375ին սկիզբը դրած լինելով Շահակի մահը և Զաւէնի յաջորդութիւնը միանգամայն տեղի ունեցած կը լինին 377ին և Խորենացու ժամանակադրութեան համեմատական մասը անփոփոխ կը մնայ:

Խորենացին լուռ է բոլորովին Զաւէնի արդեանց կամ արժանեաց վրայ, ալ Ներսէսի վարքը գրողը և Յովհաննէս

կաթողիկոս լառաքինահրաշ վարուք պայծառացեալ» կըսեն (Նշխ. 28, Յովհ. 68), թէպէտ ոչ գովեստի պատճառն է լայտնի, և ոչ գովանի գործերու շարք մը պատմուած է: Այլ գոնէ համբաւոյն և աւանդութեան արձագանքը ունեցած են, այդ համարձակ վկայութիւնը տալու համար:

Իսկ Բուզանդ բոլորովին աննպաստ կերպով կը նկարագրէ Զաւէնը, իբր «չարարար, խիստ, նախանձոտ» անձ մը, որ «որկորոտութեամբ, ագահութեամբ, անառակութեամբ կայր զամենայն աւուրս կենաց իւրոց» (Բուզ. 271): Բայց այսչափ տխուր նկարագիրէ ետեւ և ոչ մի դորձ չպատմուիր, մինչ պատմիչը պարտաւոր է եղելութիւնները յայտնել, որ ընթերցողը իւր տպաւորութիւնները կազմէր: Դիտելի է ևս որ այդ խօսքերը կը դտնուին Բուզանդի վերջին կցկոտուր նիւթերուն մէջ, որք շատ մը քննադատութեան տեղի տուած են:

Զաւէնի վրայ դրուած միակ մեղադրանքն այն է, որ ինքըն անձամբ և իւր քահանայք իրեն հետեողութեամբ կրօնաւորական զգեստի տեղ՝ զինուորական զգեստ, այսինքն ազատ զսակարդի աշխարհականաց զգեստը սկսան հագնել, և խօսքը աւելի ճշդելով, զանց ըրին կրօնաւորաց լատուկ «պճղնաւոր» զգեստները որք մինչև ոտքերը կը հասնէին և սկսան հագնել «խոտորկաւոր ի վերալ ծնդաց», այսինքն է մինչև ծունկը հասնող և առջևէն չեղակի բացուած զգեստներ (ինչպէս Ատորեստանիայց հին քանդակներուն վրա կը տեսնուին), այն ալ նարօտներով, ծոպերով և կոճակներով զարդարուած, և միանգամայն սամուրենի, կնքմենի, աղուէսենի և դալլենի մուշտակներ ալ գործածել, և այս զգեստներով բւմ ալ ելնել:

Արդ լայտնի է որ եկեղեցականութիւնը առաջ ալ երկու ճիւղ ունէր, մին կրօնաւորական կամ վանական անձերէ բաղկացած, և միւսը աշխարհիկ ամուսնացեալ երէցներէ կազմուած: Լուսաւորչալ աղգատոհմէն ելող հայրապետները կանուխ կամ անազան ինքզինքնին կրօնաւորութեան նուիրած էին և իրենց օրինակը՝ ընդհանրացեր էր իրենց շրջանակին մէջ: Տարբեր էր Մանադկերտացեաց կամ Աղբիանոսեանց ուղղութիւնը, որք ամուսնաւոր դասակարգէ էին և աշխարհիկ ձևերը կը տանէին: Այսպէս էր և Խաղ, որ իբր ձևասէր և պըճնասէր կը բամբասուէր, այսինքն է իւր վարդապետին Ներսէսի կրօնաւորական ողի մը չունէր, թէպէտ և սրբութեան և սքանչելագործութեան համբաւն ալ կը վայելէր միանգամայն:

Արդ խաշն ալ Մանազկերտացեաց ալզակից էր և անոնց պաշտպանութիւնը վայելեց իւր հալածմանց մէջ։ Բուդանդ Ասպուրակէսի համար սրբութեան վկայութիւնը չղանար, թէպէտև կրօնէ թէ «ազանէր զամղայեալս և ժապաւինեալս» (Բուզ. 280)։ Զաւէնի ըրածը պարզապէս դրութեան մը խնդիր կերկի, այսինքն կրօնաւոր և վանական չեղող եկեղեցականները, կրօնաւորական պճղնաւորին կամ սքեմին պարտաւոր չնկատել, և թերևս ալ դրութեան պաշտպան կանգնելը ոմանց կողմանէ մեղադրանաց առիթ ընծայեց։ Սակայն ինչ որ խաղի և Ասպուրակէսի վրայ մեղադրելի չընկատուիր, պէտք չէ որ Զաւէնի վրայ մեղադրուի։ Միւս կողմանէ աշխարհական երէցներուն աշխարհիկ ձեռով զգեստաւորուելուն օրինակը դեռ ևս կալ դաւաճներու մէջ, և Կովկասի քահանաներ աշխարհականի գլխարկներ կը գործածեն, և Թուրքիոյ եկեղեցականներուն սովորական տարազը առաջին ատեններու պատուաւոր աշխարհականներու տարազն էր, և օրինակներն ալ դեռ ևս կը տեսնուին։

Վարազդատի ժամանակն էր Զաւէնի հայրապետութիւնը, հըք փոքր ի շատէ խաղաղ և լաջող ալ էր երկրին կացութիւնը։ Բայց դժբաղդաբար տեղական չեղաւ Բատ կամ Սմբատ Սահառունի, Վարազդատայ սնուցիչը, սպարապետութիւնը ձեռք ձգելու համար դաւաճանութեամբ սպաննել տուաւ Մուշեղը, իբր Պապայ սպանութեան գործակից ցուցնելով զայն։ Բատ եղաւ սպարապետ, բայց նոյն միջոցին Մանուէլ և Կոն՝ Մուշեղի եղբայրներ Պարսկաստանէ դարձան համախոհներ գտան, Վարազդատի դէմ ելան, և հրաւիրեցին, որ թագէն ու երկրէն հրաժարի և հեռանալ (Բուզ. 242—248)։

Վարազդատ անարգեց և ինքն ալ զօրք ժողովից։ Այսչոյ դաշտի պատերազմը Մանուէլի լաջող եղաւ։ Բատ գերի ընկաւ և սպանուեցաւ, Վարազդատ ալ գերի պիտի վնայար Մանուէլի որդւոց ձեռք, և թէ հաջորդին չարգելէր, որպէս զի փախչի և երթայ (Բուզ. 249)։ Վարազդատ Յունաց կայսերութեան կողմը գնաց իւր թագաւորութեան չորրորդ տարին (Սոր. 98)։ Եւսինքն է 378-ին։ Վաղէս հապճեպով Դոթաց դէմ կերթար, ուր և մեռաւ 379-ին։ Հետեաբար Վաղէս Վարազդատի օգնելու չլիճակի մէջ չէր։ Թէպէտ որ նմին լաջորդեց, օգնել չուէց և աքսորեց ալ (Սոր. 98), հարկաւ իւր անխոհմտութեամբ ձախողութիւնը վրան հրաւիրած լինելը զգայուի։

Վարադդատի փախչելէն չետոյ, Մանուէլ Պապայ երկու պղտիկ զաւակները և անոնց մայրը մէջտեղ կըհանէ և անոնց անուամբ կը գործէ: Թագուհւոյն Զարմանդուխտ անունը (Բուզ. 251), հալ կարծեցնել կուտայ զինքն, բայց Խորենացի «ի կայսերական քաղաքէն» էր կըսէ (Խոր. 102), գուցէ տղայոց յոյն մեծ մայրը իրենց մօրը հետ փոխանակելով: Ենթադրելով որ Պապ Թագաւորելէ առաջ ամուսնացած լինի, Արշակ և Վաղարշակ իւր որդիք կրնային այս միջոցին 12 և 11 տարեկան պատանեակներ լինել:

Արտաքին ոյժ ալ դռնելու համար, պահ մը կայսեր զիմելու խորհուրդը ունենալէն ետքը (Բուզ. 251), կորոշեն Պարսից զիմել, և ձերուսին Շապուհ Սուրէն մարդպանը կը զրկէ Պարսից շահերը հոգալու, և միանգամայն կը չղէ երկուց ազայոց արքունական «թագ», և Զարմանդուխտի «վառ թագաւորաց», և Մուշեղի «թագաւորական պատմութեան» (Բուզ. 252): Այսպէս Մանուէլի Զանիւք երկիրը անդորը կացութիւն մը կըլտանայ: Ըստ Բուզանդայ յանկարծ Մանուէլ Սուրէնը կը հալածէ, Պարսիկներու վրայ երեք մեծ չաղթութիւններ կը տանի և նորէն երկիրը եօթը տարի հանդարտ կը մնայ, և այս ամենուն գրգռիչն է Մեհրուժան ուրացեալը: Եօթը տարի չետոյ Մեհրուժան նորէն պատերազմի կուգայ և Մանուէլէ կը սպանուի (Բուզ. 252—263): Բայց այս ամենը բնաւ պատմութեան հետ կապ չունի և նախորդ Արշակի պատմութենէն փոխանցուած կերևի, մանաւանդ որ Մեհրուժանը Պապայ ժամանակէն սպանուած գիտեմք:

Ըստ ալլոց Թէոդոսն է Արշակն ու Վաղարշակը զոյգ թագաւորեցնողը (Խոր. 100), ալլ այս կրնայ Թէոդոսի կողմանէ պարզ հաւանութիւն լինել, քանի որ արեւելքի գործերով զբաղելու կամք ալ չունէր Թէոդոս: Նորէն կըլիշուի Արշակայ և Վաղարշակայ թագաւորելը (Բուզ. 264), բայց այս ալ երկուց եղբարց ամուսնական պսակադրութեան հետ, իբր չափահասներ՝ թագադրութեան և օծման արարողութիւնը ընդունելն է: Արշակի կինը եղաւ Մանուէլի Վարդանդուխտ աղջիկը (Բուզ. 262), թէպէտ ուրիշներ Բաբգէն Սիւնիի աղջիկը կըսեն (Խոր. 100): Իսկ Վաղարշակ առաւ Սահակ Բագրատունիի աղջիկը: Այս եղելութեան թուականը եղած է 380 տարին:

2. ՄԱՀՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Բաւական կարեւոր դիպուածներ կատարուած են այդ միջոցին, և Զաւէն հայրապետը եղած պիտի լինի մանուկ թագաւորները պսակողն և օծողը. սակայն պատմութիւնը երբէք հայրապետին անունը չի բեր: Ընդհանրապէս Մանազկերտացիք մեր պատմիչներուն համակրութիւնը չեն վայելած:

Զաւէնի պաշտօնավարութիւնը տեւած է չորս տարի (100ր. 98), և այդ տեղութիւնը պէտք է դնել 377-էն 381: Միւս կողմանէ 351 կրնայ Արշակայ երկրորդ տարին ալ ըսուիլ, յորում զրուած է Զաւէնի կաթողիկոսութեան վերջը (100ր. 100):

Զաւէնի պաշտօնավարութեան տեղութիւնը Բուզանդ երեք տարի ըսած է (Բուդ. 272), որ կրնայ Գ և Տ թուառներու շփոթութենէ ծագել. նոյնը կրնամք ըսել ուրիշ երեք տարի ղնողներուն համար ալ (Յովհ. 68): Իսկ Օրբելեան միայն մէկ տարի կուտայ (Օրբ. Բ. 249), ինչպէս կընեն ևս նորերէն Զամէան և իրեն հետեողներ ժամանակագրական հաշիւը ուղղելու համար: Սակայն մեր հաշուով Ներսէսի մահէն մինչև Սահակի ընտրութիւնը, 373-էն 387 միջոցը ճշգիւ կը պատասխանէ երեք Մանազկերտացիներուն 13 տարիներուն, և կամաւական փոփոխութեանց պէտք չ'մնար:

Զաւէնի մահուան պարագայք, ինչպէս և իւր թաղման տեղը, պատմութեանց մէջ չիշատակուած չեն, այլ սովորական հետեողութեամբ թաղուած կը լինի իւր հայրենական դամբարանը ի Մանազկերտ:

Բուզանդ Զաւէնէ ետքը կը դնէ Շահակ Կորճեայ անունը կաթողիկոս մը միայն երկու տարուան համար (Բուդ. 272): Յետագայներէն Միխայել Ասորի՝ Շահակը Զաւէնի եղբայր ըրաւ և վեց տարի պաշտօնավարութիւն տուաւ (Միխ. լաւել. 34), իսկ Խորենացի և բոլոր հին ու նոր պատմագիրք և ցուցակագիրք այդպիսի անձ մը չեն ճանչնար. մեք ալ Բիւզանդի առանձնակ վկայութեամբ նոր անձ մը ցուցակի չեմք անցներ: Զաւէնի լաջորդութիւնը նախապատրաստեալ էր ժառանգական ոճով Պարթևազնեայց և Մանազկերտացեաց տոհմներուն մէջ, և Ասպուրակէս պատրաստ էր, և զուրա՛, անձ մը Կորճէից տոհմէն ներս մուծանելու ոչ հարկ կայր և ոչ պատեն հաւիթ:

Նիժէ Բուզանդի գրածին ալ մեկնութիւն մը տալ ուղտի,
ի ղէպ է գիտել, որ Կորճեալք ուրիշ չորս գաւառներով Պար-
սից ձեռք անցած Յայնկոյս Տիպրիսեան նահանգը կը կաղ-
մէին, և ալդ նահանգը կրնար իրեն լատուկ գլխաւոր պիտ
մը ունենալ, այսինքն կայսրկոպոսապետ մը, որ շփոթմամբ
կաթողիկոս և Մայլ Աթոռոյ կաթողիկոս կարծուեցաւ: Հիմա
ալ Եգիպտոսի փոխարքայութիւնը Հայոց առաջնորդին պատ-
րիարքի տնտղոս կուտայ: Այսպիսի ոք եղած պէտք է ըսել
(Շահակ Կորճեալ զլուրի եպիսկոպոսաց) Կոչուած անձը (Բուզ-
272), որուն վրայ ալդ անորոշ բացատրութիւնէն աւելի տեղե-
կութիւն չունիմք:

Տ. ԱՍԳՈՒՐԱԿԷՍ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ

1. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ

Զաւէնի անփշական լաջորդն եղաւ Ասպուրակէս զեղաւակէ Ագրիանոսի» (Բուդ. 272), կամ «ազգական Շահակայ և Զաւենայ (Խոր. 100), կամ ըստ ոմանց նոյն իսկ «եղբայր նորուն» Զաւենայ (Վարք. 28, Յովն. 68), և կրնայ ալ ընդունուիլ այդ վերջին պարագայն: Կաթուղիկոսանալուն թուական պիտի ընդունեմք 381 տարին, որոյ Մայիսին գումարուեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ Ս. Ժողովը լորում Մեծ Հայոց եպիսկոպոսներէն ոչ ոք ներկայ գտնուեցաւ: Ամեն պատմագիրք համաձայն են իբրեւ բարի և առաքելի և սրբաւրօն անձ ճանաչել զԱսպուրակէս, նոյն ինքն Բուզանդ գովեստներ կը շուպլէ, Թէպէտեւ կընդունի թէ զգետտի մասին ըստ ամենայնի Զաւէնի կը հետեւէր (Բուդ. 280):

Ասպարակէսի կաթողիկոսութեանէն քիչ ետքը կը մեռնի Մանուէլ խաղաղական մահուամբ. կարեւոր նորութիւն մը Մամիկոնեան ասպարապետներուն շարքին մէջ, զոր և ինքն ցաւելով կը դիտէ, թէ «զլատթար մահս մահճացս եհաս ինձ մեռանել» (Բուզ. 265): Մանուէլի մահուամբ նորէն երկպառակութիւնք սկսան և երկու զրացի պետութիւններուն թշնամութիւնները զորոտեցան: Բաց թէոդոս Մեծ կայսրը և Շապուհ Գ. Պարսից թագաւորը՝ Երկայնակեաց Շապուհի թոռը՝ խաղաղութեան դաշինք հաստատեցին 384 տարին (Dreyss Ա. 165), և այդ առթիւ Հայաստանի մէջներսին բաժանեցին:

(Խոր. 102), միանգամ ընդ միշտ խնդիրի առիթը վերցնելու համար: Յունաց բաժին եղան Բարձր Հայոց և Ծովաց նահանգներ ինչ ինչ լարակից մասերով միևս նահանգներէն. և Արշակ ասն կողմը անցաւ անհաւատի ձեռքին սակ չմնալու համար (Փարպ. 33):

Գրեթէ տասուերէք նահանգներ Պարսից մնացին աշխարհին մեծադուռն և լաւագոյն մասը, բայց նախարարներէն շատեր Արշակի հոռէն սկսան զաղթել: Ասպուրակէս հայրապետ, որոջ հայրենիքն ալ աթուռն ալ Պարսից բաժնին մէջն էր մնաց իւր տեղը, և կենթադրեմք թէ զլիսաւոր զեւ ունեցաւ նոր Արշակունի թագաւոր մը գնելու որոշման մէջ, որ եղև Խոսրով, թոռն նախկին Արշակայ, բայց ոչ եղբայր Վարդդասայ, և գտնէ 45 տարեկան մարդ մը սույն 384 տարւոյն մէջ, որովհետև լոյժ ծեր մեռած կըսուի 415-ին:

Շապուհ Գ. Խոսրովը թագաւորեցնելէն ետքը հրաւեր փարդաց զաղթող նախարարներուն, և ոչ միայն ասոնցմէ շատեր ետ դարձան, այլ և միւս կողմէն զաղթողներ ալ եղան Հունիի (ալժմ կամախ) գանձերն ալ ի միասին բերելով: Աստի երկու հալ և ազգակից թագաւորաց թշնամութիւնը, որ վերջացաւ երեւել դաշտի ճակատամարտով և Խոսրովի լաղթութեամբ, որով աշխարհին բաժանումը մնալուն և հանդարտ ձև մը առաւ:

Ասպուրակէսի համար գրուած է թէ «առաջնորդեաց զբանն Խոսրովու» (Բուդ. 272), և սպդ կը ցուցնէ մեղ թէ իւր նախորդներուն պէս անտարբեր չմնաց ազգային և քաղաքական գործոց ընթացքին վրայ, և թէ արքունեաց մէջ ստանձնեց ասն զերր, զոր կը պահէին և կը վարէին Պարթևեան տոհմին կաթողիկոսները:

Ասպուրակէսի հայրապետութիւնն ալ կարի համառօտ եղաւ, միայն հինգ տարի (Խորենացի 100), որով կերելի թէ սա ալ նախորդ Մանաղկերոտացեաց նման ծերութեան ատեն կաթողիկոս նստաւ: Ասպուրակէսի կաթողիկոսութեան տարիները ոմանք եօթնի կը քարձրացնեն, թերևս Ե և Է թուատառերու չվիժմամբ. ուրիշներ երեքի կիջնցնեն իրենց ժամանակագրութեան հնազանդեցնելու համար, մեք զժուարութիւն չեմք զդար սկզբնականը պահելու: Մահուան թուականը կը լինի 386. պարսկացի չեն գրուած, իսկ գերեզմանին տեղ դարձեալ հայրենական Մանաղկերտը պէտք է ենթադրել:

2. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՆՁԵՐ

Բուզանդի պատմութեան վերջը ինչ ինչ կցկտուր լիշատակներ կը գտնեմք Խոսրովի ժամանակ փալտուն սրբակրօն և պիսկոպոսաց և միալնակեցաց վրայ, որք ի միասին առեալ կարող են Ներսիսեան աշակերտութիւն և բարեկարգիչներու խումբ մը համարուել, իբրև նախընթաց Սահակեան աշակերտութեան և թարգմանիչներու խումբին: Արդարոց լիշատակը օրհնութեամբ տօնելու համար, անունները կը քաղեմք այստեղ:

Յիշատակեալ եպիսկոպոսներն են.

Ա. Փաւստոս եպիսկոպոս, ծագմամբ հռոմ, թեւալալ կամ զործակալ Ներսէսի, տասուերկու խորհրդակից եպիսկոպոսներուն թիւէն. տեսուչ աղքատանոցաց մինչև Խոսրովի ժամանակ (Բուզ. 273):

Բ. Զորթ եպիսկոպոս, ալր ներքինի, ընկեր առաջնոցն ի պատիւս և ի պաշտամունս (Բուզ. 273):

Գ. Արսիթ եպիսկոպոս Բասենոյ, Դանիէլի աշակերտութենէ մնացած, քարոզութեամբ շրջող մինչև ցխոր ծերութիւն (Բուզ. 274):

Դ. Նիրակոս եպիսկոպոս Տաթոց, յառաջն Շահապ կոչուած, հովուական աշխատութիւններով նշանաւոր (Բուզ. 278):

Ե. Զորթուաղ եպիսկոպոս Վանանդայ, նոյնպէս նշանաւոր (Բուզ. 278):

Զ. Տիրիկ եպիսկոպոս ի գաւառէն Բասենոյ, նոյն կերպով նշանաւոր (Բուզ. 278):

Է. Մովսէս եպիսկոպոս ի գաւառէն Բասենոյ, նոյն կերպով նշանաւոր (Բուզ. 279):

Ը. Ահարոն եպիսկոպոս, այս ալ արդիւնաւոր (Բուզ. 279): Իսկ լիշատակեալ միալնակեացներն են.

Ա. Շաղիտա Ասորի, Դանիէլի աշակերտութենէն, ճգնող Վաւրի լեռն, որ Ներսէսի մահը տեսիլքով իմացաւ (Բուզ. 224—226):

Բ. Եպիփան լոյն, նոյն աշակերտութենէ և նոյն տեսիլքը տեսնող, ճգնող Մովսէս Մամբրէ լեռը, և լունաց կղզիներուն մէջ վախճանած (Բուզ. 226—228):

Գ. Առստոմ, եղբայր Փաւստոս եպիսկոպոսի, ծագմամբ

Հոռոմ, ճգնող Սւրարատ գաւառի (Բուզ. 273)։

Դ. Գինդ Սլկունի, տեսուչ արեղալից, վարդապետ անուն ստացած, ճգնող Ոսկեանց լերան վրայ (Բուզ. 280)։

Ե. Մուշէ, ձեռնասուն և լաջորդ Գինդի (Բուզ. 281)։

Զ. Տրդատ կամ Տրդած, ճգնող ի Տարոն, Ներսէսի մահուան ներկայ (Բուզ. 281)։

Է. Վաչակ։

Ը. Արտոյտ։

Թ. Մարախ. երեքն ալ Գինդի նշանաւոր աշակերտներ։

Այս սրբակրօն անձանց կը խառնէ Բուզանդ ստորին անձնաւորութիւն մը, Յովաննէս եպիսկոպոս, Փառէն կաթողիկոսի որդին, որ մինչև ծերութեան տարիքը ընչից սիրոյն արքունեաց մէջ ծաղրածուի պաշտօն կը վարէր։ Կը պատմուի թէ չորս ոտքի վրայ և կառաչելով պալատին մէջ կը պտտէր և թագաւորին մեղքը վերցնող ուղտ կը ձեւնար, որպէս զի իւր վրան ագաղակաց մուրհակներ դնեն։ Սա ինքն անկնունք աւագակ մը լերան վրայ քահանայ կը ձեռնադրէ, որպէս զի իբրև իրաւունք անոր գեղեցիկ ձին գրաւէ (Բուզ. 274—278)։ Ասանկներու իշատակութիւն ալ կրնայ իբրև զգուշաւորութեան օրինակ ծառայել։

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓԱՂԻԿՆԵՐ *

Եթէ ճշմարիտ են ասածները, ինքնին չայտնի է, թէ ալ տառապեալ վիճակից փրկուելու համար զարման ինչ պէտք է լինի։ Արհեստական կեթպով մտցրած դրութիւնը՝ պէտք է բընական վիճակի դարձնել։ Նոր աշխարհաբար լեզուն պէտք է իւր բռնի կապանքներից արձակուի և զարգանալու ազատութիւն ստանայ։ Մի լեզու շատ աղբիւրներից է ստանում իւր սնունդը, մինք հարազատ աղբիւրները բռնի փակել ենք և եղածի մէջ ճգնում ենք օտար տարերք խառնել, շատ անգամ բացէի բաց անտեղի կերպով։ Զարգանալու ազատութիւնը մասամբ արդէն նշմարում է, ինչպէս վերը լիշատակեցինք, ինքնուրոյն գրուածքներում, ուր որ գաւառաբարբառների, արևմտեան աշխարհաբարի և առհասարակ գրաբարի աղբեցութիւնն օրէցօր աւելի զօրանում է, որչափ որ մեր գրական աղանդաւորները խռովին և չփութին այդ իրողութիւնից։ Իսկ թարգմանական լեզուն տակաւին ճնշում է անտանելի օտարաբանութիւնից։ Մինչդեռ հենց այդ լեզուի մեծագոյն կարևորութիւնն է զգալի։ Մեր ինտելիգէնտը օտարի խղճաներով է ապրում, նա նոյն իսկ հասարակ խօսակցութեան ժամանակ՝ նախ օտար տարազով է մտածում, ապա իւր շինովի թարգմանութեամբ է խօսում։ Մեր այժմեան լեզուն աղքատ է ինտելիգենտի խղճաների համար, ուր որ ամբոխը այդչափով դեռ ևս եօլլա է զնում։ Հէնց Գր. Արծրունուց սկսած մինչև Կասրուալ ինտելիգէնտը՝ ամենալոյս գրուածք գրարարախառն են կոչում, եթէ կարդացողին անհասկանալի է գրուածքը, բայց արդեօք շարադրութիւնն է տհաս, թէ կարդացողն է խակ, ալս մասին տրանջողները խոհեմաբար լռում են և շարունակում են իրենց աղքատ լեզուով՝ ուրեմն և աղքատ իշխաններով չահատակել մեր գրականութեան մէջ, ըստ ամենալո-

*) «Առաջադիւր» 1902. № 1.

նի ամբոխին հաւասարուելով, Արդ տուէք ինտելիգէնտին լաւ դործիք, և նա կսկսի լաւ լեզու գործածելու վարժուիլ և իւր իղէաներով բարձրանալ: Թերեւս այն ժամանակ ստանանք ժողովրդական գրականութիւն, կամ աւելի լաւ է ասել՝ ազգային գրականութիւն, փոխանակ արդի ամբոխային գրականութեան: Այն ժամանակ մեր գրականութիւնը լոկ միայն հասարակ ժողովրդեան պիտուք չի լինի, այլ և ինտելիգենտի սիրելի ասպարէզ կը դառնայ: Բոլոր փոքր աղգերն այսպէս են առաջ գնում, մենք ինչո՞ւ բացառութիւն պիտի կաղմենք:

Այս բացատրութիւնների հետ ինքնին խնդիր է ծագում. արդեօք իրօք անդալի վհատեցուցիչ են ուսումնասիրիս թարգմանութիւնները: Ես կը փորձեմ «Մշակից» հանած օրինակով ցոյց տալ, թէ ինչպէս է ծաղկում մեր մէջ թարգմանութեան արուեստը, և այսպիսի իրազնութեան համար ես ընտրել եմ այնպիսի աշխատաւորի գործ, որ համեմատաբար աւելի զգուշ և լաւ թարգմանիչ պիտի համարուի, քան ուրիշները. իսկ եթէ այս օրինակն այսպէս է, մենք կարող ենք երեւակայել, թէ միւս թարգմանիչների արտադրութիւնն ինչ պիտի լինի:

Թարգմանութեան դէմ առ դէմ սրբազրածը գնելով, կարիք չեմ տեսնում միշտ տարբերութիւններն էլ լատկապէս ցոյց տալ. հատուածներից ոմանք ինքնին հասկանալի կը լինին ընթերցողին, հետեապէս առանց բացատրութեան կը թողնեմ. միւսների մէջ ես կ'ընդգծեմ սխալն ու ուղիղը. և միայն մնացած հատուածների համար բացատրութիւններ կը տամ ծանօթութիւններում: Թարգմանութիւնը չեմ համեմատել այն քնազրի հետ, ինչից որ «Մշակի» աշխատակիցը թարգմանել է, այլ փորձել եմ ըմբռնել թարգմանչի բուն միտքը և ըստ այնմ սրբագրել. իսկ եթէ տեղ տեղ ինձ համար իմաստը տարակուսելի է եղել, այսինքն թէ ինչ է ուղեցել թարգմանիչը լայտնել, այդ բանը մատնացոյց եմ արել հարցական նշանով (?), որով ինքս տարակուսելի եմ համարում նոյն իսկ իմ սրբագրութիւնը:

Թարգմանութիւնը

Հրէաների այդ կարօտը դէպի Սիօնը և յուր Սիօնի վերաբերմամբ՝ մի տեսակ կոնկրէտ, եթէ կարելի լինէր, կա-

Սրբագրածը

Սիօնի կարօտով և Սիօնի վերահաստատութեան լուսով մարմնանում է, կամ, աւելի լաւ է ասել, աշխարհագրական

սէի՝ աշխարհագրական արտա-
յայտութիւն էր այն հաւատի,
որ նրանք ունէին Մեսսիայի
զալտեան վերաբերմամբ ¹⁾։

Առանց մանուածապատ սո-
փիստութիւնների զժուար է
հրէական պատարագի մէջ ա-
ւետեալ Մեսսիայի զալտեան
վերաբերեալ աղօթքները բա-
ժանել այն աղօթքներից, որոնց
նպատակն է ոչ պակաս
բաղձալի վերադարձը զէպի
պատմական հայրենիքը ²⁾։

Միայն XVIII դարի մէջեր-
քում, — երբ լուսաւորութիւ-
նը, որի առաջին կարապետը
եղաւ ժողովրդականացնող փի-
լիսոփայ Ուոլթէս Մենդէլսոն,
սկսեց թափանցել հրէական մի-
ջավայրը, — այդ զաղափարը
սկսեց փոխուել։

Բացի յայնուպահան կերպով
էին ըմբռնում իրանց կրօնի
վարդապետութիւնները ³⁾։

անունով արտայայտում է —
Մեսիայի զալտեան հաւատը,
որ հրէայք դաւանում են ¹⁾։

Առանց կարկատուն սոփիս-
տութիւնների զժուար է հրէա-
կան աստուածայնութեան
մէջ դատել Մեսիայի զալտ-
եան նուիրած աղօթքները՝
այն աղօթքներից, որով մաղ-
թում են ոչ նուազ փափագե-
լի վերադարձ օտարութիւնից
զէպի պատմական նախկին
հայրենիքը ²⁾։

Այդ զաղափարն սկսեց փո-
խուիլ միայն XVIII դարու
կէսերին, երբ որ հրէաների
մէջ մուտք գործեց լուսաւո-
րութիւնը, որի առաջին կա-
րապետը հանդիսացաւ ժողո-
վրդականացնող փիլիսոփայ
Ուոլթէս Մենդէլսոնը։

Իսցիծնալական կերպով էին
ըմբռնում իրանց կրօնի վար-
դապետութիւնները, այսինքն
հաւատալիքին բանական բա-
ցատրութիւններ տալով, կամ
նուրը իմաստասիրելով ³⁾։

¹⁾ «Այդ Միսնի կարօտ, աւել Միսնի յոյս» — աւելորդ է աւել
դերանունը, որովհետեւ «կարօտն ու յոյսը» արդէն որոշուել են «Միսն»
բառով — «Առնկրէստ կարեւի էր թարգմանել «թանձրացեալ» բառով,
որովհետեւ ոչ մի բանաւոր պատճառ չի տրուում օտար բառ գործ դնե-
լու, թէպէտ ուրիշ զէպերում չի արգելուի այդպէս բառի գործածու-
թիւնը։ Բայց եւ «թանձրացեալ»-ից էլ խորշում եմ և «մարմնանալ»
բառն եմ տեղը դնում, աչքի առաջ ունենալով, թէ չօգուած կարգա-
ցողներն առաւելապէս հասարակ մարդիկ պիտի լինին։

²⁾ Ամենայն «սոփիստութիւն» արդէն ինքնին մտնում է տ-
պատ է. «մանուածապատ սոփիստութիւն» նոյնաբանութիւն է, որպէս
եթէ սակինք «թաղ ջուր», «տառ ստուգ», «տաք կրակ»։ Եւ զերադա-
սեցի «կարկատուն» բառը, որովհետեւ ցոյց է տալիս մի քանի և զա-
նազան սոփիստութիւններից կցկցած պատճառարանութիւն, ուրեմն
այդ բառը արտայայտում է մի կարեւոր ներութիւն — «Պատարագ» բա-
ռը միայն քրիստոնէական նշանակութեամբ քահանայադրժութիւն է
Քրիստոսի արեան և մարմնոյ, իսկ հրէից մէջ «պատարագը» պարզա-
պէս նիւթական զոհ է, և ոչ թէ նաեւ աղօթքներ ու եկեղեցական ա-
սպարածներու երգեր և այլն. այն ինչ հատուածի մէջ աստուածայնա-
կան ծիսակատարութիւն է ակնարկում։ — Մնացած տարբերութիւնները
արդէն ընթերցմամբ որոշում են։

³⁾ Վիտեմ որ դուք զանազանում էք բացիանալ ականը լա-

Հրէաներին աւետած Սիօնը պէտք էր հասկանալ միայն հոգեւոր մտքով, իբրեւ պահպանումն հրէական միաստութեան ամբողջ մարդկութեան մէջ, իբրեւ միակողմանի (?) չաղթանակ հրէական բարոյականութեան՝ ուրիշ ազգերի նուազ վսեմ ու ազնիւ վարդապետութիւններին նկատմամբ:

Բարեփոխուած հրէութիւնը առանց սիօնիզմի, ալսինքն առանց բաղձանքի և լոյսի հրէական ազգի վերամիացման նկատմամբ — ապաղալ չունի:

Որոնք կամ կը խափանեն հրէաների առանձնալատուկ ցարգացումը, կամ ստիպողաբար կենթարկեն նրանց յէզական միմիկրիի (նմանողութեան) որ նրանց՝ կենսական լիազօրութիւն ունեցող ինքնատիպ ազգից կը դարձնի միջակ կամ վատ պատճէն ուրիշ նախօրինակների՝⁴⁾

Հրէաներին աւետած Սիօնը պէտք էր հասկանալ միայն հոգեւոր մտքով, իբրեւ իրանց միաստութեան գաղափարի լարատեութիւն մարդկութեան մէջ, իբրեւ իրանց վսեմ և ազնիւ բարոյականութեան բացարձակ (?) չաղթանակ՝ ուրիշ ազգերի թերի վարդապետութեանց վերայ:

Բարեփոխուած հրէութիւնը առանց սիօնիզմի, ալսինքն առանց բաղձալու և լուսալու, թէ երբ և իցէ հրէական ազգը վերստին պիտի միանալ ապաղալ չունի:

Որոնք կամ կը թուլացնեն հրէաների անհատական դարգացումը, կամ նրանց կը բռնադատեն ցեղական միմիկրիի (տիմարաբար նմանողութեան), որով նոքա, փոխանակ ինքնատիպ կենսունակ ազգ մնալու, կը դառնան միջակ կամ վատ պատճէն միօտար տիպարի՝⁵⁾

ցիօնալիստականից. հոյերէն լեզուն աղայտի նրբութիւնները նախապատմեան կառուկցութեամբ է ձեռնդնում, և ոչ թէ բառով Դուք անում էք քրացիօնալիստական կերպով», ևս գրել ևմ քրացիօնալիստ քերպովն օտնկահալն կասէ: քրաօնէյ կերպովն. որ գէթ կարծութեան համար նոխադասելի է, մանաւանդ որ լիովին սրտալայտում է պահանջած իմաստը Մեր մասնիկները մի քանի նշանակութիւն են հազարում բառին. «գրական» նշանակում է և՛ «գրագէտ» և «գրաւոր», «չափշտակութիւն» նշանակում է և՛ «չափշտակելը» և՛ «չափշտակուիլը» և «չափշտակած իրը»: Այս հիմամբ հայերէն թարգմանութեան մէջ «քրացիօնալիստ» կտրուկ է ոչինչ չտուեցով նշանակել նաև «քրացիօնալիստական», բայց աւելի կարճ կերպով և լսելիքը խնայելով — Եթէ հորկ է համարում օտար լատի գործածութիւնը, որ բնթերցողին զըժուարութիւն պիտի պատճառէ, այնք է լուսարանութիւն էլ վերան կցել, ինչպէս որ ևս սլոգի, որպէս զի ապահով լինինք, թէ ընթերցողին մթնութեան մէջ չենք թողնում:

^{4 5)} Ուշադրութեան արժանի է հերանց» բառի տեղը նախադասութեան մէջ, (Նոյնայն և հետեւեալ հատուածում — «միայն» բառի տեղը):

Նոր սխօնիլմը իր ծագմամբ միայն մասամբ է պարտական հրէութեան ներքին ձգտումներին, ժամանակակից կրթութեամբ հրէաների հիացմանը հրէաւ ազգի պատմութիւնից և կրած տանջանքներից, սեփական ցեղալին ընդունակութիւնների զարթնած ինքնագիտակցութեանը, ամենահին ցեղը հեռաւոր ապագայի համար անմնաս պահելու և նախնիքների սխրագործութիւններին յաջորդների նոր սխրագործութիւններ աւելացնելու փառասէր տենչին:

Այդ ոչ անցաւազար օշխատանքը, որ կաշանում էր մոռացութեամբ աղգալին անհատականութիւնը նորից ձեռք բերելու մէջ, հեշտացաւ միւս աղգերի վարմունքի շնորհով, որոնք դուրս էին գցում իրանց միջից հրէաներին իբր խորթ տարր:

Ահագին տարբերութիւն կայ նրա ներգործական պատրաստակամութեան մէջ զէպի կազմակերպումը և նուիրատուութիւնները և դուրս կրօնական մասնականների աղօթատէր կրաւորականութեան մէջ:

Նրանց մէջ աւելի շուտ կար մի բնազդալին ոգևորութիւն, որի վրա ազդում էին ամեն տեսակ թագունը գլխացումներ — բարեպաշտութիւն, հնագիտա-պատմական սանտիմենտալութիւն, բարեգործութիւն (?), տոհմալին հպարտութիւն⁵⁾:

Նոր սխօնիլմը մասամբ միայն ծագում է հրէութեան լատուկ ձգտումներից, արդի կրթութեամբ հրէաների հիացումից (թէ իրանց ազգը ինչ զարմանալի պատմութիւն է ունեցել և ինչ տանջանքներ է կրել), սեփական ցեղալին ընդունակութիւնների նոր զարթած ինքնագիտակցութիւնից, և վերջապէս այդ ամենահին ցեղը լաւիտեանս անվնաս պահելու և պապիւրի սխրագործութիւնների վերաջ թողնելի նոր սխրագործութիւններն աւելացնելու փառասիրական տենչից:

Այդ տաժանելի աշխատանքը, որ ով մոռացութեան մասնութեամբ աղգալին անհատականութիւնը՝ նորից պիտի ձեռք բերուէր, հեշտացաւ միւս ազգերի վարմունքով, որ իրանց միջից՝ իբր խորթ տարր՝ դուրս էին վնասում հրէաներին:

Ահագին տարբերութիւն կայ նրա կազմակերպութեան և նուիրատուութիւններ անելու ներգործական պատրաստակամութեան մէջ և լոկ միայն աղօթքներ մրմնջող մեծ սիականների կրաւորականութեան մէջ:

Նրանց մէջ առաւելապէս զործում էր մի բնազդական ոգևորութիւն, որին սնունդ էին տալիս ամէն տեսակ ծածուկ զգացումներ — բարեպաշտութիւն, պաճուծեալ հնասիրութիւն և հայրենասիրութիւն, ողորմածութիւն (?), տոհմալին հպարտութիւն⁵⁾:

^{5) 5)} «Ա. ելի շուտ» — արդեօք արդեօք? «թագուն» — իմ թագըրած,

Հրատարակեց մի փոքրիկ գիրք, որ մինչ այդ անձանօթ որոշակութեամբ հռչակեց այն փաստը, որ հրէաները ազգ են ⁶⁾;

Որ, չնայած դիմադրութեան, կալացաւ Բաղելում ⁷⁾;

Սխոնիզմը ձգտում է հրապարակա-իրաւային ապաստարան ստեղծել հրէայ ժո-

Հրատարակեց մի փոքրիկ գիրք, որ մինչև այդ ժամանակ չլուած պարզութեամբ հրապարակ հանեց այն իրողութիւնը, թէ հրէաները ազգ են ⁶⁾;

Որ, հակառակութեան չընայելով, գումարուեցաւ Բաղելում ⁷⁾;

Սխոնիզմը ձգտում է ազգաց իրաւունքով ճանաչուած մի անդորր ա-

«ժածուկ» — ինքնին ժածուկ մնացած — Շատ պիտի զարմացնէ ընթերցողին, որ «հնադիտա-պատմական սանտիմենտալութիւն» արագորէր եմ շրջմամբ և առել եմ պաշտօնեալ հնասիրութիւն և աղգասիրութիւն: Գարեջի է թէ աւելի լաւ շրջելու ձև կայ, քան իմ առաջարկածը. այս չէ խնդիրը: Այլ այն, թէ երբեմն օգտակար է շրջել, ընդհանուր մասնատրեւով կամ մասնատորը ընդհանրացնելով: Սանտիմենտալութիւն նշանակում է ծայրահեղութեան կամ ծրծաղականութեան աստիճանին հասցրած բարակ և փափուկ դժուար մտնեցողութիւն: Ընդհանուր զգափար է. ևս ընտրեցի մասնատորը — հնա սիրութիւնն ու ազգասիրութիւնը: Իսկ եթէ տնտեսաւ կարեւոր համարուի ընդհանրի պահպանութիւնը, այն դէպքում պէտք է ի նկատի առնուի, որ հայերէն լեզուն զգացմունքի արտայայտութիւնը ձեռնարկում է առաւելագոյն սիրտ բառից բարդութիւն կամ ռոմանթիկալութիւնով — սրտմտութիւն, սրտոտ, թուր և սիրտ, մեծ և սիրտ, պնդ և սիրտ, սրտաշարժ, սրտաբեկ, սրտակէշ, սրտատրոփ, սրտացու և այլն, որոնք «թող ներքի լինէ» որ «սանտիմենտալ» (Թարգմանեմ «սրտակալութիւն», «սրտափափուկ» կամ աւելի լաւ «սրտազնեղութիւն» իսկ զոյականը «սրտափափութիւն» կամ «սրտազնեղութիւն» բառով: Ժողովուրդը «սանտիմենտալ» օրիորդի համար առում է. «հալում է», «սիրտը լքցուել է»:

⁶⁶⁾ «Փաստ» նշանահնչութեամբ փակ տի տեղ դնելը՝ սխալ է: — Պէտք է զանազանել որ և թէ շաղկապները, մանաւանդ որ տգեղ կերպով սրտը կրկնում է,

⁷⁷⁾ Միջանկեալ նախադասութեան բառն պէտք է դրուի վերջը որպէս զի զգալարտոր խնդուի, թէ միջանկեալ աւարտուեցաւ. իսկ ընդհատուածը շարունակում է. այսպէս է պահանջում լեզուի ոգին: Ընդարձակեմք միջանկեալ և տեսնենք զանազանութիւնը.

«Որ, չնայելով հակառակութիւններին, գումարուեցաւ Բում».

«Որ, չնայելով դատադրութիւններով վաղուց պատրաստուած հակառակութիւններին, գումարուեցաւ Բում».

«Որ, չնայելով դատադրութիւններով վաղուց պատրաստուած մեծի և փոքրի հակառակութիւններին, գումարուեցաւ Բ.»

«Որ, հակառակութիւններին չընայելով, գումարուեցաւ Բ.»

«Որ, դատադրութիւններով վաղուց պատրաստուած հակառակութիւններին չնայելով, գումարուեցաւ Բ.»

«Որ, դատադրութիւններով վաղուց պատրաստուած մեծի և փոքրի հակառակութիւններին չնայելով, գումարուեցաւ Բ.»

ղովրդի համար Պալեստինում⁸⁾։

Նրանք քարոզում են, որ պէտք է պարտադիր բան համարել օրինակելի, գաղափարական կեանքը, որ պէտք է խորշել բիրտ նիւթապաշտութիւնից, որին կեանքում արժանավել իղէալ չունենալու պատճառով, աշխարհն հետ են երթարկում ձուլման կուսակից հըրէաները, երբ ամեն հրէայ պէտք է խիստ հսկողութեամբ վերաբերվի իր խրաքանչիւր խօսքին և վարմունքին։

Ամեն ջանք գործ են դնում իրանց հրէութիւնը ծածկելու, ապարդիւն ջանքեր և անախորժ ամեն մի քրիստոնեայի համար, որ փոքր ի շատէ օժտուած է չափի զգացմունքով։

Խոշոր տէրութիւններից մի քանիսի կառավարութիւններին ինչ նախադրւումներից ուղղված (?) ղեկուցագիրներով լատնված էր, թէ ինչ նպատակների է ձգտում սիօնիդմը։

Հակառակորդները մեղադրում են նրանց չահասիրութեան կամ սնափառութեան մէջ⁹⁾։

Նա չէ կարող լարել աշխարհի շարժման, որ իմաստ ունի աշխարհում, որ չափով

պատան ստեղծել հրէայ ժողովրդի համար Պալեստինում⁸⁾։

Նրանք քարոզում են, թէ պէտք է պարտք համարել գաղափարական օրինակելի կեանքը, թէ պէտք է խորշել խիստ նիւթապաշտութիւնից, որին ձուլման կուսակից հրէաները աշխարհն հետ կերպով ենթարկում են, կեանքում արժանավել իղէալ չունենալու պատճառով, և թէ ամենաշին հրէայ խօսք ու վարմունքի մէջ պէտք է խիստ զգուշ լինի։

Ամեն ջանք գործ են դնում իրանց հրէութիւնը ծածկելու, որ ապարդիւն է, մանաւանդ ախորժելի ևս չի կարող լինել աշխարհի քրիստոնէին, որ փոքր ինչ չափաւորութեան և արժանապատուութեան զգացում ունի։

Մեծ պետութիւնների կառավարութիւններին լատնունեցաւ հաւատարիմ աղբիւրներից ստուգուած (?) ղեկուցագիրներով, թէ ինչ նպատակների է ձգտում սիօնիդմը։

Հակառակորդները նոցա մեղադրում են շահասիրութեան կամ սնափառութեան համար⁹⁾։

Նա չի կարող կուսակից գառնալ աշխարհի շարժման, որ լատնապէս հետամուտ է

⁸⁸⁾ «Ապաստարան» բառ չկայ այլ կայ պարզապէս «ապաստան», թէպէտ ոմանք այլ բառից շինել են «ապաստան արան»։

⁸⁹⁾ «Նրանց» բառի սխալ գործածութիւն — «Շահասիրութեան մէջ» մեղադրեալը նշանակում է «շահասիրութեան մէջ նստած», ուստի լեզուի ձևով է անուանել «ОБВИНИТЬ ВЪ ЧЕМЪ»։

նպատակ է դնում իր համար գոյութեան նօրմալ պայմաններ ստեղծել աննօրմալ պայմաններում ապրող ու տառապող ազգի համար:

Նրանք իրանց շատ վատ են զգում, թեք նրանց կողքին տւրիչ հրէքներ բարձրաձայն խօսում են հրէալ ժողովրդի մասին, իբր առանձին ազգի մասին, և պահանջում են, որ նրան որոշակի դատեն զւրիշ ազգերից¹⁰⁾:

Նորահար բարդութիւններից օրինակ բերենք «Ելակէտ» — ИСХОДНЫЙ ПУКТЪ:

անկանոն պայմաններում ապրող ու տառապող ազգի համար՝ ստեղծել գոյութեան կանոնաւոր պայմաններ:

Նոցա սիրտը պղտորում է, երբ որ իրանց կշտին ուրիշ հրէաներ բարձրաձայն խօսում են հրէալ ժողովրդի առանձին ազգ լինելու մասին, որոշակի պահանջներով, որ այդ ժողովուրդը միշտ և ամենուրեք համարուի զատ ազգ¹⁰⁾:

Պէտք է ասել «սկզբնակէտ», ապա թէ ոչ ելակէտ նշանակում է այն կէտը, որի վերայ որ պէտք է ելլել, և ոչ թէ որից որ պէտք է ելլել:

Մեր թատրոնական գրութեանները մեծ մասամբ թարգմանութիւններ են. բայց արդէն վերևի բացատրութիւններից մակարեւել կարող ենք, թէ ինչ պիտի լինի մեր բեմական լեզուն: Հայերին թատրոն սիրել տալու համար շատ միջոցներ կը գտնուին, բայց կարծում ենք, որ նոցա մէջ լեզուն վերջին տեղ չի բռնի: Բացի Փ. Վարդանեանի թարգմանութիւնից (Շիլլերի «Ալագակներ»), արդեօք ունինք ուրիշ աւելի լաւ թարգմանութիւն, եթէ թարգմանութեան լաւութիւնը չափենք վերը առաջ բերած սրբագրածի չափով: Ախտոս որ մեր թատրոնական պիեսները չեն տպագրուած. ձեռագիրներից էլ օգտուելու հնարաւորութիւն չունիմ: Ես ամենայն սիրով մի ամբողջ պիես կը սրբագրէի, եթէ ձեռագիրը ինձ մասհէլի լինէր: Առաջմ «Մուրճից» մի շատ տնամեղ տեսարան առաջ կը բերեմ հանդերձ սրբագրութեամբ: Թէպէտ թարգմանիչը շատ տրեկար զրիչ ունի, բայց այն հանգամանքն աչքի առաջ ունենալով, որ «Մուրճի» խմբագրութիւնը տպագրելի լօգուածների

¹⁰ ¹⁰) «Իրանց շատ վատ են զգում» ոտսերին է — ყვეտեսაბთ ყვბა ბლოხო. — «Իրանց» վտխանակ չիրանց» — «Եւ պահանջում են» — «ժգրքեր, իրանց վատ զգացողները թէ ուրիշ հրէաները» նախադասութեան կազմութիւնից այդ չի որոշում:

լեզուն որբագրելու պարտականութիւն է լանձն առել իւր կանոններով, իրաւունք ունինք ասելու, թէ մեր առաջ դրած է միւր ինտելիգէնցիայի լաւ համարած լեզուն: Այս թարգմանութիւնն էլ չեմ համեմատել բնագրի հետ [«Մենակ մարդիկ» Գ. Հաուպտմանի]: Եթէ փոխանակ այս պարզ տեսարանի, ես ուրիշ տեսարաններ ընտրէի, ուր որ աւելի խոր, բարդ և նուրբ իմաստներ են արտայայտած, երկիւղ եմ կրում, թէ հարցական նշանների անտառ պիտի ստանայինք [????], որ ձանձրալի է:

Թարգմանութիւնը

— Մայր:

— Ել ի՞նչ պատահեց, տղայ: Մի աղմկիր աղպէս:

— Մայր, կուզենալի իմանալ, թէ ո՞վ քեզ իրաւունք տուեց—հեռացնել իմ տնից հիւրերին:

— Բայց, տղայ... այդ իսկի մտքովս էլ չի անցել: Ես ոչ ոքի չեմ հեռացրել:

— Մայր, դու ստում ես:

— Եւ դու թոյլ ես տալիս քեզ այդ ասել մօրդ երեսին, Հաննէս:

— Ես պէտք է այդ քեզ ասեմ, որովհետեւ այդ աղպէս է: Օրիորդ Աննան պատրաստուում է գնալ և...

— Նա քեզ ասաց, որ ես նրան տնից մերժեցի:

— Հարկ չկար, որ նա ինձ ասի: Այդ ես ինքս էլ գիտեմ:

— Ի՞նչ գիտես, տղաս:

— Նա գնում է: Դուք այնքան խօսեցիք, խօսեցիք, որ վերջապէս հասաք ձեր նպատակին: Բայց ես քեզ ասում եմ. ես կըպառկեմ (?) դրան առաջ (?): Ես կըվիրցնեմ ատրճանակը: Ահա, կուղղեմ այսպէս գլխիս, ես իսկոյն կարձակեմ, երդում եմ կհանդրովս:

Սրբազարածը

— Մայրիկ:

— Ել ի՞նչ է պատահել, որդիս: Ի՞նչ ես աղմուկ անում:

— Մայրիկ, կուզենալի իմանալ, թէ քեզ ո՞վ է իրաւունք տուել—հեռացնել հիւրերիս իմ տնից:

— Որդի... աղպիսի բան մտքովս չի անցել: Ես ոչ ոքի չեմ հեռացրել:

— Մայր իմ, սուտ ես խօսում:

— Եւ դու համարձակում ես, Հաննէս, մօրդ աղպէս ցաւացնել:

— Ես պէտք է քեզ այդ ասէի, որովհետեւ ճշմարիտ է: Օրիորդ Աննան պատրաստուում է գնալու և...

— Նա է քեզ ասել, թէ ես դուրս արեցի նրան տնից:

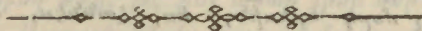
— Ի՞նչ հարկ կար, որ նա ասէր: Ես ինքս գիտեմ:

— Ի՞նչ գիտես, որդի:

— Նա արդէն գնում է: Դուք այնքան խօսեցիք, մինչև որ նպատակներիդ հասաք: Ես էլ ասում եմ քեզ... ահա կըկանգնեմ դրան առաջ, կըվերցնեմ ատրճանակս և գլխիս կուղղեմ այսպէս: Հէնց որ նա գնալ, իսկոյն կարձակեմ, երդւում եմ կեանքովս:

Արդ ցանկալի է, որ մեր պատուելի զերասանները ոչի ուշով կարդալին և արտասանէին բարձրաձայն այս թարգմանած և սրբազրած փոքրիկ անմեղ խօսակցութիւնը: Շատ ցանկալի է իմանալ նոցա կարծիքը, թէ նոքա որ շարադրութիւնն աւելի ձեռնտու են համարում իրենց խաղի կատարելութեան համար և թէ երբ աւելի արձակ է շարժում իրանց լեզուն:

Ս. Մ.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵԱՆՔ

I

Նոր նիւթնր Միք. Նալբանդեանցի իննսագրութեան
 համար:—Երգիծաբանական ոտանաւոր:—Նամակ Կալ-
 կաթայից:—Քարտեզ հրատարակելու հարցը:—Ինչպէս
 են տարածում հայերէն գրքերը:—Մ. Նալբանդեանցի
 իրանդութիւնը եւ բժ. Սուլթանշահի տուած վկայականը:

Իմ հանգուցեալ մօրեղբայր բժիշկ Անանիա Սուլ-
 թանշահից, նորա մահից մի քանի ամիս առաջ, ստա-
 ցել եմ ես մի քանի հետաքրքրական նամակներ և թղ-
 թեր: Դրանց մէջ առաջին տեղը բռնում են Միք. Նալ-
 բանդեանցի նամակները: Դալ անգամուալ թողնելով
 ծանօթացնել ընթերցողին Մ. Նալբանդեանի Պետեր-
 բուրգի բանտից գրած նամակների հետ, այս անգամ ես
 մէջ կբերեմ նորա երկու ուրիշ նամակները և Նալբան-
 դեանին վերաբերեալ մի թուղթ: Ի միջի այլոց ասեմ,
 որ բժ. Սուլթանշահի ինչ լանձնած թղթերի մէջ կայ
 և մի ոտանաւոր, որը գրել է Միք. Նալբանդեանցը
 1856 թէ 1857 թ., այսինքն իւր նոր Մոսկովա եկած
 տարին: Դա մի ահագին ոտանաւոր է «Hy xopoш»
 վերնագրով, բաւականին թույլ, համեմած բազմաթիւ
 ռսերէն նախադասութիւններով, բառախաղերով և այլն:
 Հանգուցեալ բժշկի ինչ գրած նամակից երևում է, որ
 այդ ոտանաւորի մէջ խօսւում է Արտէմիլ Մակարիչ

Եզուլովի, Լազարեաններէ հին բարեկամի, նախկին սպայի և այն ժամանակուայ ճեմարանի տնտեսի մասին, որը Մոսկուայի հայոց եկեղեցիներէ երեցփոխն էր և յայտնի էր իբրև բռնակալ անձն: Ուսանողի մէջ դուրս բերուած միւս անձն է հանգուցեալ Յարութիւն քահանայ Կէօքչեանցը: «Молодой человек»-ը ինքը նալբանդեանն է և այլն:

Ի նկատի առնելով, որ այդ ուսանաւորը ոչ գեղաբուստական նշանակութիւն ունի և ոչ էլ կենսագրական — բաւականանաք մէջ բերելով միմիայն նորա սկիզբը, մանաւանդ որ գրուած է շատ անհասկանալի ձեռքով և թուղթը, որի վրայ գրած է, ժամանակից մաշել է և պատառուել:

«Hy տէր-տէր դու շատ եմք

«Բըռ բըռ բըռ բըռ խօսում ես

«Աղալ զադան չի սիրիլ

«Ահա ասում եմ ես քեզ

«Hy хорошо չես ուզում

«Hy դուզ ասա нехочу

«Что такое ничего

«Նա կգտնի տէրաէրցու», և այլն.

Ամբողջ ուսանաւորը այս տեսակ, մեզ համար անհասկանալի և մինչև իսկ անկապ, տողերից է կազմուած, մինչդեռ հեղինակի մօտ ընկերները բերան էին արել այդ «Hy хорошо»-ն և երևի տարածում էին բերնէ բերան «աղաներին» նեղացնելու մտքով: Այս ուսանաւորը մի անգամ ևս ցոյց է տալիս, որ նալբանդեանցը սովորութիւն ունէր ընկնելու սրա-նրա հետ ու իւր սուր լեզուով սաստիկ հարուածներ տալու հակառակորդներին: Եւ այդ սուր լեզուի և գրչի պատճառովն էր, որ Մ. Նալբանդեանցի թշնամիները անպակաս էին:

Միւս թուղթը արդէն օրինաւոր նշանակութիւն ունի և ես մէջ կբերեմ այն ամբողջովին.

Յունիսի 26/8 Յուլիսի 1861 Կալկաթա-
Սիբեկի կղզայր իմ

Ա. Սուլթան.

Մինչև այժմ Հիարողացալ քեզ վերստին նամակ գրել, որպէս զի պայմանիս համաձայն քեզանից նամակ ստանալու իրաւունք ունենալի։ Ինչ և իցէ, ես գիտեմ, որ դու ինչ մոռացած չես ինչպէս ես քեզ Երբ աւելի մօտենամ Ռուսիային, այսինքն երբ ոտք կոխեմ եւրոպական ցամաքահողի վերայ, այն ժամանակ կըզրեմ քեզ դարձեալ և պատասխան ես կը պահանջեմ, բայց այժմ գրում եմ միայն, որ դու իմանաս թէ ես ողջմամբ մտալ Կալկաթա մայիսի 30/11 Յունիսի և երեւում է որ դեռ ես կըմնամ մի քանի ժամանակ։ Սուէզից մինչև այստեղ 24 օր ծովի վերայ էի. շատ մըրիկն ըր ես պատահեցի։ Կարմիր ծովից դուրս դալու ժամանակ, կանգնեցանք չորս ժամ Ադէն քաղաքի առջև. սա հին Ռատմօրն է արաբական, որ երբեմն Սողոմոն չինեց և որ վերջումը նիւթ եղաւ արաբական բանաստեղծներին. ի հարկէ լիշտ ես Անթարրը։

Փաղմորից գնացինք Յէլլօն կղզին, ուր երբեմն ճիւղ-վիթները գնացել էին, երբ այս դժոխային կարգը նոր էր հիմնուում։ Յէլլօնից Մադրաս, իսկ Մադրասից Կալկաթա։

Գործերս բաւական լաւ են գնում բայց դեռ աւարտվելու աստղը ծագած չէ հորիզոնում։ Երևում է թէ ամիս և կէս կամ երկու ամիս դեռ ես կըմնամ այստեղ։ Բայց վերադարձիս որ ճանապարհով կըդառնամ Ռուսիա Պօլսի վրայով թէ Լենդընի ալ կախովում է գործիս ընթացքից։

Առ այժմ այստեղի ծաւրագոյն դատարանի մէջ (սուպրեմ կօրտ) երեք դատ ունիւմ. Գո մարգարէութիւնը միշտ կատարվում է թէ ես պրօցեսսից աղատվելու չեմ. բայց վերջը լաւող է և Նախիջևանի մէջ մի հօլակապ դպրոց տեսանելու լուր քաջալերում է ինձ և զօրացնում է իմ ֆիզիկական թուլութիւնը պատճառված դժոխային ջերմութիւնից։ Ռ. Ջերմաչափը պտտունահաս վերալ ցուց է տալիս միշտ 48+ ցնծան։

Խնդրեմ ինձնից նամակ ստացածդ մարդու չասես, ըստ որում այլոց չեմ գրած, կըվիրաւորվին, իոյս ունիւմ որ իմ դէպի քեզ այս բարեկամութիւնը առիթ չչինես ուրիշների հետ անախորժ գրութեան մէջ մտանելու։

Արդեօք ինչ ես անում այժմ, ինչ վիճակի մէջ ես. մի չար հոգի ականջիս կարծես թէ ասում է, որ լուսահատ վիճակի մէջ լինես. համբերիր եղբայր եթէ ստույգ է այս խաւար գուշակութիւնը, համբերիր մինչև իմ գալը, անշուշտ մի գործ կըգտնենք քանի ընկեր միասին մի կտոր հող խաղաղութեամբ վալելու համար։ Ամենին ձեռնհաս չեմ Հիւսիսափայլի համար աշխատելու. եղանակը, դատաստանական գրադ-

մունքը և պանդխտութեան դժնդակ ծանրութիւնը խլում են ինձանից իմ վերջին հնարները: Բայց դու աշխատիր գէթ մի հատ ազատամիտ բան թարգմանելու: Ինչէիցէ ալդ օրագիրը մեր թախըմի օւղանն է. յոյս ունեւ որ շուտով կրկատարես խնդիրքս: Նաղարեանցը յըստբագրէ այն զնչին թերութիւնքը, որ պիտի լինեն քո գրուածքում:

Եւ յաջողութեամբ կըդառնամք եթէ ծովը հաւաքողէ:

Մնաս բարեաւ ցքաղցր տեսութիւն:

Միշտ քո Մ. Նալբանդեան:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը դա Միք. Նալբանդեանի Կալկաթայից գրած նամակն է: Որքան լայտնի է ինձ—դա միակն է, որ պահպանուել է մինչև այժմ և կենդանի կերպով ցոյց է տալիս ինչպիսի խոչնդոտների է յաղթել քաջարի հրապարակախօսը: Մի նախիջևանցի, սրանից կէս դար առաջ, գնում է Կալկաթա և պաշտպանում է գրեթէ անյուստի մի դատ: Միք. Նալբանդեանցի ալդ գործունէութիւնը, առանց կապելու նորա բերած արդիւնքի հետ, ինքն ըստ ինքեանմի վերին աստիճանի աչքի ընկնող երևույթ է: Արտաքու կարգի դրոշմ է երևում ալդ մարդու ճակատի վերայ:

Միք. Նալբանդեանցի ճանապարհորդութիւնը զատ քիչ է ուսումնադիրւած: Այդ մասին եր. Շահազիզի ժողոված տեղեկութիւններն էլ տնքաւարար են: Այս նամակը ևս քիչ լոյս է սփռում: Գուցէ աւելի հետաքրքրական տեղեկութիւններ հաղորդէ մեզ Միք. Նալբանդեանցի ապագայ կենսագրող պ. Լէօն: Ես գոնէ խորհուրդ կտայի դիմել Միք. Նալբանդեանցի ժառանգներին պ. պ. Յարութիւն և Ղազարոս Նալբանդեանցներին և ստանալ նրանցից Միք. Նալբանդեանցի թղթերը: Ես աչքի եմ անցկացրել նրանց և չիշում եմ բազմաթիւ հետաքրքրական հաշիւներ, յիշատակարաններ, ծանօթութիւններ և այլն: Միք. Նալբանդեանցը մտադրութիւն ունէր, ինչպէս երևում է, մանրամասն հաշիւ տալ իր բոլոր արած ճանապարհորդական ծախքերի և ալդ նպատակով նա բերել է իր հետ, օրինակ,

Պահիրէի թէ Աղէքսանդրիայի մի հիւրանոցից ստացած՝
սենեակի, ճաշի, խմիչքի և սիգարի հաշիւը:

Միք. Նալբանդեանցը թէ իր յայտնած գաղափար-
ներով, թէ իր խաղացած գլխակաւ-հասարակական դե-
րով, թէ իր տաղանդի յատկութեամբ—մեծ տեղ է
բռնում մեր մտաւոր կեանքի պատմութեան մէջ: Հայ
հասարակութեանը, մանաւանդ ինտելիգենտ դասին ա-
մօթ է ծանօթ չլինել մեր երևելի հրապարակախօսի
կեանքի, գործունէութեան և գրուածքների հետ: Մինչ-
դեռ մենք լիրաւի չգիտենք նրան: Այդպիսի անտար-
բերութեան կարելի է պատահել միմիայն մեր հայ հա-
սարակութեան մէջ: Փնտրեցէք և տեսէք այդ տեսակ
բան դուք կըգտնէք Ֆրանսիացիների, լեհացիների,
Ֆինլանդացիների, ռուսների մէջ. երբէք: Մի հատ օրի-
նաւոր հրապարակախօս ունենալ և նորա հետ ծանօթ
չլինել... Ծիծաղելի կլինէր, եթէ ամօթալի չլինէր:

Եւ միևնոյն ժամանակ մենք խօսք ու զրոյց հնք
անում Միք. Նալբանդեանցին արձան կանգնեցնելու
մասին: Կեղծաւորութիւն չէ՞ արդեօք այդ: Արձանի հա-
մար փող նուիրողները և հաւաքողները կարդացել են
արդեօք այն մարդու գրուածքները, որին արձան են
ուզում կանգնեցնել: Եւ թնչպէս կարդացած լինեն, ե-
թէ Նալբանդեանցի գրուածքները երբէք առանձին
գրքով լոյս տեսած չեն, իսկ հին «Հիւսիսափայլ»ներ
չկան:

Թողնենք կեղծաւորութիւնը և անենք այն, ինչ որ
վայել է՝ հրատարակենք Միք. Նալբանդեանցի ընտիր
գրուածքները և տարածենք այն ժողովրդի մէջ, որ
«ամեն մարդ կարդայ—հասկանայ» թէ ո՞վ էր Միք.
Նալբանդեանցը և թնչ էր նա ուզում: Առանձնապէս
լաւ գործ արած կլինենք եթէ հրատարակէինք Միք.
Նալբանդեանցի կենսագրութիւնը և գինը 5—10 կոպ.
նշանակելով ցրուենք ընթերցողների մէջ: Նախ ժողո-

վուրդը թող իմանայ, որ Միք. Նալբանդեանցը «մեծ մարդ» էր, ապա նա կկանգնեցնէ և արձան նորան: Իսկ առ այժմ բաւականանա՞նք այն անշուք յուշարձանով, որ կայ Հրատարակախօսի գերեզմանի վերայ և որը դեռ երկար տարիներ կգիմանայ և տանք ժողովրդի ձեռքը Միք. Նալբանդեանցի անձեռագործ արձանը:

Միք. Նալբանդեանցին արձան կանգնեցնելու միտքը յղացել է Յակոբ Բողդանեանշ, իսկ այդ գաղափարից օգտուել են ուրիշները, որոնք գուցէ և իրագործեն Յ. Բողդանեանի միտքը: Սակայն Բողդանեանի գաղափարը կարող է գեղեցիկ լինել ինքն ըստ ինքեան, բայց ոչ ժամանակին յայտնուած: Եւ մեր կարծիքով այժմ ժամանակ է ոչ թէ Նալբանդեանի արձանը կանգնեցնելու, այլ մանրամասն և մատչելի կենսագրութիւնը գրելու և նորա գրուածքները հրատարակելու: Եւ որովհետեւ մենք հրատարակիչներ չունենք, որոնք կարողանային յանձն առնել այդ գործը—պէտք է դիմել ժողովարարութեան: Ազգի լուծայով կարելի կլինի ազգին ընծաւելու մի գեղեցիկ ընծայ:

Երկրորդ նամակը, որը իմ մօտս է, և որը նոյնպէս ղետեղում եմ այստեղ, գրել է Միք. Նալբանդեանցը Ս. Պետերբուրգից, 1862 թ., յունիսի 20-ին: Միք. Նալբանդեանը այդ ժամանակ նոր էր վերադարձել տրուստահմանից և զբաղուած էր ի միջի այլոց Հայաստանի քաղաքները հրատարակելու մտքով: Այդ հրատարակութիւնը տեղի չունեցաւ, որովհետեւ վրաց հասաւ ձերբակալութիւնը և երբ Միք. Նալբանդեանը բերդից դուրս եկաւ՝ արդէն հալը հալ չէր: Ահա նամակը՝

20 Յունիսի 1862. Ս. Պետերբուրգ:

Մեծարու պարոն

Պարոն Ա. Պ. Սուլթանյան:

Վստահ լինելով Ձեր ազգասիրութեան վերայ, Ձեր լար-

գելի անունը լատարարութեանս մէջ, (որ շնորհ ունիմ Ձեզ ուղարկելու) աշխատաւոր հրատարակեցի Հայաստանի քարտի տպագրութեան, որին ձեռք դարկի, լուսալով միմիայն Ձեր գործակցութեան և ազգի համակրութեան վերայ: Ինչ որ գործի հանգամանքներին է վերաբերվում, որպէս նաև կրկին նպատակին, այդ մասին տեղեկութիւն կը տայ Ձեզ լատարարութիւնս:

Ուղարկում եմ Ձեզ մի տպեալ 30 տոմսակի տետրակ, սկսած 931 համարից մինչև 960 համարը և խնդրում եմ չը խնայել Ձեր աշխատութիւնը այս ազգօգուտ գործի մասին, ուր իմ անձնակաւը աչնքան է, որքան ամէն մի Հայ-մարդ ունի այս բանում անձնական սգուտ:

Խրաքանչիւր ստորագրող պարոնի անունը, օրինակների թիւը և գումարի որքանութիւնը Ձեր ձեռքով և Ձեր ստորագրութեամբ կը գրէք տետրակի մէջ, որի աջակողմեան բաժինը կտրելով կը տաք ստորագրող պարոններին, որպէս անդորրագիր, իսկ ձախակողմեանը կը թողուք տետրակի մէջ, որով առանց չփոթութեան լայտնի կը լինի ստորագրողի անունը, օրինակի թիւը և գումարի որքանութիւնը:

Ձեր ներկայ եղած քաղաքից դուրս, ուր մենք չենք կարողացել աշխատաւոր մի պարոն նշանակել մեր լատարարութեան մէջ, եթէ հնար ունիք կարգել մի բարեկամ, աչն բարեկամը կըհաւաքէ ստորագրութիւնք և անունները զրամների հետ միասին կուղարկէ Ձեր յարգութեան, իսկ դուք ստանալով նորանց, կըգրէք Ձեր մատենի մէջ և խրաքանչիւր ստորագրող պարոնների համար կուղարկէք տոմսակներ, կանոնի համեմատ:

Եթէ մինչև առաջիկայ Սեպտեմ. 15, ցրված աւարտած լինիք բոլոր Ձեզ լանձնված տոմսակները, աչն ժամանակ, տոմսակների մնացորդ մասը, որ կազմում են տետրակի ձախակողմեան բաժինը, հանդերձ սոյն հաշուի մէջ երևեցած արծաթի գումարով կուղարկէք ինձ, իմ հասցէով, որ տպած է լատարարութեան մէջ: Ես կարգադրութիւն արած եմ, որ Պետերբուրգ ստացվին աչն բոլորը, եթէ ես չտատահեմ ևս նոյն միջոցին լիշեալ քաղաքում:

Եթէ մինչև նշանակեալ ամսաթիւը բոլոր տոմսակները չլինին բաժանված, ալիպիսի դիպուածում, միմիայն մի նամակով տեղեկութիւն կըտաք ինձ, մինչև աչն թուականը հաւաքուած ստորագրութեան մասին, նշանակելով ստորագրողների անունները, օրկնակների թիւը և հետևաբար գումարի որքանութիւնը:

Ստորագրութեան գինը կանխիկ չստացած իրաւունք չունիք տոմսակ կտրել և տալ ում և իցէ:

Վերստին աղաչելով Ձեզ ժիր հողաբարձութիւնը, այս

գործի մասին ընդունել իմ անկեղծ յարգութիւնը, որով մնամ միշտ

Մեծարու պարոնիդ

անձնանուէր

Միքայէլ Նալբանդեանց:

Այս գրութիւնը լիովին պաշտօնական ձև և բնաւորութիւն ունի, որովհետև Միք. Նալբանդեանցը երբէք բժ. Ս. Սուլթանշահին չէր կարող «գուք»-ով դիմել, քանի որ նրանք միշտ մտերիմ ընկեր-բարեկամներ են եղել: Ինչպէս երևում է Նալբանդեանցը այս ձևով դիմել է շատ-շատերին խնդրելով նրանց աջակցութիւնը իր ձեռնարկած գործին:

Որքան լաւ ծանօթ են մեզ, հայերիս, հրատարակիչների այդ կոչը և դիմումը: Թէ 50-ական թէ 60-ական, թէ 70-ական թուականներին և թէ մեր զրերը խեղճ հայ հրատարակիչը ստիպուած է իւր բոլոր յօսը դնել ընկեր-բարեկամների վերայ, որոնք բարեկամական խաթրին գտնում են բաժանորդներ, սալիս են աւանտներ, վաճառում են գրքեր, հաւաքում են ապառիկներ: Տարիները անցնում են, շատ բան փոխւում է, բայց հայերէն գրքեր տարածելու և տարածուելու սիւստեմը մնում է էլի հին նահապետականը: Խեղճ հայ գրականութիւն, որը պիտի ծաղկի Կիրակոսի կամ Մարկոսի բարեկամական ծառայութիւնների շնորհիւ... նոյն բժ. Սուլթանշահի մօտ ես գտնում եմ և ուրիշ նամակներ Մ. Միանսարեանցի (1872 թ.) որոնցից տեսնում եմ, որ վերջինիս հրատարակութիւնների տարածողն էլ Ղզլարում նոյնպէս հանգուցեալ բժիշկն էր Այսպէս՝ նստած Ղզլարում Ա. Սուլթանշահը մի տեսակ կամուրջ էր ներկայացնում ղզլարցիների և դրսից եկած կուլտուրայի ու հայրենասիրութեան միջև: Ամեն քաղաքի մէջ կան այդ տեսակ ինտելլիգենտ մարդիկ, որոնք շատ անգամ բան ու գործ թողած դռնէ-դռն են ընկնում և հայերէն գրքեր վաճառում: Այդ մարդ-

կանց ծառայութիւնը թէ հայ գրականութեան և թէ հայ հասարակութեան առաջ արժանի է խորին երախտագիտութեան: Հաւատացէք որ եթէ այդ «կամաւոր գրավաճառները» չլինին՝ մամուլի տակից դուրս եկած գրքերի կէսը կմնան կամ տպարանում, կամ մի որեւէ գրավաճառանոցում: Զի կարելի չցաւել այդ անորմալ դրութիւնը տեսնելով, պէտք է վերջապէս մի ուրիշ, աւելի օրինաւոր միջոցներ ձեռք բերել գրքերը տարածելու և մաաչելի դարձնելու համար: Արդեօք նպատակարարմար չի լինիլ եթէ Թիֆլիսի գրավաճառներն իրանց մէջ պայմանաւորուեն որոշ քաղաքներում ու գիւղերում գործակալներ պահելու: Այն ժամանակ հրատարակիչը յանձնելով իւր հրատարակութիւնը այս կամ այն գրավաճառին արդէն հանգիստ կըլինի, որ գրավաճառը ինքը կուղարկէ այդ գիրքը իւր և միւս գրավաճառների բոլոր գործակալներին: Իս շատ կըհեշտացնէ հրատարակիչի և հեղինակի գործը, որովհետեւ նա հաշիւ կըտեսնի միմիայն մէկի հետ: Այդ ձեւը անշուշտ օգուտ կբերէ և գրավաճառներին, որովհետեւ նրանք կստանան որոշ փողոս, փրը մինչև այժմ չէր ստացւում, որովհետեւ վաճառւում էր մասնաւոր բարեկամների միջոցով: Այդ սիստեմից կըահուի և ժողովուրդը, որովհետեւ գործակալների միջոցով կստանայ նոր գրքեր, առանց գիմելու Թիֆլիս, Մոսկուա և կամ այլուր: «Կամաւոր գրավաճառները» այսօր կան, վաղը չկան, և եթէ մէկը նրանցից մեռնում է, նրան տարիներով փոխարինել չի լինում: մինչդեռ գրավաճառանոցի ներկայացուցիչ հեշտ է գտնել, որովհետեւ այդ պաշտօնը և գործը վարձատրուելու է: Վերցնենք հենց Ղզլարը. ով է այժմ բժշկի տեղը բռնողը: Եթէ, օրինակ, Արմաւիր, Մոզզով, Ղզլար ուղենաս էլ գրքեր ուղարկելու, չգիտես ում և ուր դիմես: հայ գրավաճառանոցներ չկան, ծանօթներ կարող են չգտնուել և

մեր նոր հրատարակութիւնները, որքան էլ գեղեցիկ և մատչելի լինին՝ չենք կարող մտցնել այդ անակ-բաղաքները: Այսպէս և ուրիշ տեղերում: Գրքեր տա-րածելու քիստեմի և կազմակերպութեան պտկասութիւ-նը մեր մէջ վաղուց է որ զգացւում է, մամուլի մէջ էլ խօսք է եղել ֆլի մասին (օրինակ Յ. Տէր Միրա-բեանի յօդուածները), քսկց մինչև օրս հարցը նոյն կէտի վերայ է մնում:

Միք. Նալբանդեանցի վերոյիշեալ նամակը գրուած է, ինչպէս ասացինք, 1862 թ.: Ըստ երևոյթին Միք. Նալբանդեանցը վերադարձել է արտասահմանից կազ-դուրուած և լի եռանդով. ծովային ճանապարհորդու-թիւնը, երևի, լաւ ազդեցութիւն է ունեցել նորա առող-ջութեան վերայ, որը առհասարակ խանգարուած էր: Կալկաթա գնալուց մի երկու տարի առաջ Նալբան-դեանցը ստիպուած էր արտասահմանում լրջօրէն բժշ-կուելու զանազան բուժավայրերում: Նորա գլխաւոր տկարութիւնը — թոքային էր, որը ի հարկէ պէտք է օաստկանար բանտում, խոնու և լոյսից զր-կուած խցում: Իմ ծնողներս այցելել են Մ. Նալբան-դեանցին այդ բանտում և մինչև այժմ չեն կար-դանում մոռանալ այն լերնիկը» (երանին), որը լի հա-ռաչանքով տուել է բանտարկեալը... Կատուին: «Կա-տուն» ազատ է, նա արեգակի ճառագայթների տակ խաղում է, եւ նրան նախանձում եմ՝ ասել է խեղճ կալանաւորը: Բանտից զրած և ինչ մօտ այժմ գրտ-նուած նամակներից երևում է, որ նա բանտը ոտք կռ-խելու օրից սկսել է Փիզիկապէս թուլանալ, երևացել են հին հիւանդութիւնները, աւելացել են նորերը: Ա-տում են, որ Միք. Նալբանդեանցին հանել են բանտից և թող են տուել Կամիշին քաղաքը տեղափոխուելու — հռչակաւոր բժիշկ Բոտկինի միջամտութեան շնորհիւ: Շատ կարելի է, որ այդպէս եղած լինի: Այնուամենայ-

նիւ անկասկած աշտեղ էլ բժ. Ա. Սուլթանշահի աջակցութիւնն է հարկաւորուել, որովհետեւ նա տալիս է վկայագիր, որով վաւերացնում է Միք. Նալբանդեանցի ծանր հիւանդ լինելը: Թէ ումն է տուել բժիշկը այդ վկայագիրը, ուր է ներկայացրել, կամ գուցէ չի էլ ներկայացրել, քանի որ Բոսկինը լանձն է առել բարեխօսելու—չգիտենք: Վկայագիրը սրբագրութիւն է և ոչ թէ սևագրութիւն, վաւերացրած է բժ. Սուլթանշահի կնիքով: Բժշկի այդ վկայականը պարզապէս ցոյց է տալիս Միք. Նալբանդեանցի ինչ տեսակ հիւանդ եղածը աւտի եց աւելորդ չեմ համարում բերել այդ թղթի պատճէնը աշտեղ:

СВИДѢТЕЛЬСТВО

Кандидатъ Императорскаго Санктъ Петербургскаго Университета Михаилъ Налбандовъ въ настоящее время одержимъ слѣдующими болѣзненными состояніями: 1) Хроническимъ сочленовнымъ ревматизмомъ верхнихъ и нижнихъ конечностей (*Rheumatismus articularis chronicus extremitat. Superiorum et inferiorum*), 2) Хроническимъ воспаленіемъ правой подреберной плевры (*Pleuritis chronica*), 3) Эмфизематознымъ распиреніемъ легкихъ (*Emphysema pulmonum*), 4) Началомъ отложенія бугорковъ въ легкихъ (*Tuberculosis incipiens*), 5) всеобщимъ катарромъ дыхательныхъ путей (*cattarrus chronicus*), 6) Гиперемією печени (*Hyperaemia hepatis*), 7) и наконецъ скорбутомъ (*Scorbutus*) при полномъ изнуреніи организма и большомъ упадкѣ силъ. Эти болѣзни требуютъ дѣятельнаго и самаго энергическаго леченія, къ чему и приступлено въ настоящее время. Продолжительность болѣзни неизвѣстна, но сомнительное состояніе больного, во всякомъ случаѣ, требуетъ переселенія его на жителство въ теплый климатъ для радикальнаго излеченія, — иначе жизни больного грозитъ неминуемая опасность. Въ удостовѣреніе чего даю это свидѣтельство, за собственнымъ моимъ подписаніемъ и съ приложеніемъ имянной моей печати. 25-го Мая 1865 года. С. Петербургъ.

Вольнопрактикующій врачъ

Ананій Султанъ-Шахъ.

петать

Այս բոլոր հիւանդութիւնները միանալով վաղաժամ գերեզման իջեցրին տաղանդաւոր հրապարակախօ-

սին: Կամիշինից գրած Միք. Նալբանդեանցի նամակնե-
րից մնացել են միմիայն մի-երկուսը: Բաւակա՞նի շատ
նամակներ ունեցել է իմ հայրս, բայց վաթսնական
թուականներին ոչնչացրել է: Այսպէս զուր տեղը կո-
րել են թանգագին գոլումենտները: Սակայն էլի
նոյն Յ. և Ղ. Նալբանդեանցների մօտ կան մի քանի
թղթեր, որոնք կարող են հետաքրքրական տեղեկու-
թիւններ տալ Միք. Նալբանդեանի կեանքի վերջին
տարիների և օրերի մասին: Անշուշտ նորա կենսագրու-
թեան համար մեծ նշանակութիւն ունի և այն հարցը
թէ Միք. Նալբանդեանը ինչ գրքեր էր կարդում և ինչ-
պէս էր կարգում, ո՞ր բանով հետաքրքրւում: Նոյն
ճառանդների մօտ գտնւում են Մ. Նալբանդեանօր
գրքերը իւր ծանօթութիւններով լուսանցքների վերայ:
Առ այժմ վերջացնում եմ սրանով, յոյս ունենալով
դեռ քանիցս վերադառնալու Միք. Նալբանդեանցի կեն-
սագրութեանը, գրուածքներին և նամակներին լստկապէս:

ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐՆԱՆ

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

(Համառոտ տեսութիւն)

Ա

Յովսէփ արքեպիսկոպոս Երկայնաբազուկ Արղունեանի լիշատակով չէքն է Նոր-Նախիջևանը։ Ահա փառաւոր տաճարներ, որոնց բոլորի հիմքը դնողը եւ ինքն է եղել, ահա Ս. Խաչ վանքը, որ գլխովին նորա հիմնարկածը, կառուցածը ու օծածն է, ահա Հոգևոր Կառավարութիւնը, որի նախաարկար Հոգևոր դատարանն առաջին անգամ նա է բաց արել, ահա Գաղաքային վարչութիւնը, որի նախագահար Լալկական Մագիստրատը նա է հաստատել, ահա, վերջապէս, այն բոլոր հոգևոր սարքն ու կարգը, որ մինչև ցայսօր դեռ անխախտ պահպանուում է քաղաքիս ու դորա շուրջը գտնուած հայ գիւղերի եկեղեցիներում եւ հոգևորականութեան մէջ, չենք խօսում արդէն այն քաղմաթիւ մանր լիշատակների մասին, որ թողել է հանդուցեալ արհիւն քաղաքում եւ որոնք մինչև ցայսօր ամեն մի քալափոխում չիչեցնում են նորան։ Ահա, օրինակի համար, Ս. Խաչ վանքի հարաւային դրան կողքին պատի մէջ հազցրած գեղեցիկ մարմարիտեայ տախտակը, որի վրայ մենք կարդում ենք «Շնորհօքն Աստուծոյ կառուցի զսուրբ Խաչ վանքս եւ հաստատեցի ի սմա զդպրոցս եւ զտպարանս եւ սանահնեցի Արղունեանց Շիշբէդի որդի եւ սուրբ Էջմիածնայ նուիրակ եւ Ռուսաց երկրի Լալոցս ազգի առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս ի Կաթերութեան ամենայն ռուստայ Եկատերինէ Ալէքսէովնին Երկրորդի եւ ի Լալրապետութեան ամենայն Լալոց տեառն Դուկասու կաթողիկոսին աշխատութեամբ հոգևոր որդւոյն իմոյս Բալաղլոցի Կարապետ վարդապետին օծեալ եղև լամի տեառն 1791 եւ ի Լալոց թուին ՌՄԽ Սեպտեմբերի»։ ահա Ս. Նիկո-

Պայուս եկեղեցու մէջտեղը զետեղուած մարմարին քարը, որի վերայ փորագրուած է. «Կառուցաւ տաճարս աստուածային սըրբոյ Նիկողայոսի հայրապետին հոգևորական արդևամբք յօժան. դակութեամբ և օծմամբ սրբոյ աթոռոյս Էջմիածնի ծալրագոյն նուիրակ և ռուսաց երկրի ամենայն Հայոց առաջնորդ և նոր քաղաքիս Նախիջևանայ հիմնադիր սանահնեցի Յովսէփ արքեպիսկոպոսին Արղութեանց ի թագաւորութեան մեծին Եկատերինէի երկրորդի Կալսերուհուին ամենայն ռուսաց ի հայրապետութեան աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի տեառն Ղուկաս Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց թվին 1783». ահա և Ս. Աստուածածնի հին պատկերը, որի տակ գրուած է. «Ես սանահնեցի երկայնաքաղուկ Արղութեանց Շիօշբէգի որդի Յովսէփ արքեպիսկոպոս նուիրակ սրբոյ Էջմիածնի առաջնորդ ռուսաց երկրի Հայոց ազգի և հիմնադիր Նոր-Նախիջևանայ նկարել ետու զպատկերս սուրբ Աստուածածնայ և օծեալ նուիրեցի Նորաջէն սուրբ Խաչ վանիցն Նախիջևանու 1786 թուին և ի մուտըն Հոկտեմբերի», և այլն և այլն:

Եւ Նախիջևանցիք էլ գնահատել են նորան, սրբութեամբ զարդացնելով ու շարունակելով նորա զրածը, հաստատածը և ամեն բանում պահելով նորա անուան լիչատակութիւնը, Նորա ոսկեզօծ շրջանակի մէջ առած պատկերը կախուած է Փաղաքային վարչութեան դահլիճում Եկատերինէ Կալսերուհու պատկերի մօտ, նորա նոյն մեծադիր պատկերներէն մէկն էլ կախուած է Ս. Խաչի նախկին ժառանգաւորաց զպրոցի սրահում Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեանի պատկերի մօտ, նորա վեղարազարդ զլուխը քանդակուած է Ս. Լուսաւորիչ մայր եկեղեցու առաջ նորերումս կանգնեցրած Եկատերինէի շքեղ արձանի պատուանդանի վերայ:

Բայց ամենամեծ լիչատակը, որ հանգուցեալ արհիւն թողել է Նոր-Նախիջևանում, մեր կարծիքով, այն գրչագիր գրքերի հաւաքածուն է, որ խնամքով ժողովել, կազմել և ժառանգութիւն է թողել մեղիւտնոցս Մենք ասում ենք ամենամեծ լիչատակը ոչ թէ նորա համար, որ մի ամբողջ քաղաքի հիմնարկութիւնը, հինգ փառաւոր տաճարների շինութիւնը, վանքի հիմնարկութիւնը, Հոգևոր դատարանի և Մազիտորատի հաստատութիւնն աւելի փոքր լիչատակներ են, քան թէ մի ձեռնագրերի մատենադարան կազմելը, ոչ, այլ որովհետեւ քաղաքն առանց նորն էլ կը հիմնարկուէր, եկեղեցիներն ու

վանքն առանց նորա էլ կը կառուցուէին, Հոգևոր դատարանն ու Մագիստրատն առանց նորան էլ կը հաստատուէին, բայց ձեռագրերը կարող էին չը հաւաքուել, չը պահպանուել, կարող էին սորա-նորա ձեռքին ցրուած մնալ և ցեցի, մկների կերակուր դառնալ, փոշու ու խոնաւութեան մէջ փտել և այդպիսով կորստեան մատնուել, ինչպէս կորստեան են մատնուել ու փճացուել հայկական բազմաթիւ այդ տեսակ հարստութիւնները:

Կորա համար պէտք էր ձեռագրերի արժէքի գիտական հասկացողութիւն, որ այն ժամանակները հազարից մէկը չունէր, դորա համար հարկաւոր էր հայկական հնութեան, զեղարուեստի գնահատութիւնը, որ այն ժամանակները մեր մէջ ճրագով էլ որոնուէր, չէր գտնուիլ: Ճիշտ է, բոլորեքեան էլ այն ժամանակները գնահատում էին հոգևոր բովանդակութիւն ունեցող ձեռագրերը, սրբութեամբ պահպանում էին նոցա, բայց այդ գնահատութիւնն ու սրբութեամբ պահպանելը նոցանով բըժշկուելուց և բազմաթիւ թաշկինակների ու լաթերի մէջ նոցա փաթաթելուց ու տների խոնաւ անկիւններդւմ պահելուց հետո չէր գնում: Պէտք էր Յովսէփ արքեպիսկոպոսի պէս մարդու խելացի հեռատեսութիւնը, որ մի կողմ թողած նոցա սրբութիւնը, որ սակայն չէր ազատում նոցա կորչելուց, գիտական նպատակներով Հայոց գիտութեան ու զեղարուեստի այդ անկման ժամանակներում մեծ աշխատանքով հաւաքուէին նոքա, սորա-նորա ձեռքից խլուէին, որոշուէին նոցա արժէքը և իբրեւ մի թանկագին գանձ պահուէին ապագայի համար:

Այդ ձեռագիր մատեանների հաւաքածուն, որի ահագին մեծամասնութիւնն այժմ պահոււմ է ս. Լուսաւորիչ եկեղեցում, իսկ փոքր մասը ցրուած է քաղաքի և գիւղերի եկեղեցիներում, առաջին անգամ հաւաքուել ու կարգի է բերուել Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան ժամանակ 1780 թուին:

Երջանկալիչատակ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն այդ թուին Պետերբուրգից, ուր գնացել էր նա աշխտեղի եկեղեցին օծելու և աշխատելու նախիջևանցուց արտօնութեան հրովարտակը ստանալու համար, ժամանելով Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան համար նշանակուած տեղը և ձեռնարկելով քաղաքի հիմնարկութեան գործին, ի միջի ալլոց, ուշադրութիւն է դարձնում և Ղրիմից բերած եկեղեցական իրեղէնների վերապ, որոնք արկղ-արկղ սյահում էին զանազան մարդկանց մօտ:

Նա հրամայում է բերել իւր մօտ արկղները, բաց է անում նոցա իշխանների ներկայութեամբ, խնամքով ցուցակագրում է և պահում է նոցա մի առանձին շինութեան մէջ, որ զգեստատունն կամ «հանդերձատուն» անունով նա լատկապէս հէնց զորա համար շինել է տալիս, մինչև որ կառուցուէին եկեղեցիները, որ նա արդէն ծրագրել էր, և իրեղէնները տեղաւորուէին նոցա մէջ ¹⁾ Ահա հէնց այդ ժամանակ նա կարգի է բերում և ձեռագրերը, որոնք միւս իրեղէնների հետ միասին բերուել էին Ղրիմի զանազան քաղաքների եկեղեցիներից — Կաֆալի Երաշխաւոր սուրբ Աստուածածին վանքից, ս. Սարգիս, ս. Աստուածածին, ս. Օդէնդ, ս. Յակոբ, ս. Հրեշտակապետ, ս. Յովհաննէս Աւետարանիչ, ս. Խաչ, ս. Լուսաւորիչ, Դարի ս. Նիկողայոս, ս. Համբարձում, ս. Թորոս, ս. Գէորգ, ս. Յարութիւն, ս. Ստեփաննոս, վերի ս. Նիկողայոս, ս. Յովհաննէս եկեղեցիներից, Բաղչիսարալի ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիները:

¹⁾ Ղրիմի եկեղեցիներից բերած զանազան եկեղեցական իրեղէնների և ժամանակաւոր «Ջգեստատուն» շինելու մասին հաւաստի տեղեկութիւններ մենք գտնում ենք Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռագիր «Դաւթար»-ում: «Ժողովուրդքն մեր որք եղեալք են ի Ղաիմու, բերեալ էին ընդ ինքեան», զամենայն արծաթեղէն և զչորեղէն անօթն վանօրէից և եկեղեցեաց, գրուած է այդ մասին Դաւթարի 11 երեսում, զոր մէք միծաւ տառապանօք և վշտօք ի բազում աւուրս աշխատեալ մերաշնողքն, արկաք ի դաւթար անուամբ վանօրէիցն, եկեղեցեացն, և որոց աշխատութեամբ բերեալ էին, և հաղիւ թէ՛ շինեալ զգեստատուն տեղաւորեցաք ի նմա: և զայս զեֆթերս պատմութեամբ, զրեցաք ի սմա զամենայն, որպէս զի՝ մի ինչ կորիցէ և ապագայն գիտացեն զորքանութիւն բերեցեալ անօթիցն և զմերս ջանք և տաժանելի վատակք զի ապագայիցն ըղձալիք են անցելոցն պատմութիւնք: զի երբ Աստուծով շինեսցեն զեկեղեցիսն, որոյ անուամբ որ կառուցեն, նոյն եկեղեցեաց անօթն ի նմին եկեղեցին տացեն: որպէս մեք արարաք, սուրբ Համբարձման և սուրբ Նիկողոսին և այլոց: Իսկ աւելեալ զգեստքն և արծաթեղէն և անօթքն և ոսկեղէն խաչքն զմկիւք են ի սուրբ Լուսաւորիչ Աւագ եկեղեցին, ուր Առաջնորդարան է լինելոց: Նոյնպէս և ամենայն վանօրէից անօթն: Եւ զորս ի զգեստուցն հնացեալ գտաք, շուրջաւք, շապիկք, վարադուր, քիւրիք, խալիք և խալիշաւք և ալլք, խորհրդով դատաւորացն ետուք տառապեալ աղքատաց և տնանկաց: Ի Առաջին ամեն որք մերկք էին և ի ցրտոյ մեռանէին. զի և նոքա Աստուծոյ են, և Աստուած առ այս ոչ երբեք բարկանալ, ալլ հաճի և ընդունի»:

ցուց, Բալուխլուի ս. Յովհաննէսից, Աղ-Մէղիդի եկեղեցուց, Թամանի ս. Աստուածածնից, Գեօղլովի ս. Նիկողայոսից, Ղա-րասուի ս. Փրկիչ վանքից, Հին-Ղրիմի ս. Խաչ վանքից և Օրէջալ եկեղեցուց: Եւ իմանալով, որ, բացի արկղներում եղածներէց, ուրիշ մասնաւոր մարդկանց ձեռքում էլ կան ձեռագրեր և ուրիշ եկեղեցական իրեղէններ, որոնք կամենալով սեփականացնել, իւրեանց յօժար կամքով չէին կամենում բերել, հրամայում է նոցա բերել՝ որոնց լորդորելով, որոնց խնդրելով, որոնց էլ սպառնալով, և յաջողում է մի մասը ստանալ, իսկ միւս մասն աջապէս էլ մնում է մասնաւոր տներում թաքցրած և պահած և ժամանակի ընթացքում դառնում է մասնաւոր անձանց սեփականութիւն:

Գործանով էլ մեկնում է աշն հանգամանքը, որ մինչև ցալսօր ևս մասնաւոր մարդկանց տներում գտնուում են հատուկօր գրչագրեր, որոնք անկասկած առաջ պատկանել են եկեղեցիներին: Որ Ղրիմից բերած եկեղեցական իրեղէնների և դորա հետ միասին և ձեռագրերի մի մասը մնացել է մասնաւոր մարդկանց ձեռքին,—այդ երեւում է աշն մի քանի խօսքերից, որ արքեպիսկոպոսը մի երկու տեղ գրել է իւր ձեռագիր «ղաւթարում», որի մէջ նա մի մի ցուցակագրել է բոլոր իրեղէնները և ձեռագրերը ²⁾: Ապֆալի Երաշխաւոր ս. Աստուածածին վանքի իրեղէնների ցուցակի տակ, օրինակի համար, մենք կարգում ենք «ի 1786 թուին և ի լուլիսի 20. դարձեալ չալտնեցաւ զաղաղ Աւետիքի մօտ սուրբ Աստուածածին վանիցն, զոր Սիմէօն վարդապետն պահէ տուեալ նմա: և մեք հաստատեալ ի վերայ նորա, հաղիւ թէ՛ զներքոյ գրեալըն չալտնեաց՝ իետ բազում սուտ երգմանց»:

Եւր որ թէ բաղաքի և թէ գիւղերի եկեղեցիները չինւում, պատրաստօքն են, արքեպիսկոպոսը նոյն իշխանների ներկայութեամբ բաց է անում Հանդերձատունը և ընտրելով իրեղէնների միջից նորերը, ընծայում է եկեղեցիներին, իսկ հները, եթէ արծաթեղէն է լինում, ջարդել է տալիս և գործածում եկեղեցու զարդարանքի համար, եթէ զգետեղէն,—ընծայում է աղքատներին: Ահա հէնց այդ ժամանակն էլ նա

²⁾ Այդ ձեռագիր «Ղաւթար»-ը, որ մինչև վերջին ժամանակները գտնուում էր Տէր-Խաչատուր աւագ քահանայ Զարեփեանի ձեռքում, ներկայումս զետեղուած է ի շարս միւս ձեռագրերի ս. Լուսաւորչի մատենադարանում:

ջոկում, հանում է միւս իրեղէնների միջից ձեռագրերը, մեծ մասը նոցանից առանձին արկղի մէջ հաւաքելով և դնելով ս. Լուսաւորչի պահարանը, փոքր մասը բաժանելով միւս եկեղեցիներին առձեռն գործածութեան համար, մի քանի ձեռագիր էլ ուրիշ տպագրուած եկեղեցական գրքերի հետ ուղարկելով Կարապետ վարդապետի ձեռքով Ղրիմ, որովհետեւ անտեղի եկեղեցիները, գաղթականների զուրս դալուց լետոյ, բոլորովին զուրկ էին մնացել թէ եկեղեցական իրեղէններից և թէ գրքերից: Որ ձեռագրերից մի քանիսը Յովսէփ արքեպիսկոպոսը նորից ուղարկել է Ղրիմ, — այդ հանգամանքի մասին մենք նորա ձեռագիր «Պատարում» կարդում ենք հետեւեալ ծանոթութիւնը. «Թիւն 1783 սեպտեմբերի 25-ումն ներքոյ քրեալ զգեստքն Կարապետ վարդապետին ետուք, որ տանի ի Կաֆայ սուրբ Սարգիս եկեղեցւոյն և սուրբ Խաչ վանիցն, երկու ձայնքաղ շարական պատմայ, երեք ատենի գրչալ, երեք խորդատետր պատմալ, և այլն:

Իւր լիշատակն էլ գաղթականների սրտում և Նախիջևանի տարեգրութեան մէջ անջինջ պահելու համար, նա ընտրում է ձեռագիր աւետարտաններից մի-մի օրինակ, արծաթապատ է անել տալիս նոցա կամ իւր և կամ ուրիշ բարեպաշտ մարդկանց ծախքով և ընծալում է եկեղեցիներին, նախապէս նոցա վերայ գրելով կամ հետեւեալ ընդարձակ լիշատակարանը. «Ես սրբոյ աթոռոյն էջմիծանի ծալրագոյն նուիրակ ռուսաց երկրի ամենայն Հայոց ազգին Առաջնորդ, Նոր-Նախիջևանայ հիմնադիր և երանելի սուրբ Սիմէօն հայրապետին երեանցւոյ ձեռնասուն աշակերտ Սանահնեցի Արղութեանց շիօշբէգի որդի՝ Յովսէփ ապարդիւն արքեպիսկոպոս, սուրբ աւետարանս այս՝ արծաթապատ ատենել ետու իմով սեպհական արդեամբ և նուիրեցի ի դուռն Նախիջևանու ս. Լուսաւորչի աւագ եկեղեցւոյն, զոր ևս հիմնարկեցի ի 1783 թուին Փրկչի և մեր ՌՄՂԲ ի սեպտեմբերի 9, ի տօնի Նիկիոս սուրբ ժողովուն: Վալեղորքդ՝ լիշեցէք զաշխատաւոր անձն իմ և զծնօղս՝ զշիօշբէգն և զսպանեալն լանօրէն լազգեացն ի տարապարտուց և զսարկեշտագնաց մայր իմ քէթէվան տիկինն՝ և զհանգուցեալ եղբարս և զքույրս իմ զմովսէսբէգն, զփարսաղանն և զմարիամն և զկենդանի եղբարս և քույրս իմ զպարոն բէժաբէգն և զռուսուղանն և զայլ աղգալինս իմ և զերիտարան լիշողքդ՝ լիշեալ լիշիք ի Քրիստոսէ: Գրեցաւ

ի 1783 թուին Փրկչի և ի հոկտեմբերի 27 ի Նոր-Նախիջևան», կամ հետևեալ կարճառօտ ծանօթութիւնը. «Յովսէփ Արքեպիսկոպոս շնորհացի Նոր-Նախիջևանի ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն զտուրք աւետարանս 1793. նոյ. 30-ին» և կամ երկուսը միասին ³⁾։

Երջանկալիչատակ արքեպիսկոպոսն ալդ իւր հաւաքած ձեռագրերի երկու տեսակ ցուցակն է թողել մեզ՝ մէկը Ղրիմից բերած բոլոր եկեղեցական իրեղէնների, որոնց մէջ և ձեռագրերինը ու տպագրուած գրքերինը, միւսը միայն ձեռագիր մատենաների։ Եթէ առաջին, ընդհանուր ցուցակի միջից մենք զատելու լինենք միայն որոշակի նշանակուած գրչագրերը, կստանանք հանգուցեալի ձեռքով ժողոված ձեռագրերի հետեւեալ ցուցակը.

Հմր.	Տեսակները	Թիւ
1.	Աստուածաշունչ	6
2.	Աւետարան	94
3.	Յայտմաւորք	21
4.	Ճաշոց	19
5.	Մաշտոց	11
6.	Շարական	17
7.	Գանձարան	13
8.	Խորհրդատետր	9
9.	Կանօնագիրք	6
10.	Աղօթագիրք	3
11.	Նառգիրք	6
12.	Ատենի (շարական)	6
13.	Սարգիս Շնորհալի	3
14.	Գանձք և ճառք (գրչեալ գիրք)	3
15.	Սաղմոս	6
16.	Յովհաննու աւետարանի մեկ. Ոսկերերանի	3

226 ⁴⁾

Երկրորդ ցուցակը, որ, ինչպէս ասացինք, լոկ անխառն

³⁾ Երջանկալիչատ. Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի մի ալդպիսի ընդարձակ լիչատակարանն էլ գրուած է ս. Աստուածածին եկեղեցու Սմբատ Գունդատաբլին պատկանած աւետարանի կողքին։

⁴⁾ Ալդ թուի մէջ մենք հաշուել ենք և այն 8 ձեռագրերը, որոնց մասին «Գաւթարուս» գրուած է «Տէր Թորոսի որդի պարոն Յովակիմի մօտ գոյ (գրչագիրք) Այսմաւորք—3, Ճաշոց—3, Շարական—2»։

գրչադրերի ցուցակն է, ձեռագրերի թիւն ու տեսակը մեզ ներկայացնում է հետեւեալ աղիւսակով.

Հմր.	Տեսակները	Թիւ
1.	Ճաշոց գիրք՝ մեծ և փոքր	ԻԶ
2.	Ալսմաւուրք՝ մեծ և փոքր	ԽԱ
3.	Գանձարան՝ մեծ և փոքր	ԺԴ
4.	Ատենի ժամագիրք և Ատենի շարականք	ԻԷ
5.	Մաշտոցք՝ մեծք և փոքրք	ԺԹ
6.	Աւետարանք կոստղեալ և անկոստղք, մեծ և փոքրք	ՄԵ
7.	Չորս հատ ճառ գիրք	Գ
8.	Մէկ հատ արարածոց մեկնիչ վարդանայ	Ա
9.	Երկու հատ գրչեալ Սարգիս գիրք, որ է կաթ. մեկ.	Բ
10.	Մէկ հատ Սաղմոսի մեկնիչ՝ Ներսիսի Լամբրոնացու	Ա
11.	Կանոն գիրք. մէկն հոգ. դատարանումն է	Դ
12.	Գիրք մի լորում լորդորակին կաթուղիկէից մեկնութիւն Սարգիս Ծնորհալուոյն և ապա զնոյն ճառք ալ վարդապ.	Ա
13.	Տօմար և աշխարհացոյց	Ա
14.	Խորհրդատետրք	—
15.	Մէկ զեղեցիկ մագաղաթ. Աստուածաշունչ	Ա
16.	Մագաղաթ Աստուածաշունչ.	Ա

196

Այս դրացուցակի վերը գրուած է հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Ի զրիմու բերեալ ամենայն եկեղեցական զրեանքս ի ներքոյ գրեմ, վասն տեղեկութեան ապագայ եկելոցդ և ի լիւնումն՝ աշխատանաց մերոց՝ լորոցդ հալցեմ լիչել զիս լաղօթս աստուածահաճոյս՝ հանդերձ ծնողօք և աշխատակցօք»:

Արղութեանի կաղմած երկու ցուցակից ճիշդը, ի հարկէ, երկրորդը պէտք է համարել, որովհետեւ զա անխառն միայն ձեռագրերի ցուցակն է, իսկ առաջինի մէջ խառն են հինը և նորը, պէտքականը և անպէտքը, իսկ, որ զլիւսաւորն է, շատ տեղ գրքերի վերայ բոլորովին չի նշանակուած «գրչեալ» և «պատմալ» բառերը, ուրեմն և նորանով անկարելի է որոշել Ղրիմից բերուած և արքեպիսկոպոսի ձեռքով հաւաքուած ձեռագրերի իսկական, ճիշդ թիւը: Սակայն երկրորդ ցուցակն էլ կարելի է ճիշդ համարել միայն առաջին համեմատութեամբ և նորանով էլ կարելի է իմանալ ձեռագրերի թիւը ոչ ճշդիւ, ալ միայն մօտաւորապէս, որովհետեւ, նախ, լայտնի չէ, թէ

ապր ցուցակից Քրքան ձեռագիր է Կարապետ վարդապետի ձեռքով նորից Պրիմ ուղարկուել, և, երկրորդ, դորա մէջ խորհրդատեստերի մօտ ոչ մի թիւ դրուած չէ, ալ միայն անորոշ կերպով գրուած է «խորհրդատեստը», չենք արուստ արդէն այն, որ «Ատենի ժամագիրք» և «Ատենի շարակաւ» գրուած են միամին և նոցա թիւը միասին որոշուած է «15», անշուշտ որ դժուար է իմանալ թէ իսկապէս Քրքան Շարա-կան է եղել և Քրքան ժամագիրք:

Բ

Ինչպէս կարելի է տեսնել վերոյիշեալ երկու ցուցակից, Պրիմից բերուած և Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռքով հաւաքուած բոլոր ձեռագրերն էլ հոգևոր-եկեղեցական բովանդակութեամբ են ունեցել և մեր լատինի պատմութիւնների ձեռագրերից դոցան մէջ չի եղել և ոչ մէկը: Այնտեղ, ուրիշ, դարձեալ կրկնուել է այն բնականորէ բրնայի, որ մեր միշտ պահպանուած ձեռագրերի մատենադարանների գլխաւոր չափու-թիւնն է կազմում: Պահուել են միայն և զլիաւորապէս կեկեղեցական գրքերը, իսկ աշխարհականների մեծամասնութիւնը կորել, ոչնչացել է: Կորա պատճառն էլ, ինչպէս լատինի է եղել ոչ միայն այն, որ եկեղեցական գրքերի աւելի կարօտութիւն լինելու պատճառով, նոցանից աւելի օրինակներ են անսպասելի, և կամ որովհետեւ հին Հայոց մատենագիրները մեծաւ մասամբ հոգեորական լինելով սիրել են տիրապիւ և հոգեոր մատենաներ արտագրել ու հեղինակել, ալ և այն սըր-բութեան լարդանքը, որ տանել են մեր նախնիքը հէպի կրօնական մատենաները և այն խնամքը, որ նոքա ժարել են նոցա վերայ, և, ընդհակառակն այն անհոգութիւնն ու ան-մարբերութիւնը, որ նոքա ցոյց են տուել դէպի մեր աշխարհական մատենաները:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը դեռ ինքը ձեռագրերի վեր-գիշեալ ցուցակները կազմելու ժամանակ նկատելով գրքերից մի քանիսի առանձին արժանիքը, ուշադրութիւն է դարձրել նոցա վերայ, իւր նշանովն ցուցակում նոցանից մի քանիսի վերայ նշանակելով «հազոյն» բառը, մի քանիսի վերայ—նո-ցա գրուելու ժամանակը, մի քանիսն էլ նա իւր երկրորդ ցուցակի տակը կարճառօտ կերպով նկարագրել է: Կաֆալի

Ներաշխատող ս. Աստուածածին վանքից բերուած ութ աւետարաններ բնորոշուած է «գրչեալ աւետարանք հնագոյնք» բառերով, նոյն վանքից բերուած երեք աւետարանի մօտ գրուած է. «Գրեալ ի ՈԶԸ Թ. Հայոց»: Նրկրորդ ցուցակում նշանակուած Աստուածաշունչներից առաջինը նա հետեւեալ կերպով է նկարագրուած. «Մէկ զեղեցիկ մապաղաթեալ Աստուածաշունչ բոլոր գրով զեղեցկանկար պատկերօք և ոսկետուպ ծաղկօք և զանազան երանգօք, իբրեւ զերկրորդ դրախտ զարդարեալ: Կաֆալու սք. Աստուածածին վանիցն էր լիշատակ Վարդանայ եպիսկոպոսին, որոյ լիշատակն օրհնութեամբ եղիցի ընկալեալ մեր բնդ ալ զգեստուց, եղաք ի հանդերձատունն ի մէջ չինեցեալ, և նուիրեցաք սք. Լուսաւորիչ առաք եկեղեցւոյն Նախիջևանու»: Նրկրորդի համար նա գրում է. «Մագաղաթեալ Աստուածաշունչ ևս Ղրիմու սք. Խաչին, որ է լուսահոգի Յովհաննէս վարդապետին Սեբաստացւոյ շինողին նոյն վանից: Գրեցաւ ի զունն սք. Խաչին Հայոց ի ՌԻՒՄԻՆ»⁵⁾:

Թէ ի՞նչ են լինում և ի՞նչպէս են պահուում ձեռագրերն եկեղեցիների պահարաններում Յովսէփ արքեպիսկոպոսից լետոյ— լատինի չէ, բայց ի նկատի առնելով մեր հաւաքած հատուկագործ տեղեկութիւնները և նոցա ներկայ գրութիւնը ու պահուելու եղանակը, չի կարելի ասել, թէ նոքա այդ գէպքում ևս բացառութիւն են կազմում մեր միւս տեղերի եկեղեցիների և վանքերի պահարաններում գտնուածներից: Պահարաններում գրուած ձեռագրերի արկղները վակուում չեն լինում, չլսօսելով կանոնաւոր ցուցակագրութեան մասին, նոքա մինչև անգամ հասարակ կերպով էլ ցուցակագրուած չեն լինում: Բայց որ լատինի չի լինում, թէ որ եկեղեցին որքան և ի՞նչ ձեռագրեր ունի, որից և առաջ է դալիս այն ցաւալի հանդամանքը, որ եկեղեցու պաշտօնեաները, մինչև անգամ և օտար մարդիկ ցանկացած ժամանակ անարդելք բաց են անում արկղները, երբում են ձեռագրերը, տուն են տանում և երկար ժամանակ իւրեանց մօտ են պահում: Դորա հետեանքն

⁵⁾ Ներկայումս ոչ թէ չկան այդ երկու Աստուածաշունչը, ալ և չկալ ոչ մի Աստուածաշունչ, բացի մի թերի օրինակից, որ գտնուում է ս. Խաչ վանքում: Այդ թորի Աստուածաշունչը, որ մանր բոլորագրով գրուած մի ընտիր օրինակ է, ս. Էջմիածնի միաբան արժ. Մեսրոպ վարդապետի խնդիրքով պիտի ուղարկուի ս. Էջմիածնի մատենադարանը:

էլ հասկանալի է, թէ ինչ է լինում: Արկղների լաճախակի քաց մնալու պատճառով, մուկն է դիպչում գրքերին, ցեցն է ուտում, փոշին է փճացնում, պահարանների խոնաւութիւնից ձեռագրերը թացանում են և նոցա թերթերը կպչում միմեանց, մագաղաթը դեղնում է, սեանում է և գրի թանաքը լուծւում, խառնւում և դրուածքն անընթեռնի դառնում, չենք ասում արդէն, որ տուն տարուածները ալ ևս չեն վերադարձնում, և եթէ վերադարձնում էլ են, նախապէս քրքրում են նոցա, պոկում են պատկերները, հանում են վերալից արծաթէ դարձերը, աղտոտում են լիշատակարանները, կամենալով իւրեանց անարժան մրոտումներն էլ նոցա մէջ խառնել, նոցա կողքին գրել և ալլն և ալլն:

Մեզ մատնացող արին, օրինակի համար, քաղաքիս ս. Աստուածածին եկեղեցու քահանաներից մէկի վերայ, որ մի ժամանակ տիրացու է եղել ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւում: Այս, այդ հայ եկեղեցու պաշտօնեան պոկել, տուն է տալել ընտիր ձեռագրերի մէկի միջից Լեոն Նրբորդի պատկերը և իբրև դարդ կախել է իւր բնակարանի պատից: Տեղիս երիտասարդներից մէկը հազիւ կարողացել է զսնազան խորամանկ միջոցներով չետ աստնալ պատկերը և նորից զետեղել ձեռագրի մէջ: Մենք մէկ օր պատահեցինք այդ քահանային և հարցրինք նորա դործած այդ վանդալականութեան մասին: «Տէր-Հայր, ասացինք մենք, ինչպէս է եղել, որ դուք ձեռագրի միջից պոկել, հանել էք Սուրբինեանց թագաւորի պատկերը և այդպիսով փճացրել էք և՛ ձեռագիրը և հազուադիւս պատկերը»: «Աղբար, պատասխանեց նա մեզ իւր աղճատ բարբառով, ո՞վ գիտէր այն ժամանակները դոցա գինը և արժէքը. մենք ձեզ պէս ուսումնական չենք, որ այդպիսի բաներ հաւանանք, ձեռագրերի պէս հնութիւնները գնահատենք: Գրքերը թափուած էին խորանի լետեը, ո՞վ կուզէր, կնալէր, ո՞վ կուզէր, տուն կտանէր, ո՞վ էր նոցա վերայ ուշադրութիւն դարձնողը: Տեսայ այդ գիրքը—«սիրէթներ» կային մէջը. այդ պատկերին հաւանեցի, որովհետեւ միւսները սուրբերի պատկերներ էին, իսկ այդ մէկը—թագաւորի: Առայ, կտրեցի, բայց ոչ առանց թողլուութեան: Լուսարար Հաջի-Գրիգորին խընդրեցի, նա էլ թող տուեց...»⁶⁾ Բացառութիւն են կաղմուծ

⁶⁾ Թէ ինչպէս դժուար է լինում առնել այդ պատկերը

միայն արծաթապատ աւետարանները, որոնք իբրև նիւթական արժէք ունեցող բաներ պահւում են եկեղեցիների միջ-արծաթեղէնի հետ փակ արկղներում, երեցփոխանների շնորհաբանութեամբ, միայն ըստ պատշաճութեան է կազմում և ս. Լուսաւորչի ձեռագրերի հաւաքածուն, որ երկար ժամանակ միւս եկեղեցիների ձեռագրերի վիճակին ենթարկուած մնալուց լետոյ, հաւաքուելով մի տեղ, արաջ շարում են մոմատանը շինած բաց դարակների վերայ, լետոյ պրդէն ամփոփւելով են ներկայումս նոյն մոմատանը գտնւթիւն ունեցող ընդարձակ շքեղ պահարանի մէջ:

Մի ընդհանուր ճիշտ ցուցակ, բացի Արղութեանի կազմած ցուցակից, Նոր-Նախիջևանի ձեռագրերն երբէք չեն ունենում: Ոչ թէ մի ընդհանուր ցուցակ, այլ և մասնաւոր ցուցակներ էլ գոյութիւն չեն ունենում, այնպէս որ երբ 1845 թուին երջանակախառնակ Ներսէս կաթողիկոսն այցելում է Նախիջևանը և կամենում է խմանալ, թէ եկեղեցիներն ինչ իրիզէններ ունին, բոլորեքեան մօլորում են և պոխպուած են լինում խոստովանել, թէ այդպիսի ցուցակներ չկան: Այն ժամանակ կաթողիկոսը զայրանալով՝ անբարեբաղձ է իւրաքանչիւր եկեղեցու ղառազուտ քահանային անյապաղ կալմել այդպիսի ցուցակ և իրեն ներկայացնել: Աւագերեցիները սարսափած վահի պառնալիքից, ձեռքերից եկած միջոցները գործ են դնում և շտապով կազմելով իւրաքանչիւրն իւր եկեղեցու իրեղէնների, որոնց մէջ և եկեղեցուն պատկանած ձեռագրերի ցուցակը, ներկայացնում են նորաքնն Նա էլ այդ բոլորն աչքի անցկացնելով, վաւերացրում է նոցա իւր ստորագրութեամբ և լանձնում է աղ ժամանակ իւր նշանակաւ ընդհանուր հրէցփոխ կամ վէթիլ Յարութիւն պողա Նախիջևանի և աւագերեցիների պահպանութեան, նախապէս հրամայելով՝ որ նոքա կպ վաւերացնեն նոցա իւրեանց ստորագրութեամբ:

Քահանայից, — ալը երևում է այն հանգամանքից, որ լիշեալ երիտասարդը ստիպուած է լինում լալտնել ալը մասին Նախիջևանի ալը ժամանակդալ լաջորդ հանգուցեալ իւրեղ վարդապետին, որ իւր կողմից ալը մասին լալտնում է հէնց այդ ժամանակները Նախիջևանում գտնուած Նախիջևանի և բե-սարաբիոյ թեմի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոս Սաղինեանցին: Քահանան հրաւիրում է լաջորդարան և ստիպմամբ անում է նորաքնից պատկերը:

Մեզ լաջողուեց հոգևոր կառավարութեան հին գործերում գտնել այդ ցուցակները, աչքի անցկացնել յատկապէս նոցա ձեռագրերի մասը, համեմատել նոցա թիւը և տեսակները ներկայումս եկեղեցիներում եղած ձեռագրերի և թուի ու տեսակներին հետ, և պէտք է խոստովանենք, որ միանգամայն հրաժարուեցանք: Բանից դուրս եկաւ, որ դոքա, այդ ցուցակները ոչ մի արժէք չունին: Եւ ուրիշ պէս լինել էլ չէր կարող: Մի աղաւթի շտապով կատարուած գործ, այն էլ ձեռագրերի ցուցակ կազմելու գործ, որ պահանջում է քաւականին երկար աշխատանք և հմտութիւն, կանոնաւոր ու ճիշտ լինել էլ չէր կարող: Նախ և առաջ ս. Լուսաւորչի և ս. Նիկողայոսի իրեղէնների ցուցակներում նոցա ձեռագրերի ցուցակներն ամենաինչ կան, որ մի մեծ պակասութիւն է, որովհետեւ ձեռագրերի ամենամեծ մասը գտնուում են հէնց այդ եկեղեցիներում, միւս եկեղեցիների ցուցակների ձեռագրերի մասն էլ վերին աստիճանի անկատար ու անկանոն են կազմուած: Այստեղ հարկաւոր ենք համարում նկատել, որ կանոնաւոր ցուցակ ասելով, մենք չենք հասկանում ու պահանջում, որ դոքա, այդ ցուցակներն աչնպէս կազմուած լինէին, ինչպէս որ այժմ են միայն կազմուում, այլ, գոնէ, կանոնաւորապէս նշանակուած լինէին բոլոր ձեռագրերի անունները, նոցա Էրբ, Ռրտեղ ու ձրի ձեռքով գրուած լինելը և այլ աղաւթի տարրական տեղեկութիւններ:

Աւելորդ չենք համարում համեմատութեան համար դնել այստեղ այդ ցուցակները և դոցա համապատասխան եկեղեցիներում ներկայումս գտնուած ձեռագրերի տեսակները և թիւը, որպէս զի հեշտ լինի մեր ընթերցողներին զաղափար կազմել դոցա, այդ հին ցուցակների արժէքի մասին:

ՀԱՄԵՄ ԱՏԱԿԱՆ ՅՈՒՅԱԿՆԵՐ

Հին ցուցակ		Նոր ցուցակ	
Ս. Թորոս		Ս. Թորոս	
Աւետարան	4	Աւետարան	5
Յայտնաւորք	2	Յայտնաւորք	2
Ժամագիրք ատենի	2	Շարական	1
		Տօնացոյց և ժամագիրք	1
		Մաշտոց	2
		Սաղմոս	1
Ս. Գէորգ		Ս. Գէորգ	
Աւետարան	5	Աւետարան	5

Յայտմաւորք 4	Յայտմաւորք 2
Ս. Համբարձում	Ս. Համբարձում
Աւետարան 6	Աւետարան 5
Յայտմաւորք 3	Յայտմաւորք 3
Պանծարան 1	Պանծարան 1
Ս. Աստուածածին	Ս. Աստուածածին
Պանծարան 1	Աւետարան 7
	Յայտմաւորք 2
	Շարական 1
Չալթըր գ. Ս. Համբարձում	Չալթըր գ. Ս. Համբարձում
Յայտմաւորք 2	Յայտմաւորք 1
Մաշտոց 1	Աւետարան 1
Մեծ-Սալայ գ. Ս. Աստուածածին	Մեծ-Սալայ գ. Ս. Աստուածածին
Աւետարան ⁷⁾ 1	Աւետարան 1
Թոփսի	Թոփսի
Աւետարան 2	
Փոքր-Սալայ	Փոքր-Սալայ
Սաղմոս 1	
35	41

Սակայն որքան և անկատար և անկանոն կազմուած լի-
նեն այդ հին ցուցակները, այնուամենայնիւ դոքա մեզ հա-
մար շատ կարևոր ու հետաքրքրական են, որովհետեւ ցոյց են
տալիս, թէ անխնամք պահուելուց 1845 թուից մինչև ցայսօր

⁷⁾ Հոգեւոր կառավարութեան ցուցակի մէջ նշանակուած
Մեծ-Սալայ գիւղի ս. Աստուածածին եկեղեցու աւետարանի ա-
ռաջ գրուած է. «Գրեալ ձեռամբ Յոհաննիսի թուին հայոց
1103»։ Ներկայումս այդպիսի թուականով աւետարան չկալ
Մեծ-Սալայի եկեղեցում։ Ի՞նչու վերաբերէ կալ մի կաշէպատ
փայտէ կազմով թղթի վերայ գրուած բոլորագիր աւետարան,
որ ունի հետեւեալ նօտագիր լիշատկարանը. «Վերստին նո-
րոգեցաւ քարաբուղիս աղբիւրս եղեմալ և կազմեցաւ ձեռամբ
մեղսաներկ Յովաննէսի ի վաւելումն մանկանց սեռի. ի հալ-
քապետութեան տեառն Փիլիպպոսի ամենայն հայոց կաթողի-
կոսի. և յարհիական եպիսկոպոսութեան լայսմ նահանգի տէր
Գրիգոր արհի եպիսկոպոսի. և ի թվականութեան Հայոց ՌՃԳ
(1654) ամի։ Արդ ստացաւ սա ի հալալ ընչիցն... իւրոց Պէլ-
մէլիքն և եղ լիշատակ լանառիկն Սիօն և լիշատակ իւր հոգ-
ւոյն և առն Մինասին և այլն. և եղ զսուրբ աւետարանս ի
դուռն սուրբ Աստուածածնին լիշատակ անջնջելի ի Սովուր
շորախ գիւղն»։

քննչ տեսակ և սրբան փոփոխութիւն է առաջ եկել համապատասխան եկեղեցիներում պահուած ձեռագրերի թուի և տեսակների մէջ:

Մի երկու անգամ թույլ փորձեր են եղել միայն ս. Լուսաւորչի ձեռագրերի ցուցակը կանոնաւոր կերպով կազմելու, բայց երկու անգամն էլ փորձն անաշտոյ է եղել և ցուցակները թերի են մնացել: Առաջին փորձ անողն եղել է ս. Լուսաւորչի միաբան քահանայ Տէր-Սարգիս Ոսկերչեանը, որ ցուցակագրել է միայն քառասուն ձեռագիր: Երկրորդ փորձ ա. նոյն եղել է տեղիս դպրանոցի ուսուցիչ պ. Աբրահամ Զամինեանը, որ սակայն ցուցակագրել է միայն քսան ձեռագիր: Այդ փորձերի անաշտոյութեան զլխաւոր պատճառը, նախ, Նախիջևանի եկեղեցիների խոնաւութիւնն է ընդհանրապէս և մասնաւորապէս ս. Լուսաւորչի խոնաւութիւնը, որ միանգամայն արդելում է երկար ժաւանակ այնտեղ պարապելը, երկրորդ, ձեռագրերի թուի բազմութիւնը, որ շատ երկար ժամանակուայ և մեծ աշխատանքի գործ լինելով, եթէ չստեղծ անկարելի ու վեր է մի մարդու ոյժերից, գոնէ, շատ ու շատ դժուար է: Անհրաժեշտ է, որ այդ կարևոր գործը կատարուի մի քանի գործին հմուտ մասնագէտների ձեռքով և, որ զըլխաւորն է, պէտք է նախապէս այդ աշխատանքի համար ձեռագրերն եկեղեցիների պահարաններից հանելու, աշխատողների մէջ բաժանելու և տուն տանելու թույլտուութիւն ու ձեռնտուութիւն լինի ⁸⁾:

⁸⁾ Իսկ որ ամենակարևորն է,—պէտք է հոգ տանել, որ շուտով բոլոր ձեռագրերը հաւաքուեն ս. Լուսաւորչի, որ իբրև մայր-եկեղեցի դուրս համար բոլոր չարմարութիւններն ունի —է՛ տեղ և՛ շքեղ պահարան: Գորանով, նախ, ձեռագրերն ապահով կըլինին կողոպտուելու եւթարկուելուց, որովհետեւ ս. Լուսաւորչի շինուած է քաղաքիս միջավայրում և համեմատաբար աւելի լաւ է պահպանում, քան թէ միւս եկեղեցիները, երկրորդ, մեծ դիւրութիւն կլինի հարցասէրների և պարագողների համար: Յւ այդ անելը մի դժուար բան չէ, որովհետեւ արդէն իսկ ձեռագրերի մեծ մասը գտնուում է ս. Լուսաւորչի մատենադարանում. կմնայ, ուրեմն, մի փոքր մասը, որ սրբազան առաջնորդի մի հրամանով կարելի է հաւաքել-բերել մայր-եկեղեցին: Այդ մասին մենք խնդրել էինք թեմիս նախկին կառավարիչ Տէր-Յուսիկ վարդապետից և Նախիջևանի նախկին յաջորդ Տ. Մխիթար վարդապետից, այդ

Նախիջևանի ձեռագրերը նախել է հանդուցեալ Բժշկեա-
նը, որ իւր ճանապարհորդութեան զրքի մէջ մտցրել է ս-
Լուսաւորչի ձեռագիր աւետարաններէ մէկի և Նիսուրիթայ

մասին խնդրել ենք և Նախիջևանի ներկայ լաջորդ արժան,
Մուշէ վարդապետից, և թէ՛ և ստացել էինք ու ստացել ենք
զոցանից զրական պատասխան ու խոստումներ, բայց մինչե-
ցայսօր ևս այդ գործը մնացել է իւր առաջուայ դրութեան
մէջ: Նորերումս ս. Թորոս եկեղեցու կողոպտուելը, որին զո-
գնաց և այն արձաթապատ ձեռագիր աւետարանը, որ Նախի-
ջևանի հիմնադիր Արդութեանն բնծայել էր այդ եկեղեցուն,
ստիպողական են դարձնում այդ խնդրի փութով կարգադրելը:
Ս. Թորոսում ձեռագրերն անկարգ կերպով թափուած են մի
կոտրած, բերանը բաց արկղի մէջ, որ զրուած է վերնատա-
նը. միւս եկեղեցիներում, բացի ս. Լուսաւորչից, նորա բաց
թափուած են խորաններում միւս իրեղէնների հետ միասին
և միեւնոյն արձաթապատ աւետարաններն են, որ պահուած են
երէցփոխների խոնաւ «կասսաներում»: Պարապողները, տես-
նել ցանկացողները ստիպուած են պտոնել քաղաքի ու գիւղե-
րի բոլոր եկեղեցիները, այստեղից-այնտեղից փոշու տակից
հանել ձեռագրերը, աղաչել, խնդրել երէցփոխներին, որոնք
արդէն ամեն անգամ չեն լինում եկեղեցիներում, որ ցոյց
տան կասսաներում պահուածները: Հասկանալի է, ուրեմն, որ
այսպիսի հանգամանքներում ոչ կարելի է ձեռագրերը կար-
գին ուսումնասիրել, ոչ էլ ապահով լինել, որ նոքա չեն փոխ
խոնաւութիւնից կասսաներում, մկնների ու ցեցի կերակուր
չեն լինիլ խորաններում և սորա-նորա ձեռքով տուն չեն տա-
րուիլ: Ինչ ասել կուզի, որ աւելի լաւ կլինէր, եթէ հնարա-
ւորութիւն լինէր, բոլոր ձեռագրերը հաւաքել այս կողմերից
և ուղարկել ս. Էջմիածնի թանգարանը, կամ ի՛նչ հէնց այստեղ
մալր-եկեղեցու մօտ մի փոքրիկ եկեղեցական թանգարան շի-
նուէր և բոլոր հնութիւնները ձեռագրերի հետ միասին հա-
ւաքուէր նորա մէջ: Բայց որովհետեւ մեր ներկայ հանգամանք-
ներում այդ եթէ ոչ անկարելի, դոնէ, շատ դժուար է, ուստի
և լարմարագոյն է վերոյիշեալ միջոցի մատին մտածելը, վերո-
լիշեալը կարգադրելը: Ս. Թորոսի դողացուած արձաթապատ
աւետարանը, որքան մենք լիջում ենք, զրուած էր մաղաղա-
թի վերայ կաֆայում «առ ոմս սուրբ Թէոդորոսի զինաւորին»
մանր բոլորագրով մի ոմն «բաղմամեղ և թերավարժ գրիչ»
Վարդան երէցի ձեռքով Նահապետ կաթուղիկոսի և Ղրիմի
առաջնորդ Յակովբ արքեպիսկոպոսի ժամանակ: Գորա կողքին
զրուած էր Յովսէփ արքեպիսկոպոսի հետեւեալ համառօտ բն-
ծալականը. «ըսուրբ աւետարանս շնորհեցի սուրբ Թորոս և-
կեղեցուցն Նոր-Նախիջևանի Յովսէփ արք. եպիսկոպոս 1792
նոյ. 27»:

գիւղիւս. Կարապետ եկեղեցու նշանաւոր Յայտնաւորքի պատ-
վական իշատակաւորանները Ս. Լուսաւորչի ձեռագրերից
մի քանիսի իշատակաւորանները արտագրուել և ուղարկուել
են Պետերբուրգ պ. Նզեանին և հանդուցեալ Քերովրէ Պատ-
կանեանին, որոնք իւրեանց Նախիջևանին արած այցելու-
թեան ժամանակ աչքի էին անց կացրել ձեռագրերը և խնդ-
րել էին ալդ մասին: Հայր Ղեոնդ Ալիջանի խնդիր-
քով Նախիջևանցի Նալիվան Պոպուեանը 1883 թուին արտա-
գրել է մի երկու աւետարանի իշատակաւորան և ուղարկել է
Վենետիկ. նոյն Ալիջանի խնդիրքով հանդուցեալ Քերովրէ
Քուչնարեանը հարեանցօրէն քննել է ձեռագրերը և իւր
քննութեան արդիւնքը հաղորդել է նորան ⁹⁾: Ս. Լուսաւորչի

⁹⁾ Հանդուցեալ Հ. Քերովրէ Քուչնարեանը, որ երկար
ժամանակ պաշտօն է վարել Թէոդոսիայում, Մխիթարեաննե-
րին լատուկ հետաքրքրութեամբ վերաբերուելով գէպի Ղրիմի
մայնաւորապէս գէպի Թէոդոսիայի հալկական հնութիւնները,
կազմել է Կաֆալի Հայոց պատմութիւնը: Այդ պատմութիւնը
ինչպէս լայանի է, նախ, մաս-մաս տպագրուեց 1892 թուին
«Բաղմալէպում», լետու սուղէն իւր, Քուչնարեանի գէպի Նոր-
Նախիջևան և Կամենեց-Պոդոլեան արած ճանապարհորդու-
թեան նկատողութիւնների հետ միասին դուրս եկաւ առան-
ձին գրքովիով՝ «Պատմութիւն գաղթականութեան Ղրիմու Հա-
լոց» խորագրով:

Մեր ուշագրութիւնն ալդ պատմութեան մէջ դրաւում են
հանդուցեալ վարդապետի հազօրդած միքանի տարօրինակ տե-
ղեկութիւնները ու ծանօթութիւնները—«Կաֆա» անունն
ստուգաբանութիւնը, Նախիջևանցւոց արտասանութիւնը և նի-
ստիթպցւոց ոչ հալ արիւնից սերելու հանգամանքը: Հ. Քուչ-
նարեանի կարծիքով Կաֆա—Capha անունն առաջ է եկել Հա-
լոց «կա ա» խօսքից: Իբրեւ թէ Հալեքն առաջին անգամ հաւ-
նելով Թէոդոսիոյ նաւահանգիստը, յամաք դուրս գալով ու
նկատելով քաղաքը և ծովափը չըջապատող կաւալին բլուր-
ներն ու բարձրութիւնները, բացականչել են «կա ա», որից
և առաջ է եկել ջանովացւոց առողանութեամբ «կա ա»
ոճի կաֆա մոխուած ձեւը: Հանգուղեալ վարդապետն իւր այդ
կարծիքը հաստատելու համար, բերում է երկու ապացոյց՝ մէկ
որ կաֆա անունն առաջին անգամ լուում է պատմութեան
մէջ Ժ դարում և Հալեքն էլ հէնց առաջին անգամ սկսել են
բնակութիւն հաստատել ալդ դարում և, երկրորդ, որ ջանովա-
ցիք Հալոց «ա» տառն արտասանելուք են եղել «ֆ» և տառապ-
ղարձնելուս են եղել քի բարդութեամբ:

Մեղ թուում է, որ այս բանաբանական բացատրութիւնը

ձեռագրերը, վերջապէս, տեսել է Օքսֆորդի ուսուցչապետ հալագէտ լատինի կոննիրէարը, որ 1886 թուին ս. էջմիածնից

հիմնուած է միայն «կաւ ա» և կաֆա բառերի արտաքին ձևի նմանութեան ու նոյնահնչիւնութեան վերալ, ուստի և նոյնքան միամիտ ու ծիծաղաշարժ է, որքան և հանդուցեալ ինծիճեանի դոյն օրինակ բանասիրական լատինի բացատրութիւնները: Բայց ինչ որ ներելի էր ինծիճեանին, ի նկատի առնելով ժամանակը, նոյնն անկասկած ներելի չի կարող լինել Հ. Բուշնարեանին, որի ժամանակ (1892թ) բանասիրական գիտութիւնն այնպիսի մեծ քաջիւր էր արել, որ արդէն խօսքերի ու ոճերի արտաքին ձևի նմանութիւնն ու նոյնահնչիւնութիւնն ոչ մի սեղ չէր բռնում, ոչ մի խորհուրդ չունէր բանասիրական լուրջ հետազոտութիւնների մէջ: (Տես «Պատմութիւն գաղթականութեան Խրիմու Հայոց»՝ Գլուխ Ը, էջ 112):

Հայր Քերովրէի կարծիքով Կովկասից հրաւիրուած ուսուցիչները դասատուութիւն անելով Նոր-Նախիջևանի և նորագիւղերի դպրոցներում, աղաւաղել են նախիջևանցւոց արտասանութիւնը: Գուրս է գալիս, ուրեմն, որ նախիջևանցւոց արտասանութիւնն առաջ շատ լաւ է եղել և լետոյ միայն Կովկասցի ուսուցիչների աղղեցութեան ներքոյ աղաւաղուել է: Թողնելով մի կողմ արեւմտեան և արեւելեան Հայերի արտասանութեան խնդիրը, որի լաւ կամ վատ լինելը մէկին կամ միւսին առաւելութիւն տալու տեսակէտից կախեալ է զուտ անձնական ճաշակից ու սովորութիւնից, մենք ալստեղ չենք կարող մատնացոյց չանել հանդուցեալ վարդապետի վերոյիշեալ կարծիքի անհեթեթութեան վերալ: Նախիջևանցւոց բարբառն իւր ոճաբանութեամբ, զարծուածներով, տառադարձութեան կանոններով ու բաղաձայների առողանութեամբ պատկանելով Հայոց լեզուի արեւմտեան ճիւղին և, բացի դորանից, ունենալով և իւր մանր-մունր առանձնալատկութիւնները, ինչպէս լատինի է, դասատուութեան համար ներկայացնում է մի քանի դժուարութիւններ, որոնց չաղթելու համար Հայոց լեզուի ուսուցիչները միշտ մեծ ճիգ ու աշխատանք են թափել: Նախիջևանցի երեխայի ականջը չի զանազանում լծորդ բաղաձայնների հնչիւնների սարբերութիւնը,—պէտք է հետզհետէ ընտելացնել նորան դորան: Նախիջևանցի երեխան կանոնաւոր տառադարձութիւն անել ամենևին չգիտէ,—պէտք է նորան աղհասկացնել: Նախիջևանցի երեխան Մարտիրոս անունն արտասանում է Մալտիրոս, Թաղէոսը—Թաղիրոս, Ղևոնդը—Խևոնդ, Ղազար, Ղազարոս—Խազար, Խազարոս,—պէտք է նորան աղ սովորեցնել: Նախիջևանցի երեխան չ տառը արտաւանդում է ժ, և այլն շատ մանր ու խոշոր բաներ, որոնց միայն ծանօթ են այն ուսուցիչները, որոնք երկար ժամանակ գործ են ունեցել նախիջևանցի երեխաների հետ: Եթէ հայր Քերովրէի կար-

վերադառնալիս, մի քանի օր մնաց նախիջևանում և աչքի անցկացրեց ձևադրերից մի քանիսը «Էստամպածով» հանելով

ծիրով կովկասցի ուսուցիչները սովորեցնելով նախիջևանցի երեսնաներին «իժեք»-ի տեղ գրել ու արտասանել «երեք», «պալել»-ի տեղ «պահել», «սպաննել»-ի տեղ «սպաննել», «ղուգ»-ի տեղ «սուգ», «գրջնել»-ի տեղ շրջել, «Պետրոս» ուսուցիչն «Бог»-ը «Бог» էր արտադարձնել և այլն, զորանով աղաաղել ու աղաաղում են նախիջևանցուց «մաքուր», «գեղեցիկ» արտասանութիւնը — զորա գէմ մենք բան չունինք ասելու, որովհետեւ կրկնում ենք, այդ մի զարհուրելի անհեթեթութիւն է։ Եւ լեւտոյ հայր Քերովըն արեւելեան դրական լեզուն կոչում է «նորահայր», իսկ Նախիջևանի բարբառը — «ստանիկ»... (Տես «Պատմութիւն գաղթականութեան Խրիմու Հայոց») Կլուխ Բ., էջ 39—41.)

Հայր Քուչնարեանը նշանակութիւն ստալով Նիսուժայ գիւղի ծերունի և հիւանդոտ Տէր-Յովհաննէս քահանայի ասածներին, արձանագրել է իւր պատմութեան մէջ իբրեւ մի հաւաստի փաստ, թէ Նիսուժայիք հայ չեն, այլ քրիստոնէութիւն ընդունած նողայ թաթարներ։ Չարմանում ենք, երբ և ինչպէս են այդ մահմեդական նողայները հալաղաւան քրիստոնեայ դարձել։ Թաթարների արշաւանքի ժամանակ Հալաստանում այդ անկարելի էր, Անեցիների գաղթելու և Ախալքալում թաթարների մէջ ապրելու ժամանակ նոյնպէս անկարելի, Ղրիմում նամանաւանդ անկարելի։ Միթէ կարելի է կարծել, որ Ղրիմի խաների իշխանութեան ժամանակ նոյն իսկ Ղրիմում կարող էին մահմեդական նողայները հաւատափոխ լինել։ Ակներեւ է, որ Նիսուժայի քահանան բարկացած լինելով իւր հօտի վերայ, դանդատուել է հայր Քուչնարեանին գիւղացուց վերայ, և նորա արած հարց ու փորձին ժողովրդի մասին, «նողայ» է կոչել նոցա, ինչպէս որ սովորութիւն կալ Նախիջևանում ամեն մի կոպտութիւն ու անբաղաքավարութիւն նողայութեան անունով կոչել, իսկ հայր Քերովըն այդ բոլորը հալած իւղի տեղ ընդունելով, պատմութեան նիւթ է շինել։ Առհասարակ Ախթարեանք հաւաստիքնական պատմութիւն գրել երբէք չեն իմացել։ Հայր Քերովըն Քուչնարեանը Միսթարեան վարդապետ էր։ (Տես «Պատմութիւն գաղթականութեան Խրիմու Հայոց») Կլուխ Բ., էջ 60—63.)

Չենք կարող վերջապէս, ուշադրութիւն չդարձնել հայր Քերովընի պատմութեան և մի կէտի վերայ, որ նոյնպէս շատ բնորոշ է Միսթարեաններին համար։ Վարդապետն իւր պատմութեան «Ոխտապնացութիւն ի Կամենից Փոտոլեան» դիւսի մէջ խօսելով Կհահայոց լեհանալու մասին, զորա գլխաւոր պատճառը համարում է Հայերի իւրեանց աղգալին լեզուն

նոցանից մէկի հոգեբան գտնուած ու կազմի համար պործանուած թերթի ասորակաւ թէ երաջական ձեռագրի մի հատուած ¹⁰⁾։

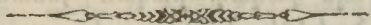
Կորյնեւը և անխտիր խնամութիւն անելն իշխող տարրի հետ և ոչ թէ դաւանաւորութիւններ, ինչպէս սովորութիւն եղած է ընդունելու ինչ ասել կողմի, որ մեծ անբախտութիւն է մի հատարակութեան համար իւր ազգային լեզուն կորցնելը և անխտիր խնամութիւնից չխորշելը, բայց մենք իսպառ համաձայն չենք հանդուցեալ վարդապետի հետ, և դարձեալ մի անգամ էլ շատ ուրիշների հետ միասին կրկնում ու երեք կնում ենք, թէ լեհահայոց լեհանալու գլխաւոր պատճառն եղել է նոցա բռնի կերպով կաթոլիկ դարձնելը։ Նախ, մի ճշմարտութիւն է, որ հալը աւելի շուտ տխուր է իւր լեզուն, քան թէ իւր դաւանութիւնը, երկրորդ, անխտիր խնամութիւնը հետեանք է դաւանական անխտիրութեան։ Քանի որ գոյութիւն ունի ազգային դաւանանքը, անխտիր խնամութիւնն էլ հայերի մէջ այնպէս և անքան լաճախ չի պատահում, որ սպառնալ ազգութեան գոյութեան։ Մենք աւելին կասենք. լեհահայերն իւրեանց ազգային լեզուն կորցրած լինելով հանդերձ դեռ երկար, շատ երկար ժառանգակ կարող էին հալ մնալ, ինչպէս որ դոյնալ սի հանգամանքներում մնացել ու մնում են և շատ ուրիշ հալ համայնքներ։ Ինչու վերախօս Հայերը վրացի չեն դառել ու չեն դառնում, այն ինչ կաթոլիկ դարձած վերախօս հայերն իրենց հալ չեն համարում. քիչու թրքախօս ու թաթարախօս հայերը չեն կորչում մահմեդականութեան ոսկրանոսում, այն ինչ Երնջակ գուաթի Ռեհտորներին աշխատանքով կաթոլիկ դարձած հայախօս հայերը ձուլուեցան մահմեդականների հետ. քիչու, վերջապէս, Հայտարարանցի հաթախօս կաթոլիկները միայնա իշխող տարրի հետ, իսկ ազգային եկեղեցին պահպանողները մինչև ցայսօր էլ դեռ կան (Տես «Պատմ. դադրակ. Խրիմու Հայոց» էջ 197—198.)

¹⁰⁾ Պ. Կոնստիւէարն իւր պատուական տիկնոջ հետ երեք օր մնաց Նոր-Նախիջվանում։ Նա աչքի անդիպցրեց ու լուսաւորչի Կիւրքանի ձեռագրերը, շատ հաւանեց պատկերազարդ աւետարաններին, նամանաւանդ մի քանիսի գրութեան ձեւին։ Մենք այդ ժամանակ նկատեցինք, որ լարդելի ուսուցչապետը բաւականին վարժ կալիւն էր ձեռագրերը, այն ինչ նա չափ քննարկեալէ կարողանում էր գրել ու կարգադրել ներդաշնակ գործածական չեղադիր։ Մենք նկատեցինք նորն. պէտք, որ նա ձեռագրերի տառերի ձեւից լաջողութեամբ կարողանում էր գուշակել ձեռագրերի գրուելու ժամանակը։ Դրաբանոցի ուսուցչական խումբը ի պախու անդլիայի հաջողէ-

Այդ վերջին ալցելութիւնն անհետեանք չանցաւ ձեռագրերի պահպանելու և կարգի բերելու գործի համար: Եկեղեցու վարչութիւնը, որ մինչև այդ ժամանակ բոլորովին բարձիթողի էր արել ձեռագրերը, ենթարկելով նոցա ցեցակեր լինելու և փոշույ ու խոնաւութիւնից փտելու վիճակին, տեսնելով, որ այդ աչքից ընկած մաղաղաթներին ալցելութիւն են դալիս մինչև իսկ հեռուոր տեղերից օտարազգիներ, սթափուեց խոր քնից և ձեռքից եկած միջոցները գործ դրեց նոցա կարգի բերելու և խնամքով պահելու համար: Բաց դարակների և հասարակ տախտակների տեղ, որոնց վերաջ մինչև այդ ժամանակ անկարգ կերպով թափուած էին ձեռագրերը, դրուեցան վերոյիշեալ չքեղ աղակէղարդ պահարանները, ձեռագրերի վերալից տասնեակ տարիներով հաւաքուած ժողովին մաքրուեցաւ, հնացած-անպէտք դարձած օրինակները հանուեցան, դատուեցան, իսկ մաքուրները, անաղարտ մնացածները կարգով շարուեցան պահարանում, և ալլն և ալլն ¹¹⁾:

Ե. ՇԱՀԱՅԻՋ

(Վերջը միւս անգամ)

տին մի երեկու ընթրիք սարքեց դպրանոցի փոքրիկ պարտէզում և պատուեց նորան հալկական խորովածով: Ընթրիքի ժամանակ ֆրանսերէն և հայերէն դրաբառ ձառեր արտասանուեցան, որոնց բնագրերը խնդրեց և իւր հետ տարաւ մեծապատիւ հիւրը:

¹¹⁾ Այդ հնացած ու անպէտք դարձած ձեռագրերի հաւաքուորները հաւաքած մի արկղի մէջ պահուած էին մինչև վերջին ժամանակները եկեղեցու վերնատանը: Ներկայումս այդ արկղն ալ ևս չկայ, չգիտենք թիւ է եղել:

ԳԼՈՐԴ ԲԵՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ

1851 թ., երբ Բարխուդարեանը Դորպատ հասաւ, Դորպատի հայ ուսանողութեան ոսկէ դարն էր. Մաչատուր Աբովեանի ոգևորած յորդորները Թիֆլիզում և Ստեփանոս Նազարեանինը Մոսկուայում՝ յօգուտ Դորպատի, ի զուր չանցան: Թիֆլիզի հայ երիտասարդները այնքան են ոգևորուում Դորպատի համալսարանի այն ժամանակուայ գերմանական կրթութեամբ, որ շատերը նոյն իսկ միջնակարգ դպրոցներից դուրս գալով Դորպատ են գնում՝ պատրաստուելու և ապա համալսարան մտնելու: Մոսկուայում Լազարեան ճեմարանի հայ սաներից շատերը՝ թողնելով Մոսկուայի և Ռուսաստանի այլ համալսարանների յարմարութիւնները՝ շտապում են Դորպատ: Այս զաղափարական հոսանքին հետևում են նաև նոր նախնականացիները և ուղււթսով 1851—1852 թ. Դորպատի հայ ուսանողների թիւը հասնում է 22-ի, որ շատ մեծ քանակութիւն է, ի նկատի ունենալով յիսնական թուականների Ռուսահայոց մտաւոր կրթութեան հորիզօնը և միջնակարգ դպրոցների շատ սահմանափակ թիւը:

Միջնադարեան թմրութիւնից հազիւ արթնացող հայ ժողովրդի ուսումնածարաւ զաւակները Դորպատում յանկարծ ընկնում են գերմանական հասարակութեան մէջ, որ Եւրոպական քաղաքակրթութիւն ունէր և թէ մտքի ու թէ կեանքի ձգտումներով բոլորովին տարբերում էր կովկասեան ժողովրդից: Գերմանացին ուր էլ որ լինի, թէ իւր հայրենիքում և թէ օտարութեան

*) «Լումայ» 1902 № 1.

մէջ, միշտ իբրև սրբութիւն սրբոց է պահում՝ մայրենի լեզուն և հայրենիքի լիշատակը:

Հայ ուսանողները գալով Դորպատ և ամեն մի քայլափոխում այդ գաղափարների հետ ընդհարուելով՝ մնում են շուտաւարժ և ամօթահար. ոչ իրենց ժողովրդի լեզուն գիտեն և ոչ էլ իրենց հայրենիքի պատմութիւնը, միջնակարգ ուսումն էլ ստացել են ուրիշ լեզուով: Երջապատողների արհամարհանքից ազատ մնալու և իրանց այդ մթնոլորտի շնորհիւ հետզհետէ արթնացող ինքնաճանաչութեան զգացմանը բաւականութիւն տալու համար, հայ ուսանողները գերմաներէնի հետ զուգընթացաբար սովորում են և հայերէնը: Եւ կարճ ժամանակի ընթացքում շրջապատող գաղափարների ազդեցութիւնն այնչափ լայն ծաւալով է տեղի ունենում հայ ուսանողների վրայ, և մայրենի նոր լեզուի, աշխարհաբարի կատարելագործման ձգտումն այնպիսի թռիչքներով է լաւաջադիմում, որ մարդ կարծում է թէ ոչ թէ գերմանական, այլ հայկական համալսարանի ուսանողներ են. ամեն մի ուսանող երգիչ—բանաստեղծ է դառնում, հայերէն ուսանողական երգեր յորինում, հայրենի իւրերով ու վշտերով տոջորում: Մէկը (Փափազեանց) անցեալի լիշատակներն է վերականգնում. «Ձձեզ որդիք Արամեան, կոչէ Հայաստան, զարթեայ, ասէ, ի քնոյ ինձ հանգիստ ոչ գոյ...»: Երկրորդը (Աւագեանց) երգում է. «Որդիք Հայկայ, գաջիք ներկայ ձերոց զգացմանց. տէր արքայ,—լուսրուք երգեմ զերգս հայոց»: Երրորդն (Ռաֆայէլ Պատկանեան) ուրախ ուսանողական տրամադրութեամբ երգում է. «Բաժակներ առնունք, եղբարք, լիք լիք բաժակներ գինով», «Եղբարք, խմենք գինի հայ ազգի կենացը»: չորրորդը (Քերովբէ Պատկանեան) նոյնպէս գերմանական հումորով երգում է. «Երբ ծխաքաշս ձեռիս, սենեակումս նստած եմ». «Կռամբամբուլին էս էն օդին է, որ մեզի քաջ ծանօթ է, որոյ չխմելը ուսանողին շատ մեծ ամօթ է»: Հինգերորդը (Գ. Միրիմանեան) պատանեկան կարօտով լիշում է սեւաչեայ հայ օրրորդներին և թախիծով երգում. «Հայոց աղջիկներ, ձեր հոգուն մատաղ. երբ միտս էք գալիս, ա-

սում եմ ես — ան: Ձեր սև սև աչեր, սև ունքով պատած, կարծես երկնային զալամով քաշած»: Վեցերորդը (Դոդոխեան) պանդխտի թախիժով պատած վշտալի սրտի որդիական կարօտն է հայրենիք ուզարկում՝ չուող ծիծեռնակի սիրուն թևերով և երգում. «Ծիծեռնակ, ծիծեռնակ, դու գարնան սիրուն թռչնակ, գէպի ուր ինձ ասա՝ թռչում ես այդպէս արագ: Ա՛խ, թռիր, ծիծեռնակ, ծնած տեղս Աշտարակ, անդ շինիր քո բունը հայրենի կտուրի տակ: Անդ հեռու արևոր հայր ունիմ սգաւոր, որ միշտ իւր որդւոյ վրայ սգայ օրէցօր. երբ տեսնես դու նրան ինձնից շատ բարեւ արա՛, ասա՝ թող նստի լա՛յ իւր անբաղդ սրգու վերայ»: Եօթերորդը... սակայն բաւական է:

Իսկ ամբողջ խումբը միաբերուն երգում է.

«Ով չգիտէ հայերէն, ոչ ճանաչէ նա զօրէն»:

Եթէ այս բոլորի վրայ աւելացնենք նաև այն հանգամանքը, որ Խաչատուր Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի»-ի մէկ ձեռագիր օրինակը ուսանող Գ. Աբիմեանի (Աբովեանի նախկին աշակերտներից) մօտ գտնուելով՝ հայ ուսանողների խմբական ընթերցանութեան նիւթ էր դառնում, կարող ենք երևակայել թէ այդ թարմ սրտերի ոգևորութիւնն ի՞նչ աստիճանի էր հասնում:

Ուսանողական ազատ ընկերները նուիրւում էին Չամչեանի, Ինճիճեանի, Եղիշէի, Խորենացու, Եզնիկի, Փաւստոսի, Տելեմաքի ընթերցման և ուսումնասիրութեան *): Հայերէն լաւ գիտեցողը սովորեցնում էր չլ. գիտեցողին, հին ուսանողը առաջնորդում էր նորեկին, հարուստը օժանդակում էր չքաւորին, ուրախը մխթարում էր վիշտ ունեցողին. մէկ խօսքով ընկերական սէրը կոպում էր զանազան տեղերից եկող երիտասարդներին և մի հոգի, մի շունչ կազմում, մի գաղափարով ոգևորում: Սակայն թող չկարծուի, թէ հայ

*) Ստացւում էին նոյնպէս «Արծիւ Վասպուրական», «Արշալուս Արարատեան», «Ազգասէր» պարբերական թերթերը և հասարակական խնդիրների վիճաբանութեան ու քննադատութեան նիւթ տալիս:

ուսանողները գաղափարական զբաղմունքով ոգեւորւելով մոռանում էին ուսանելը. ոչ. նոքա ուսման մէջ ևս յառաջադէմ էին և շատերը նոցանից գովասանքի էին արժանանում գերմանացի ուսուցչապետներից. իսկ Գերմանիայի ուսանողները և առ հասարակ այն շրջանները, ուր մուտք ունէին հայ ուսանողները, միշտ համակրանքով էին վերաբերւում վերջիններիս և մինչև այժմ էլ դեռ շատերը Դորպատում մեծ յարգանքով ուրախութեամբ են չիշում նախկին հայ ուսանողների անունները *):

Դորպատի հայ ուսանողութեան այս ամենածաղկեալ շրջանումն է մուտ գործում պատանի Գէորգը Դորպատ և միանգամայն շուարում. բոլորովին նոր աշխարհ է բացւում հետաքրքրուող նորեկի համար: Հենց առաջին քայլափոխին նա անյախսի տպաւորութիւններ է ստանում, որ անջինջ կերպով զրոշմւում են նորա սրտի վրայ: Այդ նոր շրջանի մէջ նա սկզբումը ճշնշուած է զգում իրեն և մինչև անգամ ամաչում է... նորա հարցումներին հայերէն են պատասխանում և այն էլ անյախսի հայերէն, որ բոլորովին տար-

*) Խաչատուր Աբովեանի և Ստեփաննոս Նազարեանից լետոյ Դորպատի ուսանող են եղել՝ Աղափիրեան լետոյ եպիսկոպոս, ուսուցիչ և թարգմանիչ եւրոպական կրօնական երկերի. Փափազեանց ուսուցիչ—Դանիէլ Խատիսեանց—ուսուցիչ և հեղինակ. Գէորգ Աբիմեանց—թարգմանիչ ու հասարակական գործիչ—Մարկիանոս Ռոտինեանց—բժշկապետ. Աւագեանց, Գ. Միրիմանեանց—հայոց աղջիկների հեղինակը—Սիքալէլ Փրիզոնեանց—ուսուցիչ.—Պետրոն Սիմէօնեան—ուսուցիչ ու խմբագիր.—Քերովբէ Պատկանեան—գիտնական և ուսուցչապետ. Ռաֆայէլ Պատկանեան—Դամառ-Քաթիպա՝ լայտնի բանաստեղծ. Դոդոխեան—ծիծեռնակի հեղինակը—Վ. Ասկարեան. Նազարբեգեան—այս երկուքը վախճանուել են Դորպատում և այնտեղ թաղուել լուսերականների հանգստարանում.—Տէր Պետրոսեան, Տէր-Միքայէլեան, Փուղինեան, Խուբեան, Շարոյկեան, Պեպինեանց, Միք. Ամատունի. Ղազարեան Աղէք. Ռոտինեան, Ե. Աբիմեան, Գէորգ Բարխուդարեան:

Սոքա եղել են Դորպատում մինչև 1857 թ. սոցանից ոմանց բնորոշ գծերն առաջ է բերում Աղէք. Ռոտինեանը «Դորպատեան հայ ուսանողաց կեանքից» բանասիրական լուսածում. Արձագանք 1892 № № 107, 108 և 110.

բերում էր Թիֆլիզի բարբառից. բայց երկար չէ տե-
լում նորա տարտամ զրուծիւնը, հին ուսանողները օգ-
նութեան են հասնում, նա կարգում է հայերէն, սո-
վորում նոյն աշխարհաբարը գերմաներէնի հետ զուգըն-
թացաբար և հետզհետէ վարժուելով ուսանողական ա-
ւանդական սովորութիւններին, մասնակից է լինում
հայրենակիցների գաղափարական խորհրդածութիւննե-
րին և կամաց կամաց նորա սիրտն ևս նոյնպիսի
ոգեւորութիւն է զգում: Նա լեզուներ սովորելու մեծ
ընդունակութիւն է ցոյց տալիս և համեմատաբար կարճ
միջոցում այնքան լատիներէն է սովորում և այնչափ
տիրապետում գերմաներէն լեզուին, որ տարուայ վերջը
քննութիւն տալով՝ մտնում է համալսարան իբրև իւ-
կական ուսանող: Սակայն անխոնջ աշխատանքը որքան
որ կրթում է նորա հոգին ու միտքը, այնչափ ևս վատ
ազդեցութիւն է ունենում նորա աչքերի վրայ և մէկ
աչքը այնքան է տկարանում, որ բժիշկները կատա-
րեալ կուրութիւն նախատեսելով՝ վճռական խորհուրդ
են տալիս՝ թողնել ամեն տեսակ գրաւոր պարապ-
մունք: Համալսարանի յայտնի ակնաբոյժի այս վճիռը
կտոր-կտոր է անում ուսումնաճարաւ սիրտը, որ դեռ
մօտ 18 տարեկան հասակումն էր: Ուսանողներից մէկն
այս տարաբաղդ լուրը հաղորդում է Գէորգի ծնողնե-
րին և մի տխուր օր նա նամակ ու ճանապարհածախք
է ստանում ծնողներից, որոնք թախանձում են նորան
անմիջապէս հայրենիք վերադառնալ: Խեղճ ուսանող,
նորա բոլոր ծրագիրները տակն ու վրայ են լինում. որ-
քան ծանր պէտք է թուար նորան՝ թողնել համալսա-
րանը, քաղաքակիրթ շրջանը, սիրելի դարձած հայ ու-
սանողներին թողնել այն մթնոլորտը, որ այդ մօտ եր-
կու տարուայ կարճ ժամանակամիջոցում այնքան լեզա-
փոխիչ ազդեցութիւն էր ունեցել նորա հոգեկան աշ-
խարհի վրայ, այնքան գաղափարներ ներշնչել նորան,
այնքան տոգորել նորա միտքը...: Սակայն պէտք է
համբերութեամբ տանէր ճակատագրի հարուածը, հրա-
ժարուէր այդ բոլորից և սիրտը կտորած վերադառնար
հայրենիք՝ իւր ծնողների գիրկը: Մօտ երկու տարի ա-
ռաջ որչափ ցնծալի յոյսերով էր թողել նա Թիֆլիզը և

ալժամ սրպիտի հոգեկան թախիծով և մտատանջութիւններով է նորից ոտք կոխում իւր հայրենի քաղաքը: 1853 թ. աշնանը Բարխուդարեանը հասնում է Թիֆլիզ:

VI

Թիֆլիզում Բարխուդարեանը մի առ ժամանակ զբաղւում է միմիայն իւր աչքերը բուժելով և մասնաւոր դասեր տալով: Իսկ երբ աչքերի տկարութիւնը մասամբ անցնում է, նուիրւում է գերմաներէն դաստիարակչութեան ընթերցանութեան և մի և նոյն ժամանակ քննութեան պատրաստուելով՝ 1855 թ. ձեռք է բերում գաւառական ուսուցչի ցենզ և հետեւել տարին նշանակւում է Հին-Նախիջևանի գաւառական դպրոցի ուսուցիչ: Այս պաշտօնը նա վարում է մինչև 1863 թ. և տեղափոխուելով Թիֆլիզ՝ նշանակւում է գիմնազիայի վերակացու, իսկ 1866 թ. Գուշէթի ուսումնարանի տեսուչ և մօտ երկու տարի վարելով այդ պաշտօնը՝ բոլորովին թողնում է պետական ծառայութիւնը:

Բարխուդարեանը պետական ծառայութեան գործունէութեան շրջանում ևս ազատ ժամերը նուիրում է գրականութեան. նա ընթերցանութեան շնորհիւ բաւականին ծանօթանալով հայ հին և նոր սակաւաթիւ մատենագիրների հետ՝ փորձում է ինքն էլ գրել: Սկզբում նա գրում է ոտանաւորներ և կեանքից վերցրած վիպական պատկերներ. այդ գրուածքները մնում են անտիպ, որովհետեւ այդ միջոցին ոչ մի պարբերական հրատարակութիւն չկար ամբողջ Ռուսաստանում, ուր կարող լինէր նա գետեղել իւր գրչի առաջին փորձերը: Եւ ահա, երբ 1858 թ. Ստեփաննոս քահանայ Մանգինեանցը ձեռնարկում է հրատարակել «Մեղու Հայաստանի»՝ քաղաքական, բանասիրական և առևտրական լրագիրը, լուսնուարի 1-ին լոյս տեսած հէնց առաջին համարում տպագրւում են Գ. Բարխուդարեան ստորագրութեամբ հետեւեալ չորս ոտանաւորները.

I. ԱՌԱՎ. Հաւատարմութիւն, կամ գող և շուն:

II. ՕՐՕՐՈՑԻ ԵՐԳ.

III. ԱՌ ՀԱՅԱՍՏԱՆ *).

IV. ՓՈԹՈՐԻԿ.

Այս ոտանաւորներից առաջինը «առակ» երևի բանաստեղծի առաջին փորձերից մէկն է, որովհետև թէ բանաստեղծութիւնը շատ թույլ է և թէ լեզուն շատ անհարթ. բովանդակութիւնը շատ հաւատարմութիւնն է, որ չէ թույլ տալիս գողին մօտենալ տիրոջ բնակարանին՝ չխաբուելով նորա, իբրև կաշառք առաջարկած, մի կտոր հացից. առակի բարոյականն արտայայտուած է վերջին տունով.

«Ինչքան ամօթ է ծառային,
Անբան շանմէն անպէտ լինին.
Եւ մէկ փողի օգտի համար.
Տիրոջը՝ թըշնամուն ծախեն».

Երևի հեղինակը ինքն էլ վերջը չհաւանելով իւր գրչի այս թույլ փորձը՝ չէ գետեղել իւր «Բանաստեղծութիւնների ժողովածուի մէջ, որ տպագրուեց 1897 թ. **)

«Օրօրոցի նրգը» չորստողեան 13 տնից բաղկացած ոտանաւորը նույնպէս անհարթ է և ժողովածուի մէջ լոյս է տեսել փոփոխուած. 9 և 10-րդ տները սկզբնական ձևն է.

«Քո բոլոր սրտով
Դու նրան միշտ սիրէ,
Որ իւր պինդ ձեռով
Աշխարք կրտիրէ:
Երբ այս կատարես,
Էլ մի վախենար,
Թէ դու կըլինես
Չար հողոյն աւար».
Քանի սուրբ հրեշտակ,
Քո կողքին կանգնած,...

Ժողովածուի մէջ այդ տողերին փոխարինում են.

Սրտումդ պահիր
Աստուծոյ սէրը.
Նա է որբերի
Պաշտպանն ու տէրը.

*) Մեղու Հայաստանի 1858 ա. տարի № 1.

**) Գ է ո Ր Գ Բ ա Ր խ ու ղ ա Ր ե ա ն ց ի ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԹԻՖԼԻՂ. 1897.

Թէ նորա կամքը
Դու միշտ կատարես,
Աշխարհքումս դու
Երջանիկ կապրես:
Եւ քո սուրբ հրեշտակ,
Որ մօտդ կանգնած, ... *)

«Առ Հայաստան»ը Բարխուդարեանը գրել է առաջին անգամ Հին-Նախիջևան գնալու ժամանակ ճանապարհին. այս ոտանաւորից, որի արտաքին ձևը թէև կոկ չէ, բայց արտայայտում է երիտասարդ բանաստեղծի հայրենասիրական զգացմունքը, երևում է Դորպատի և Խաչատուր Աբովեանի ազդեցութիւնը:

«Փոթորիկ»ը ամենից յաջողուածն է՝ թէ ներքին բովանդակութեան, թէ բանաստեղծութեան և թէ լեզուի կողմից. կարգացւում է զիւրութեամբ և հաճութիւնով. նկարագրութիւնն ևս բնականին համապատասխան: Գրուածքի բարոյականն է.

«Այսպէս եղբայր մեր կեանքում
Շատ կը տեսնենք մրրիկներ,
Բայց մենք ունինք ևրկնքումը
Բարի հայր, նա է տէր մեր»:

Վերջին երկու տողերը ժողովածուի մէջ փոխուած են այսպէս.

«Զվհատինք, մրրիկներին
Կը հետեին պարզ օրեր» **)

«Մեղու Հայաստանի»ի առաջին համարից յետոյ Բարխուդարեանն այլ ևս չէ աշխատակցում այդ թերթին. թէ ինչու, յայտնի չէ: Երևի թերթի ուղղութիւնից է դժգոհ մնում. այս դժգոհութիւնը նա արտայայտում է շատ խիստ բառերով 1859 թ. մայիսի 8-ին Հին-Նախիջևանից «Հիւսիսափայլի» խմբագիր Ստեփաննոս Նազարեանին գրած մի նամակով, որ տպուած է «Հիւսիսափայլ»ի յուլիսի համարում: Նամակագիրը յայտնելով, որ ուղարկում է «Հիւսիսափայլ»ին չորս ոտանաւոր, ասում է. «Առաջին անգամը կարգաց հասարակութիւնը իմ անունը թշուառ Մեղուի 1 համարումը 1858 թ., բայց ես շուտով վերջացրեցի ամենայն հաղորդակ»:

*) Նոյն էջ 46.

**) Նոյն էջ 51.

ցութիւն նորա հրատարակչի հետ, տեսնելով նորա լրագրի ոչնչութիւնը: Այժմ դառնալով դէպի Ձեզ, կամեւ նուա՞նք իմանալ, արդեօք արժանիք են իմ աշխատութիւնքը որ և իցէ ուշադրութեան հասկացող մարդերի կողմից, թէ ժամանակ է արդէն դադարել թուղթը ի զուր տեղ սեւացնելուց: Իմ ոտանաւորները ընդունվելով Մեղուի մէջ, ես առաւել տեղիք ունիմ կասկածելու նոցա արժանաւորութեան մասին, քան թէ այն ժամանակ, երբ որ մերժվելու էին նորանից:... Վերջն աւելացնում է. «Եթէ տեսանեմ որ ընդունելութիւն գտանեն այս ոտանաւորները Ձեր օրագրի մէջ, այն ժամանակ վստահանալով կուղարկեմ մի քանի աշխատութիւնք հանդերձ մի պատմութեամբ, որ մակազրած է Դոդէնս Բոնիթալէր, թարգմանութիւն գերմաներէնից (գործ Բինիցի)» *):

Բարխուդարեանն իբրև Դորպատեան դպրոցի անդամ և հետևող հարկաւ պէտք է աւելի համակրէր Ս. Նազարեանի ուղղութեան, քան թէ «Մեղու Հայաստանի»: Սակայն մի հանգամանք անբացատրելի է մընում. թէ «Հիւսիսափայլը» Մոսկուայում և թէ «Մեղու Հայաստանին» Թիֆլիզում միաժամանակ են սկսում հրատարակուել, միևնույն 1858 թ. առաջինն իբրև ամսագիր, երկրորդն իբրև շաբաթաթերթ: Սպասելի էր, որ Բարխուդարեանն իւր առաջին փորձերն ուղարկէր Հիւսիսափայլին. սակայն «Մեղուին» է տալիս և մօտ տարի ու կէս անցնելուց յետոյ է անցնում «Հիւսիսափայլին» այնպիսի թունդ արտայայտութիւններով: Եւ Բրեւի այդ թունդ խօսքերն էլ բաւականին նպաստում են, որ Ս. Նազարեանը զովում է իւր նոր աշխատակցին ասելով. «... Պ. Բարխուդարեանցի նամակը ցուցանելով իւր մէջ առողջամիտ գաղափարներ, քաղցր պարտականութիւն ենք համարում մեր վերայ դարձուցանել հասարակութեան ուշադրութիւնը այդ մտածող և քանքարաւոր հայի վերայ, մանաւանդ այնպիսի հեռւոր ասիական անկիւնում: Ոտանաւորների թարգմանութիւնը ևս ակնյայտնի վկայում է, որ հեղինակը

*) «Հիւսիսափայլ» 1859. լուրիս № 42 570.

ջերմ ու տաք սրտով զգացել է գերմանական բանաստեղծի հետ» *):

«Հիստիսափալլ» այդ համարում տպագրուած Գ. Բարխուդարեանի չորս ոտանաւորները հետեւեալներն են.

1. Պատանին աղբիւրի մօտ.

2. Յովհաննայի հրաժարվելը.

3. Կորած սէրը.

4. Խօսակցութիւն լուսնակի հետ:

Առաջին երկուսը թարգմանութիւն են Շիլլերից, իսկ վերջին երկուսը ինքնուրոյն: Այս թարգմանութիւնները տպագրութեամբ առաջինը լինելով և Ս. Նազարեանի գովասանքին արժանանալով՝ առիթ են տալիս մեզ մի փոքր երկար խօսել դոցա մասին: Պատանին աղբիւրի մօտ **) Շիլլերի երրորդ շրջանի, ուրեմն և ամենահասուն ժամանակի փոքրիկ սիրուն ստեղծագործութիւնն է և գեղարուեստօրէն նկարագրում է մի պատանու անյաջող սէրը: Սիրույ անյաջողութիւնն, ինչպէս պարզ երևում է ոտանաւորի վերջին մասից, առաջանում է այն հանգամանքից, որ սիրուած օրիորդը ապրում է շքեղ զղեակում, ուրեմն և հարուստ կամ բարձր դասակարգից է, իսկ սիրահարուած պատանին ասում է.

Raum ist in der kleinsten Hütte

Für ein glücklich liebend Paar.

«Երջանիկ սիրող մի գուգի համար

Տեղ կալ ամենափոքր խրճիթում անգամ».

ուրեմն հարուստներից չէ:

Ոտանաւորի հայերէն թարգմանութիւնը շատ անհարթ է. ընդհանուր տպաւորութիւնը թօյլ և տեղ տեղ չէ արտայայտում այն, ինչ որ ասում է Շիլլերը. Օրինակ—Շիլլերը գրում է.

Fraget nicht, Warum ich traure

In des Lebens Blüthenzeit!

*) «Հիստիսափալլ» 1859. լուս. էջ 569.

**) «Ժողովածուի» մէջ պ. Բարխուդարեանը փոխում է այսպէս. պատանին վտակի մօտ. Գերմաներէն բնագիրն է. «Der Jüngling am Bache», «Bach» բառի ճիշտ նշանակութիւնը ոչ աղբիւր է, ոչ էլ վտակ. այլ առուակ, առու:

Alles freuet sich und hoffet,
Wenn der Frühling sich erneut.»

Որ նշանակում է. «Մի հարցնէք թէ ինչո՞ւ եմ ես տրտմում ծաղկափթիթ հասակում. ամեն բան (կամ ամեն ոք) ուրախանում և յլում է յուսով, երբ գարունն է վերանորոգւում»։ Այս հատուածի բովանդակութիւնը մեր թարգմանիչն արողայտել է այսպէս.

«Մի հարցանէք, էր եմ սգում.

Մատաղս կեանքս ծաղկելով,

Ուրախութիւն, յոյս է զգում.

Բնութեան դարունը գալով»։

Որից պարզ չէ երևում թէ ո՞վ է «յոյս զգում», կամ թէ կարող է հասկացուել, որ մատաղ կեանքն է «յոյս զգում», որ հարկաւ ճիշդ չի լինի ¹¹⁾։

Թարգմանիչը շարունակում է.

Գարնան բերած ուրախութիւն

Պէտք չէ ինձ. ինչ եմ առնում.

Մինին եմ ես միշտ որոնում,

Նա ինձ մօտ է, միշտ հեռու...¹²⁾

Հարկաւ մութն է վերջին տողը, որովհետեւ «մօտ» և «հեռու» իրար հակասող գաղափարներ են և միաժամանակ երկուսը միասին չեն կարող միևնոյն յարաբերութեամբ տեղի ունենալ։ Շիլլէրն ասում է.

„Sie ist nah und ewig Weit“.

Այսինքն ընտ մօտիկ է և մշտնջենապէս հեռու»։ միտքն այն է, որ թէև նա տարածութեամբ մօտիկ է, բայց որովհետեւ իրեն անհասանելի է, ուրեմն և մըլ-

*) Այս հատուածը «Ժողովածուի» մէջ վերամշակուած է այսպէս.

«Մի հարցնէք, էր եմ սգում,

Մատաղ կեանքս ծաղկելիս.

Ուրախութիւն, յոյս է ըզգում

Բնութիւն, դարունը գալիս»։

տես. Գ. Բ. բան. ժող. էջ 192

**) Ժողովածուի մէջ այս տունը փոխուած է այսպէս.

«Ուրախութիւնն ինձ համար չէ,

Որ չնորհում է դարունը.

Ա՛խ, ինձանից միշտ հեռու է

Սրախ ընտրած սիրունը».

ժող. էջ 193.

տնջենապէս հեռու է իրենից: Մի քանի բառեր էլ բանաստեղծական ազատութեամբ են թարգմանուած. օրինակ. «Jugend», որ նշանակում է երիտասարդութիւն կամ պատանեկութիւն, թարգմանուած է մանկութիւն.

Թառամում է մանկութիւնս,
Ինչպէս այս ծաղկանց պսակս.

«Ungestillt» բառը, որ նշանակում է չյագեցած կամ չխաղաղուած, թարգմանուած է «անդարման».

«Ախ չեմ կարող համեւել նորան,
Սիրտս մնում է անդարման».

2. Յովհաննայի հրաժարուիլը «Օրէանի կոյսը» ոգևորութեամբ լի գրուածքի այն սիրուն մենախօսուածքն է, որ կազմում է «պրօլօգի» վերջաբանը, ուր Յովհաննա զԱրկը հրաժեշտ է տալիս իւր հովուական կեանքին: Հրաժեշտ բառի տեղ թարգմանիչը գործ է ածել «հրաժարուիլ», որ տարբեր իմաստ ունի:

Այս մենախօսութեան թարգմանութիւնը համեմատաբար աւելի յաջող է, բայց մի քանի տեղ զարձալ իմաստի արտաբայտութեան անճշգրտութիւններ կան. օրինակ ոգին պատուիրում է Յովհաննային.

„In rauhes Erz sollst du die Glieder schnüren,
Mit Stahl bedecken deine zarte Brust,
Nicht Männerliebe darf dein Herz berühren
Mit sünd'gen Flammen eitler Erdenlust.“

Որ նշանակում է. «կոշտ մետաղով պէտք է կապկպես անդամներդ, պողպատով ծածկես քնքոյշ կուրծքդ. տղամարդու սէրը չպէտք է շօշափէ քո սիրտը՝ աշխարհային ունայն ցտնկութեան յանցաւոր տենչանքով»: Վերջին տողերի միտքը պարզ է. Յովհաննային պատուիրում է ոչ մի տղամարդու հետ սիրոյ յարաբերութիւն չունենալ: Սակայն թարգմանիչ բանաստեղծի տողերն այդչէն արտայայտում. նա ասում է.

«Մարմինդ պատիր ծանր զրահով,
Պողպատով ծածկիր քո փափուկ կուրծքդ.
Մարդկային սէրը ունայն իղձերով
Չվառէ երբէք անարատ սիրտդ»:

«Մարդկային սէրը բոլորովին այլ գաղափար է, քան «տղամարդու սէրը»:

«Ն'րբէք չծաղկի՝ ճակատդ պսակով»:

«Պսակով» բառը նույնպէս անորոշ է. Յովհաննային չեն արգելում զափնեայ կամ ծաղիկների պսակով զարդարել ճակատը. Շիլլէրի խօսքը «Հարսանեաց պսակի» — Brautkranz — մասին է:

«Կը քաշդես նրա բաղդի անիւը»:

«Բաղդի անիւը քանդել» անիմաստ դարձուածք է. Շիլլէրն ասում է.

«Umwälzen wirst du seines Glückes Rad».
ալսինքն «կդարձնես (կգլորես) դու նորա բաղդի անիւը»:

«Մնաք բարով ծմակներ և ցուրտ աղբիւրներ».

«ծմակներ» բառը դրուած է Շիլլէրի Grotten բառի դիմացը, որ նշանակում է անձու, քարայր և այլն:

Մենք հարկաւ հեռու ենք այն մտքից, որ պահանջենք թէ բանաստեղծութիւնը պէտք է բառացի թարգմանել, սակայն անհրաժեշտ ենք համարում, որ բանաստեղծի մտքերը ճշգուծեամք և նույնութեամբ արտայայտուին: Այս դէպքում մենք Բարխուդարեանի Հայերէնի վերաբերմամբ խստապահանջ չենք, որովհետեւ 59 թ. մեր նորաբողոք աշխարհաբարը դեռ շատ անմշակ էր:

Զնայելով երիտասարդ բանաստեղծի թարգմանութեան այս թերութիւններին, մենք լիովին արդարացի ենք գտնում Ս. Նազարեանի ասածը՝ թէ Բարխուդարեանը «ջերմ ու տաք սրտով զգացել է գերմանական բանաստեղծի հետ»:

Ինքնուրոյն ոտանաւորներից «կորած սէրը» սիրով լիջտն է լուրիս, որովհետեւ

«Վարդուհիս, հրէշտակ աղջիկը

Իհու չապրած վախճանեցաւ *»:

Այս ոտանաւորի մէջ իսկապէս բանաստեղծութիւն չկայ, այլ մի պատմութիւն՝ տաղաչափութեամբ գրուած: Այս տեսակէտից աւելի յաջող է երկրորդ ոտանաւորը «Դոսակցութիւն լուսնակի ճնտ»: Այստեղ մուգան մի փոքր ժպտացել է ռնուցիչ-բանաստեղծին. նա աւելի համար-

*) Հիւսիսափայլ, 1859. լուրիս. էջ 573—574. «Ժողովածուի» մէջ այս ոտանաւորը լույս է տեսել համարն ամբողջովին փոփոխուած և «Թ ա ն կ ա գ ի ն կ ո Ր ու ս տ» վերտառութեամբ «Ժողովածու» էջ 35.

ձակութեամբ է գրիչ շարժել և զանազան պատկերներ նկարել. այդտեղ թէ ծերունին է աղօթում աշխարհի համար, թէ բանուորն է անքուն տանջւում, թէ մայրն է քնքոյշ սիրով զաւակին քնեցնում, թէ գողն է լանցաւոր մտքով մի տուն մտնում և թէ՝

«Տեսնում ես նույնպէս զու կանաչ ալգում

Քո մեղմիկ լուսով թող լուաւորուած,

Նրկու սիրական միասին նստած

Վարդի թփի մօտ սիրախօս լինում *):

Նոյն 1859 թ. «Հիւսիսափայլ» լաջորդ ամսաթերթերում միայն մի գրութիւն ենք գտնում Գ. Բարսեղաբեան ստորագրութեամբ. այդ մտածութիւնք վերտառութեամբ ոտանաւորն է՝ տպուած հոկտեմբեր ամսաթերթում: Այս չափաբերական գրութեան քիչ երևում է պարզ, որ այդ միջոցին Բարսեղաբեանն արդէն լաւ ուսումնասիրել էր հայ ազգի անցեալ պատմութիւնը և ժամանակակից գրութիւնը. արդէն թախիժը պատում է նորա սիրտը և արտայայտւում գրութեան տողերում: Մտածութիւնք սկսւում է այսպէս.

«Խորին արտմութիւն և դառն վիշտը

Ճնշում է անձս և մաշում հոգիս.

Արիւն է պատում իմ զգալուն սիրտը,

Տեսնելով թշուառ դրութիւնը ազգիս:

Ո՛վ իմ հայրենիք, խղճուկ Հայաստան,

Մինչև երբ արդեօք այդպէս պիտի մնաս,

Եւ երգիչներդ զու միշտ լաւիտեան

Միայն լաց և ողբ պիտի իմանաս:

Այնուհետև զիմելով ազգին՝ հարցնում է թէ մինչև երբ պէտք է մնայ քնած գրութեան մէջ և աւելացնում՝ թէ բաւական է, պէտք է թօթափել քունը, չորս կողմը նայել, լիջել անցեալ փառքը և կորստաբեր թմրութիւնից զարթել: Բայց յոյսը չէ կորցնում, ոգեւորւում է և լաւ ապագայ գուշակում.

Երկիրքը նոր կեանք է վիճակել քեզ,

Ապագայումը և պայծառ օրեր:

Մտածութիւնքը վերջանում է մի ներբողով՝ ուղ-

*) Հիւսիսափայլ, նոյնը, էջ 575—576. Այս բանաստեղծութիւնը ժողովածուի մէջ տպուած է շատ քիչ փոփոխութեամբ—մի քանի բառեր միայն սրբագրուած են—Լուսնակին վերնագրով:

դուռն ալն ժամանակուայ կաթողիկոս վեհափառ վշտալի Մատթէոսին.

«Եւ առտուածընտիր քո բարի Հալրը
Քահանայապետ Տէր Մատթէոսը,
Նա քեզ ցոյց կտալ ալն ճանապարհը,
Որով պիտի գնաս դու դէպի լոյսը» *).

Ինչպէս առաջ բերած հատուածներէց էլ կնկատէ ընթերցողը, Բարխուդարեանի մուգան «Մտածութիւնք»ի մէջ ևս բացտկալ է. այստեղ կալ լոկ զգացմունք, վիշտ և յոյս՝ արտայայտուած անսլաճոյճ խօսքերով և ազգասիրական ոգւով, բայց բանաստեղծութիւն, մտքի թռիչք՝ չկալ:

1860 թ. Հիւսիսափայլի 3-րդ համարում տպուած է «Քուիտին» անունը կրող մի վէպիկ, որ թարգմանուած է Բարխուդարեանի ձեռքով գերմաներէնից և նուիրուած բժիշկ Յարութիւն Յովհաննիսեանցին **):

Թէև յայտնի չէ թէ «Քուիտինը» ում հեղինակութիւնն է, սակայն գրուածքը ընթերցանութեան սիրուն նիւթ է, հոգեբանական մոմէնտներով լի. ներկայացնում է հօլլանդացի սլատանի ղինագործ — նկարիչ Գուտինի հոգեկան զրական և առաքինի յատկութիւնները և նրա գլխին եկած արկածքները: Որչափ որ վէպիկի նիւթը հետաքրքրական և խրատական կողմեր ունի, այնչափ և՛ թարգմանութեան լեզուն ծանր և խրթին է, լի գրաբար բառերով և ձևերով: Բարխուդարեանը կարծես երկու աշխարհաբար լեզու է գործածում. նրա ինքնուրոյն ոտանաւորները պարզ և սահուն, թէպէտ ոչ ճոխ, ոճով են գրուած մեծ մասամբ, իսկ այս թարգմանութիւնը հակառակն է:

Հիւսիսափայլի նոյն թուի 4-րդ համարում գտնում ենք Բարխուդարեանի մի փոքրիկ թարգմանութիւնը «Փորձիչը» վերնագրով ***): Փորձիչը արեւելեան բնորոշ

*) Հիւսիսափայլ 1859. հոկտեմբեր. էջ 806—807. Այս ոտանաւորը «Ժողովածուի» մէջ տպագրուել է միմիայն վերջին հատուածի ամբողջական փոփոխութեամբ այդտեղ ալ ևս չէ լիւում Մատթէոս կաթ. անունը: Ժողովածու էջ 77—79.

**) Հիւսիսափայլ. 1860. № 3. էջ 165—207.

***) Նոյն. 1860. № 4. էջ 263—270. գերմաներէն բնագիրը տպուած է «Hellermagasin» օրագրի 1840 թ. № № 21, 22.

յատկութիւն կրող մի զրոյց է, վերցրած Երուսաղէմի հրէաների կեանքից. բաբբի Աբիմելէքը, որ յայտնի է ամբողջ քաղաքում իբրեւ սրբակեաց և բարեգործ մարդ՝ մի անգամ մեծամտութեամբ խուսափում է մի յանցաւոր աղքատից, որի բոլոր յանցանքն այն էր, որ օրէնքի հակառակ գինի էր խմել. աղքատը հասկացնել է տալիս նրան, որ թող այդքան չհպարտանայ, որովհետեւ կարող է պատահել, որ ինքն էլ փորձանքի մէջ ընկնի: Այս խօսքերի տպաւորութեան ներքոյ լաբբին *Երազի* մէջ փորձանքի է ենթարկուում և մարդ սպանելով բանտարկուում է: Արթնանալով նա զգում է, որ ամեն մարդ կարող է փորձանքի ենթարկուել և թողնում է իւր մեծամտութիւնը: «Փորձիչը», ինչպէս ասացինք, արեւելեան զրոյցի նմանողութեամբ է շարադրուած և ոչ մի առանձին արժէք չունի՝ ոչ գեղարուեստական և ոչ էլ բարոյական տեսակէտից: Գալով հայերէն թարգմանութեան, աւելի պարզ և մաքուր աշխարհաբարով է թարգմանուած, քան «Քուխտին»ը:

Հիւսիսափայլի նոյն տարուայ 6-րդ համարում երեք փոքրիկ հատուածներ կրում են Բարխուդարեան ստորագրութիւնը. մէկը արձակ թարգմանութիւն է գերմաներէնից («*Լուդովիկոս սաանսեհինգերորդը Ստրասբուրգի մէջ*» վերնագրով *), իսկ երկուսը փոքրիկ բանաստեղծութիւններ են:

Արձակ թարգմանութեան նիւթը մի զրոյց է՝ թէ ինչպէս Ստրասբուրգ քաղաքը արտաքին մեծ շքեղութեամբ ընդունելով Լուդովիկոս XV-ին՝ դաւադրութիւն է սարքում նրա անձի դէմ և այդ անյաջող չարագործութեան փորձն անում է մի մանկահասակ աղջիկ՝ տոգորուած իւր հայրենի քաղաքի ազատութեան գաղափարով: Գրուածքը գեղարուեստական ոչինչ արժէք չունի. թարգմանութիւնը գիւրութեամբ է կարգացւում:

Երկու փոքրիկ—մէկը բաղկացած է 4, միւսը 3 չորստողեան տուներից—բանաստեղծութիւններից առաջինը կրում է «*Նմանողութիւն Պուշկին ըանաստեղծի*»,

*) Հիւսիսափայլ. 1860. № 6. էջ 424—432. բնագիրը տպուած է նոյն «*Hellermagasin*» թերթի №№ 48 և 49.

իսկ երկրորդը «Ազատ թարգմանութիւն Պուշկինից»։ Երկուսն էլ սահուն են. երկրորդն աւելի հաճութեամբ է կարդացուած։ Այս առաջին տպուած փորձն է ռուսերէնից և ռուս հեղինակի գրուածքի թարգմանութեան և կարելի է ասել, որ յաջող է, մանաւանդ ազատ թարգմանութիւնը *)։

«Հիւսիսափայլի» 1861 թուի ամսատետրերի մէջ միայն չորս աշխատութիւն ենք գտնում Գ. Բարխուդարեանի ստորագրութեամբ. երեքն ինքնուրոյն—«Առակ», «Չորս հսկայ» և «Առ իմ սիրելիին»—չորրորդը թարգմանութիւն—«Փուլմինատի»։ «Առակը» ճիշդ որ մի իսկական հեքիաթ է չափաբերական ձևով գրուած և իւր բարդութեամբ՝ լոկ երևակայութեան արգիւնք։ Նկարագրուած է մարդու և հրէշի մրցութիւնը և առաջինի յաղթանակը. հարուստ և ուրախ կեանք վայելող մի վաճառական ծանր հիւանդանալով՝ կորցնում է բոլոր գոյքը և աղքատանում. կինը չկարողանալով տանել այդ թշուառ կեանքը, անգութ կերպով արտաքսում է հիւանդ ամուսնուն տանից.

«Մինչև երբ պիտի այսպէս չարչարվեմ,
կեանքս մաշելով ես քեզ կերակրեմ.

Վեր կաց, մարդ ես, գնա, գլուխդ քարին տուր
Բո զաւակներին ճարիր կերակուր»։

Խեղճ մարդը մի կտոր հաց վերցնելով՝ հեռանում է տանից և անտառում պատահելով հրէշին՝ հետը մրցում է զանազան մտացածին հնարներով, փախցնում նորան և տիրանում նորա անթիւ գանձերին. այդ գանձերը ձիերին բարձած վերադառնում է կնոջ մօտ։ Գինը ոսկու գանձերը տեսնելով՝ տնմիջապէս հրճուանքով ընդունում է իւր արտաքսած ամուսնուն.

«Ոսկու անունը երբ կինը լըսեց,

Բաց արեց դուռը, մարդու վրայ վազեց,

Փաթաթեց նորան իւր կռնների մէջ,

Եւ համբոյրներին չէր երևում վերջ» **)։

*) Այս երկու փոքրիկ ոտանաւորները լոյս են տեսել «Ժողովածուի» մէջ մի երկու աննշան փոփոխութիւններով՝ «Ժողովածու» էջ 122 և 123.

**) Հիւսիսափայլ 1861. № 5. էջ 363—370. նոյնը և «Ժողովածուի» մէջ «Մարդ և հրէշը» անունով. էջ 103—113.

Նախորդ ինքնուրույն ոտանաւորների վերջը Բաբս խուզարեանը առաջ էր բերում գրուածքի բարոյականը. այստեղ այդ չկայ. ուստի պարզ չէ թէ հեղինակն ինչ է ուզում ասել այդ առակով. արդեօք կնոջ անսրտութիւնն է ուզում պատկերացնել՝ թէ մարդու հնարագիտութիւնն ու խելքը ջատագովել: Վերջինս աւելի մեծ տեղ բռնելով հեքիաթի մէջ, հաւանական է, որ հեղինակն ուզեցել է արտալատել մարդու խելքի գերազանցութիւնը՝ կոսիտ և կատաղի ուժի դէմ: «Առակի լեզուն սահուն լինելով՝ մուտք է գործել հայոց լեզուի դասագրքերի մէջ, չնայելով որ բաւականին երկար է (270 տող):

«Չորս հսկայ» գրուածքը 18 ութտողեան տներից բաղկացած մի փոքրիկ պօէմա է չորս գիւցազունների — Հայկ, Արամ, Տիգրան, Տրդատ — նկարագրութեամբ, որոնք՝

«Ամեն դիշեր մէջ գիշերին,
Այն ինչ խորին լուսթիւն
Իջանում է, տիրում երկրին
Նւ ննջում է բնութիւն.
Արարատի սարերի վրայ
Խորհրդաւոր այդ ժամուն,
Բաղմած սպիտակ ամպերի վրայ,
Գայլիս են չորս Հայկազուն»:

Ապա նկարագրում է այդ գիւցազուններին արտաքին փեսքը լուզուած տողերով.

«Նոցա հասակն է վայելուչ,
Լայն ու պինդ թիկունքները,
Դէմքերը զուարթ և աչալուրջ,
Հաստաբազուկ կռները.
Աչքերը կրակոտ և վառվռուն...»

Իոցա համառօտ պատմութիւնն անելուց յետոյ՝

«Հերքը սպիտակ ինչպէս այն ձիւն,
Որ Մասեաց գլուխն է ծածկում»:

Դիւցազուններից ամեն մէկը խօսում է իր արածների մասին և յանդիմանում այժմեան հայերին, որ չեն կարողացել պահպանել իրանց տուածները. Հայկը բացառանջում է.

«Լաւ էր աղատ մեռանէիք,
Քան ապրէիք այդպէս ստրուկ»...

Արամը դժգոհութիւն է յայտնում:

«Իմ մեծամեծ աշխատանքներն
Դուք անպտուղ կացուցիք...»

Տիգրանը հաստատում է Արամի խօսքերը.

«Խօսքդ իրաւ է, պատուական անը
Տես իմ սպիտակ մաղերը...»

Քսէ Տրդատը ողբում է.

«Ափսոս, դու ինքդ ստեղծեցիր
Քո բոլոր դժբաղդութիւն...»

Ի՞նչ օգուտ մեծ քաջութիւնը,
Երբ որ սրտերը մին «են» *).

Այս գեղեցիկ, փոքրիկ դիւցազներգութեան մէջ թէ
բանաստեղծութիւն կա՛յ, թէ միտք և թէ գգացմունք,
մարդ ավստում է թէ՛ երբ բանաստեղծը կարող է այս-
պիսի շնորհալի բան արտադրել, ինչո՞ւ է ժամանակ ու
աշխատանք կորցնում՝ «մարդ և հրէշի՛ պէս առաւ-
ներ պատմելու վրայ»:

«Ձորս հսկայ» գրուածքն անպայման է, որ Շիլլէրի
ոգին արգէն ազդեցութիւն է ունեցել երիտասարդ բա-
նաստեղծի մտքի վրայ:

«Առ իմ՝ սիրելիին» չորս վեցտողեան տներից կա-
մուած ոտանաւորը **) Բարխուդարեանի թույլ գրուածք-
ներից մէկն է. մէջը աղ ու համ չկոյ, այդ պատճա-
ռով և տպաւորութիւն չէ թողնում ընթերցողի վրայ:

«Փոլմինատին» - ծծմբառներ - փոքրիկ, 9 էջից
բաղկացած, վիպական պատկերը, թարգմանուած է
գերմաներէնից ***) նիւթն առնուած է իտալական կեան-
քի այն ժամանակաշրջանից, երբ դեռ իտալական պե-
տութիւնը կազմուած չէր և Աւստրիացիք խիստ կեր-
պով էին պատժում անկախութեան ձգտող իտալացինե-
րին: Երկու հարազատ եղբայրների միմեանց դէմ ունե-

*) Հիւսիսափալ. 1861. №. 9. էջ 226—228. նոյնը և
«Ժողովածուի» մէջ աննշան փոփոխութեամբ՝ անկաղել է ութ
տողերն մի տուն—էջ 70—76.

**) Հիւսիսափալ. 1861. №. 9. էջ 228. նոյնը և «Ժող-
վածուի» մէջ «Դ արձեալ նորան» էջ 8.

***) Հեղինակի անունը չէ լինուած. բնագիրը տպուած է
եղել «Gartenlaube» գերմանական շաբաթաթերթի մէջ (1858.
№. 22).

ցած ատելութիւնը պատճառ է լինում մէկի դժբաղ-
դութեան և միւսի գնդակահար լինելուն: «Փռւմինա-
տին» թէև հաճութեամբ է կարգացում, սակայն մի
առանձին արժէք չունի ո՛չ բարոյական և ոչ էլ վիպա-
կան տեսակէտից: Թարգմանական լեզուն թէև սահուն
է, սակայն բնականաբար կրում է իւր ժամանակի դը-
րօջըր. — «տեսանում եմ», «ինձ պիտոյ է», «եղբօր մա-
հուց յետոյ», «ծաղր առնել», «ապստամբողական մտա-
ծութեամբք», «անախորժ զգացութեան» և այլն: *)

«Հիւսիսափայլի» 1862 թ. ղեկտեմբերի №. զետեղ-
ուած են Բարխուդարեանի երեք աշխատութիւնները.
մէկը թարգմանական, «Հայեացք դէպի ազատ իտա-
լիա», երկուսը ինքնուրոյն բանաստեղծութիւն. — «Խօսք
դէպի մի սիրուն» և «Կոյր երգիչը»:

«Հայեացք դէպի ազատ իտալիան» գերմանացի
Աղօլֆ Շտաարի իտալական ճանապարհորդութեան եր-
կու փոքրիկ հատուածներն են: Շտաարը ճանապարհոր-
դելով նոր կազմակերպուած իտալական պետութեան
մէջ, — 1861 թ. մեծ — ոգևորութեամբ է խօսում իտալա-
կան հանգամանքների մասին և գեղարուեստական նկա-
րագրութիւններով արտայայտիչ է հանդիսանում ազատ
իտալացիների հայրենասիրական գաղափարների: Արդէն
յայտնի է, թէ իտալացիք որպիսի զոհաբերութիւններով
ձեռք բերին հայրենիքի ազատութիւնը, ոգևորութիւնն
ալն աստիճանին էր հասնում, որ զէնքի անսովոր պա-
տանիներն անգամ՝ թողնելով ծնողական տունը, փախ-
չում, Գարիբալդիի բանակն էին մտնում: Այսպիսի պա-
տանիներից մէկի մայրը գտնելով իւր զաւակին Գարի-
բալդու բանակում, ուզում է յետ տանել նորան և զօ-
րապետն էլ համաձայնում է, ասելով որ այդ երեխան
չի կարող մի որ և է օգուտ բերել գործին. պատմունկ
հայրենասիրական զգացմունքը վերաճորւում է և ար-
տասուազին բացաքանչում է. «ուրեմն դրեցէք ինձ մի
թնդանօթի մէջ և արձակեցէք դէպի Աւստրիացիքը, որ
այդպիսով գոնեայ կարողանամ մի վնաս տալ նոցա»: **)

*) «Հիւսիսափայլ», 1861. № 9. էջ 211—220.

**) «Հիւսիսափայլ», 1862. №. 12. էջ 249—257. դեր-

Այս յօդուածի ընտրութիւնը յաջող է, սակայն ծանր ոճով է թարգմանուած:

«*Պօսք ղէպի մի սիրուն*» բանաստեղծութիւնը նկարագրում է երիտասարդ գեղեցկուհու ժամանակի ընթացքում փոխուելն ու թաւամելը և տարիքի ազդեցութիւնը. այս ոտանաւորը յաջողութեամբ շարքում չի կարելի դասել: *)

«*Կոյր Երգիչն*» ընդհակառակը բանաստեղծական աւելնով է գրուած և յուզում է ընթերցողի զգացմունքն ու սիրտը:

«Երկու աչքով կօյր ծերունին,
Ձեռք տուած իւր որդուն,
Մի հասարակ ջութակ ձեռին
Ման է գալիս տանից տուն»:

Որդին կանգնեցնում է ծերունուն մի հարուստի տան առաջ, որի պատուհանից ցած է նայում մի գեղեցիկ տիկին. ծերը երգում է. նախ ողբում է նա իւր կուրութիւնը և լիշում այն երջանիկ օրերը, երբ ինքն էլ ուրիշների նման վայելում էր Աստուծոյ տուած բարիքը:

«Եւ իմ համար պայծառ լուսով
Երբեմն արեւ փայլում էր,
Եւ հրաշալի բնութեան շքով
Եւ իմ աչքը զմայլում էր»:

Բայց նա այնուամենայնիւ չէ գոնգատուում Աստուծոյ այդ պատժից, այլ վրդովւում է մարդկանց քարասըր տուութեան վրայ, որովհետեւ՝

«Աստուած շնորհեց ինձ մի դստրիկ,
Դեղեցկութեամբ չկար հատը.
Բայց անօրէն և չար մարդիկ
Խլեցին ինձնից իմ բաղդը»:

Յետոյ նկարագրելով իւր դստեր շնորհալիութիւնն ու առաքինութիւնը, ողբում է, որ մի մուլժը գիշեր յափըշտակում են նրան իրենից.

«Յուսահատուած վազում էի
Խարխափելով դէս ու դէն.
Ա՛խ ես օղնել կարող չէի,
Եւ ծեր էի, կոյր, անղէն»:

մաներէն բնագիրը տպուած է Gartenlaube 1861. №. 6.

*) Նոյնը, էջ 258. «Ժողովածուի» մէջ նոյնը տպուած է «Սիրունին» վերնագրով. էջ 14—15.

Պատուհանից լսող գեղեցկուհին արտասուում է, յուզւում է. նա ճանաչում է իւր հարազատ խեղճ հօրը: Ընթերցողը սպասում է, որ ահա աղջիկը ցած կը վազէ, կգրկէ իրեն որոնող զփթաղդ երգչին, սակայն բանաստեղծն այլ կերպ է մտածել.

«Նա վեր առաւ իւր քսակը

Եւ ցած ձգեց ծերուկին.

«Ահա հայրիկ, իմ խեղճ հայրիկ,

Ահա, առ քեզ հացի գին»:

Խեղճ ծերունին ճանաչելով աղջկայ ձայնը՝ բացազանչում է դառնագին.

«Դսարիկ, տուածդ հացի շատ է,

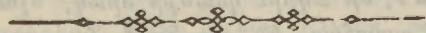
Դա դադաղիս կըլինի գին» *):

Միւս օրը թաղում են կոյր երգչին:

Որչափ որ այս չորստողեան 18 տներինց կազմուած ոտանաւորը լաւ տպաւորութիւն է թողնում՝ թէ բանաստեղծական և թէ լեզուի ճկունութեան և սահուն լինելու տեսակէտից, այնքան ևս զարմանալի է դորա մտքի հոգեբանական հակասութիւնը: Ծնորհալի և առաքինի աղջիկը, որ իրեն փախցնելու ժամանակ «հայրիկ օգնիր» է կանչում, երկար տարիներինց յետոյ իբրև հարուստ տիկին ճանաչում է իրեն որոնող զրփթաղդ հօրը, յուզւում է, լաց է լինում և... բաւականանում է միմիայն մի քսակ «հացի գին» տալով նորան:

ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՅ

(յաջորդ համարում)

*) «Հիւսիսափալը». նոյն. էջ 259. և «Ժողովածու» էջ 43

ՄԱՏԵՆԱԻՕՍԱԿԱՆ

Մ. Կորեյի. Մի մանկան հոգու պատմութիւն. վէպիկ
ո՛չ մանուկների համար. ռուսերէնից թարգմանեց Տ. Վ.
Վաղարշապատ. 1902. էջ 354. զինն է 1 ր.

Անգղիական կեանքից վերցրած այս վէպի իսկական ա-
նունն է Հզօր Հիււէ—The mighty Atom—: Մարիա Կորեյ-
լին այս աշխատութեան մէջ շօշափում է Եւրոպական ալժմեան
կեանքի ամենալուրջ խնդիրներից մէկը. արդեօք թնչ հետե-
ւանք կունենալ դաստիարակութիւնն առանց կրօնի և Աս-
տուծոյ՝ գաղափարի: Անհաւատ և անաստուած սերունդ
կրթելու գաղափարը, որ բաւականին տարածուած է Երան-
սիայում՝ սկսել է մուտք դրժել նաև բարեպաշտ անգղիացի-
ների մէջ և ահա այդ գաղափարի դէմ մարտնչելու համար է
չարադրուած Հզօր Հիււէն: Հեղինակի տենդէնցիան որոշ
արտայայտուած է իւր հետեւեալ համառօտ նախաբանի մէջ. «Այս
դիրքն ուղղուած է աջն մեծամիտ լառաջադիմականներին, որոնք
թէ իրենց վարդապետութեամբ և թէ օրինակով նպաստում են
մանուկներին անհաւատ կրթելու անաղնիւ գոր-
ծին և որոնք... ձգտում են արմատախիլ անել մանկական
հոգուց տարրական դպրոցներում և միւս բոլոր գրագիտու-
թեան տեղերում Աստուծոյ ճանաչողութիւնը և սէր
առ Աստուած, որ աղնիւ կեանքի միակ, ճշմարիտ հիմքե-
րն են, որով պատճառ են դառնում մարդասպանութիւնից
առաւել զարհուրելի լանցանքի»:

Վէպի հերոսն է 11 տարեկան Լիօնէլը, որի հարուստ,
արխտոկրատիական ծագումից, բայց անհաւատ և անաստ-
ուած հայր Վելիսկուրտը հաստատ որոշումն է կալացրել՝
իւր միակ որդուն դաստիարակել անկրօն և անաստուած: Գոր-
ծողութիւնը կատարուած է Կոմմօրտին անարանոցում: Վելիս-

կուրտն չատկապէս ընտրում է այդ առանձնապէս զիւղը, որ պէս զի Լիօնէլը ուրիշ երկխաների հետ չարարերութիւնն չունենայ և պարագի զիտութիւններով իւր դաստիարակի հետ: Կարճ ժամանակից լետոյ Վելիսկուրտն արձակում է որդու դաստիարակին, որովհետեւ տեղեկանում է, որ ուսուցիչը «մինչև այժմ նախապաշարուած հաւատում է քրիստոնէութիւն աստած առասպելաբանութեան, հաւատում է մի ինչ որ մտացածին Աստուծոյ՝ Տիեզերքի Արարչի և վերջապէս հոգու անմահութեանը»: Նա հրաւիրում է ամբողջ Անգղիայում չալտնի ուսուցչապետ Կադմօն—Հօրին, որ հռչակուած էր իբրեւ խիստ մարդ:

Լիօնէլը վեց տարեկան հասակից սկսած այդ ուղղութեամբ է դաստիարակւում. նա ընդունակ, խելացի երեխայ է, բմբունում է այժմ արդէն զիտութիւնները. նա ևս հօր նման չէ հաւատում Աստուծոյ գոյութեան և գերեզմանափոր Ռուբէնի հետ խօսելիս ասում է. «Շալլա խիստ կբարկանար, եթէ նորան ասէին՝ թէ ինքը հոգի ունի,—և ևս դիտեմ, որ նա կբեք իրաւունք չի տայ ինձ հոգի ունենալու, եթէ մինչև անգամ ես որեւէ հնարքով կարողանայի աճեցնել իմ մէջ ալ...»: Լիօնէլի փոքրիկ ուղեղի մէջ հալել են, որ Աստուած գոյութիւն չունի և ամեն բանի սկզբնապատճառը հիւլէն է, որից առաջ ևն դալիս միւս հիւլէները, որոնք անզգար ձևախոխուելով, անգիտակից, առանց մտածելու, միմիայն նիւթի զօրութեամբ կազմում են աշխարհս: Այսպիսի դաղափարներով սնուած երեխան սաստիկ շփոթւում և մոտտանջութիւնների մէջ է ընկնում, երբ պատահամբ ծանօթանալով գերեզմանափոր Ռուբէնի՝ և նրա փոքրիկ աղջկի Ժեմմինայի հետ՝ լտում և տեսնում է՝ թէ ինչպէս նրանք հաւատում են Աստուծուն, եկեղեցի ևն գնում և երջանիկ կեն: Նա զգում է, որ իւր սովորած սկզբունքներին հիման վրայ ապրելը մի առանձին նպատակ չունի և ասում է հօրը. «Ես չորհեմ եմ, չորհեմ եմ գրքերից և ամեն բանից. ինչ որ կալ նոցա մէջ՝ միայն խառնաշփոթութիւն է և հակասութիւն, հակասութիւն և խառնաշփոթութիւն... ուրիշ ոչինչ. և ինչո՞ւ համար է այս բոլորը կմուռնեք՝ և ամէն ինչ կմոռանանք, ինչ որ մի ժամանակ զիտէինք... Այնպէս որ աշխատանքն էլ իզուր և զիտութիւնն էլ աւելորդ է...»: Այսպիսի ճտածմունքներով փոքրիկ Լիօնէլը մաշւում է, նրան չին թուէ տգլխա տան

պարտիզից դուրս գնալ, ուրիշ երեխաների հետ հաղորդակցութիւն ունենալ. մալրն էլ, որ առաջ սիրում էր իւր զաւակին՝ հօր խստասրտութեան պատճառով հետզհետէ սառում է նրանից, նրանով չէ հետաքրքրւում և մի զեղեցիկ օր էլ փախչում է տանից: Լիօնէլի վրալ սաստիկ ներգործում է այդ զէպքը և նորա թուլ, տկար մարմինն էլ չէ զիմանում. նա ուշաթափւում, հիւանդանում է: Բժշկի խորհրդով Վելիսկուրտը զփկամակութեամբ Լիօնէլին ուսուցչի հետ ուղարկում է Կլեվերի՝ բժշկուհու և հանգստանալու համար: Բուժարանում պրօֆ. Կադմօն Հօրը հետզհետէ լաւ ծանօթանալով իւր սանի հետ և ուսումնասիրելով նրա հոգեկան տանջանքների և մեղքերի շփոթութեան պատճառները, համոզւում է, որ Վելիսկուրտի և իւր բռնած ընթացքը գլխովին սխալ է և բացառնչում է. «Ո՛ր պիտի զարհուրեւի ոճիր է՝ կրթել ալս մանուկին առանց որ և է հաւատալիք!»: Քրտան օրուալ ընթացքում Լիօնէլը փոքր ինչ կաղզուրուելով՝ վերադառնում է Կօմօրտին. բայց այնտեղ պատահած մի նոր զժբաղդութիւն բուրրովին ընկճում է մանուկ գիտնականին. նրա սիրելի փոքրիկ Ժեսմինան վախճանում է բկուռուցքից: Երբ Լիօնէլը սաստիկ վշտից ընկճուած չղիտէ թէ ինչ անէ, Ժեսմինալի հալը գերեզմանափոր Խուրէնը հանգստացնում է նորան ասելով՝ թէ Ժեսմինան ալժմ հրեշտակների մօտ է, այնտեղ աւելի լաւ կլինի նա. թէպէտ նրա մարմինը պէտք է դնենք զերեզմանի մէջ, բայց նրա հոգին կենդանի է և իւր սիրելի մալրիկի մօտ է: Լիօնէլը գունատ դէմքով և զողալով պատասխանում է. «Ի՜նչ ճշմարիտ չէ—դա միայն անմիտ նախապաշարուն է: Աստուած չկալ: Բաւիտենական կեանք դութիւնն չունի... Թշուառ, թշուառ մարդ... Միթէ դուք երբէք ոչինչ չէք սովորել: Մահուանից չետոյ—չկալ ոչինչ... Չկալ Աստուած, կալ միայն—Հիւլէ, իսկ նորա համար—բոլորը մէկ է»: Նա երկար մտաւորանջութիւնների մէջ է ընկնում. «Իսկ եթէ լանկարծ այնպէս պատահի, որ այդ բոլոր գիտնականները սխալւում են... լանկարծ դուրս գալ, որ հէնց այդ Հիւլէն է—Աստուած, իսկ Քրիստոսը—առասպել չէ, ալ Անի Որի մասին այնքան հրաշալի կերպով չալտնում է Աւետարանը—այդ զէպքում Ժեսմինան ալժմ—այնտեղ է... որովհետեւ ալս կեանքից չետոյ կալ և մի ալլ կեանք... բայց ինչպէս, ինչպէս իմանան ճշմարտութիւնը»: Ալս երկմտու

թիւնը, հոգեկան տանջանքը խեղճ երեխայի ուղեղն այն ատիճանի խառնաշփոթում են, որ նա վճռում է շուտով անձամբ իմանալ ճշմարտութիւնը. նա վճռում է մեռնել և հաստատաւ կամութեամբ իրագործում իւր վճիռը: Խեղճ Լիօնէլը կախում է իւր սենեակում և ալդալիսով վերջ դնում Հիւլէի և Աստուծոյ զաղափարներին հակադրութեանը: Քննիչ բժիշկը կարծիք է լայտնում, որ երեխային այդ սարսափելի ոճիրը գործել է տուել ուղեղի կատարեալ լոգնածութիւնը, որ առաջացել է նրա ուղեղից շատ վեր մտաւոր աշխատութիւնների ունենալուց. իսկ պրօֆ. Կադմոն—Հօրը համոզուած էր, որ «դատարակ է ահա կանգնած զործի մէջ կրօնական սկզբունքներին կատարեալ բացակայութիւնը, և ոչ թէ մի ալլբան, ալդ մատաղ կեանքը կորստի հասցրեց»:

Մենք ընթերցողին ներկայացրինք Հղօր Հիւլէի միայն ծուծը. վէպի նկարագրութեան ձեւը դրաւիչ է և ընթերցողին երբեք չէ ձանձրանում կարդալուց. փոքրիկ, անմեղ ժեսմինայի տիպը դուրս է բերուած շատ բնական. Վելիսկուրտի երկաթեայ բնաւորութիւնը զուտ անգլիական սառնասրբութիւն և քարասրտութիւն է ներկայացնում. ոչ կնոջ խաւտառակ փախուստը, ոչ որդու տանջանքն ու վաղահաս մահը չեն զրգուեցնում նրա համոզումները և նա մնում է դարձեալ նոյն անհաւատն ու անաստուածը: Վէպի մի խոշոր և միակ հոգեբանական թերութիւնն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ վերև մեր առաջ բերած կրօնա—փիլիսոփայական դատողութիւնները, հաւատի, Աստուծոյ, անժահութեան և զուտ նիւթապաշտական սկզբունքի զաղափարների մասին ճառողը մի 11 տարեկան երեխայ է հանդիսանում. այս անբնական է թւում մեզ, որքան որ Լիօնէլն ընդունակ և շատ քան սովորած լինէր:

Ինչ վերաբերում է հայերէն թարգմանութեանը, պէտք է ասենք, որ շատ լաջող է. թարգմանիչ Տ. Վ. գործ է ածում սահուն, կոկ հայերէն լեզու, երբեմն համեմուած ժողովրդական—ճաշակով ընտրուած—և գրաբարակաղմ բառերով:

Քանի որ, տարաբաղդաբար, մեզանում եւս երբեմն հրապարակով լայտնում են «կրօնն ամբողջի համար է» և ալլալսիսի ալլանդակ մտքեր, խորհուրդ կտայինք ընթերցողներին դնել այդ գիրքը և կարդալ: Գրքի հրատարակութեան ամբողջ արդիւնքը լատկացրած է հայ որբերին. ուրեմն և այդ

գիրքը գնողները, բացի օգտակար բան կարդալուց, մի համակրելի և բարի նպատակի էլ կընպաստեն:

ԲՐԻՉ

Պրոֆ. Փ. Բատցէլ. Տարները ազգագրութեան. գերմ.
[ծարգմ. Խս. Յարութիւնեանց: Թիֆլիս. 1802. գ. 50 կ.

Պրոֆէսօր Բատցէլը, Լապցիգի համալսարանի աշխարհագրութեան անուանի ուսուցչապետը, չալտնի է իւր եռահատոր «Ազգագրութիւն» (Völkerkunde)՝ աշխատութեամբ, որ արդիւնք է իւր բազմաթիւ ճանապարհորդութեանց և վայրենի ազգերի կեանքի ուսումնասիրութեան:

Այս հիմնական աշխատութիւնը ժողովրդին աւելի մատչելի անելու համար՝ հեղինակը հրատարակել է գերմաներէն լեզուով զոյա համառօտութիւնը «Տարերը ազգագրութեան» վերնազերով, որի թարգմանութիւնն է յօդուածիս վերնագիրը կրող աշխատութիւնը: Գիրքը բաժանուած է միքանի գլուխների, որոնց մէջ ամենից հետաքրքրականը Գ. և Ե. գլուխներն են, «Լեզուն» և «Կրօնը», ուր հեղինակը մանրամասն հետազօտում է լեզուների և կրօնների հոգեբանական ծագումը, ի նկատի ունենալով բնական կամ վայրենի ազգերը:

Ազգագրական նիւթեր հաւաքելը մեղանում էլ բաւական տարիները սուաջ է սկսուել և այդ ճիւղի նախապետը իրաւամբ պէտք է համարել հանգուցեալ Գարեգին Կալիս Սրուանձտեանցին, որ զեռ վաթսունական թուականներին «Արծիւ Վասպուրական»-ի մէջ սկսել էր հետաքրքրական յօդուածներ հրատարակել մեր աշխարհի զանազան մասերի վերաբերեալ և իւր սիրուն, ճկուն և սահուն լեզուով հոգի ու շունչ տալ անկեղան հա՛ ժողովրդին: Դորա լեզուին ու սովորութիւններին, նորա գիր ու դպրութեան, նորա կենցաղին: Սակայն աւանդ, որ մի Սրուանձտեան միայն ունեցանք, նա եղաւ այդ մասով առաջինը և վերջինը և չթողեց իւր չեւեռից ոչ մի արժանաւոր յաջորդ:

Մեր մէջ էլ ազգագրութեամբ զբաղուողները պէտք է ուսումնասիրեն պր. Բատցէլի աշխատութեան նման զրաւագործներ, որպէս զի կարողանան հաւաքուած նիւթերը մշակել գիտութեան արդի պահպնչների համաձայն: Այս տեսակետից

լիչեալ թարգմանութիւնը մենք գտնում ենք խիստ նպատակաւորմար և լանձնարարում ենք մեր ընթերցողներին:

Դիւրքը թարգմանուած է թարգմանչին լատուկ մաքուր հայերէնով:

Ա.

Leopold Von Rankes Bildungsjahre und Geschichtsauffassung. Von Dr. Wahan Nalbandian. Leipzig. B. G. Teubner, 1902. էջ VIII+103. գինն է 3, 40 մարկ:

Դերմանական համալսարաններում ուսանողները գիտութիւնների տեսութիւնների հետ միասին՝ միջոց ունին նաև փորձնական պարապմունքներ ունենալու ուսուցչապետների ղեկավարութեամբ: Փորձնական պարապմունքներ ունին ոչ թէ միայն գործնական գիտութիւնների ուսանողները—բժիշկները, քիմիկոսները և այլն—ալ նաև զուտ տեսական գիտութիւններ սովորողները, ինչպէս օրինակ պատմութեան, աշխարհագրութեան, փիլիսոփայութեան և այլն ունկնդիրները: Այդ փորձնական աշխատութիւնները տեղի են ունենում ալսպէս կոչուած «սեմինար»-ներում, ուր ուսանողները ուսուցչապետի խորհրդով զրաւոր աշխատութեանց նիւթեր են ընտրում, գիտնական մեթոդով մշակում և ապա կարդում «սեմինարի» նիստերում և քննադատութիւններ լսում նախ ուսանողների և ապա ուսուցչապետի կողմից: Լալպցիդի համալսարանի պատմական «սեմինար»-ում մշակուած նիւթերից մէկն է ներկայացնում և պ. Վ. Նալբանդեանի վերլուծեալ աշխատութիւնը՝ ուսուցչապետ Լամպրեխտի ղեկավարութեամբ: Աշխատութեան նիւթն է աշխարհահռչակ պատմաբան Լէօպոլդ Ռանքէի համառօտ կենսագրութիւնը և ալն խնդիրը՝ թէ՛ ինչպէս է նա ըմբռնում պատմութիւնը *):

*) Ռանքէն 83 տարեկան հասակում սկսեց իւր «գլուխ գործոցը»—ընդհանուր կամ ինչպէս ինքն է կոչում «Աշխարհի» պատմութիւնը—Weltgeschichte—և ղեկ. չվերջացրած, 91 տարեկան հասակում վախճանուեց 1886 թ.: Սեղ ծանօթ է իտալական Յարութիւնեանի լոգուածը Մոսկուայի «Հանդէս գրականական»-ում Ռանքէի ընդհանուր պատմութեան մասին, որից առաջ են բերուած ալն բոլոր հատուածները, որոնք վերաբերում են հայերին:

Պ. Նալբանդեանի աշխատութիւնը մի բարեխիղճ ուսումնասիրութիւն է Ռանքէի պատմական գրութեան և չորսնից վերաբերեալ ալոց հեղինակութիւններին. պատմութիւն ուսումնասիրողները հաճութեամբ կկարդան ուսանողական այս գործը: Այս աշխատութիւնն է—ուրիշ շատերի հետ—ապացոյց է, որ Դերմանիայի հայ ուսանողները հետաքրքրուում են պարագում են գիտութեամբ. սակայն այս առիթով մի երկու խօսք: Գիտութիւնն ընդհանուր է բոլոր ազգերի համար, բայց ամեն մի ազգի անհատներն էլ ուսումնասիրելով ընդհանուր գիտութիւններն՝ աշխատում են ուսումնասիրել նաև իրենց ազգայինը, որովհետև այդ բնականաբար աւելի մօտ է իրենց սրտին, իրենք աւելի հմուտ են այդ շրջանին, ուրեմն և աւելի ձեռնհաս: Ա՛րդ, հայ ուսանողը նույնպէս ուսումնասիրելով ընդհանուր գիտութիւնները և ծանօթանալով գիտնական աշխատութեան մեթոդին, ինչո՞ւ իւր ազգային պատմութիւնից և կեանքից չպէտք է վերցնէ և իւր գրական ուսումնասիրութեան նիւթը. միթէ հայոց պատմութեան նիւթը գիտութեան սեպհականութիւնն չէ: Միթէ գերմանացիք կարիք ունին, որ հայ ուսանողը ցոյց տալ իրենց Ռանքէի նշանակութիւնը—հարկաւ ոչ: Սակայն մենք, հայերս, կարիք ունինք, որ հայ պատմաբան ուսանողը ուսումնասիրէ, պարզէ, լուսաբանէ և քննադատէ հայոց պատմութեան գոնէ նշանաւոր կէտերը, շրջանները՝ համաձայն գիտնական սկզբունքների: Վերջնիս համար հարկաւ աւելի շատ աշխատանք և ջանք պէտք է թափել, սակայն, որքան ճանաչում ենք, այ. Նալբանդեանը աշխատանքից փախչող երիտասարդ չէ:

ԲՐԻՉ

ԲԺ. Սիմէօն Շահնազարեանց. Հայ դպրոցի ցանկերից. I. Վարչականի շուրջը. էջ XIX+43. Մոսկուա 1890. տպ. Բ. Բարխուդարեանի:

Յարդելի բԺ. Շահնազարեանը, որ երկու տարի տեսչի պաշտօն է վարել Երևանի հայոց թիմական հոգևոր դպրոցում, մեծ եռանդով նուիրուել է մանկավարժական խնդիրներ լուծելուն և մեր թիմական դպրոցները կանոնաւորուած տեսնելու բաղձանքներ ունի: Այս հինգերորդ թէ վեցերորդ գիրքն

է, որ նուիրում է նա ալդ խնդիրները մշակման և ձրի ուղարկում է, եթէ չեմ սխալուում, բոլոր թեմական դպրոցներէ բոլոր ուսուցիչներին: Գովելի և չտեսնուած շնորհաբաշխութիւն:

Սակայն ստիպուած ենք մի անհամեստ հարց տալ հեղինակին. ինչ միտք ունի ալդ զրքերի հրատարակութիւնը. ևնթադրենք թէ դուք առատաձեռն մարդ լինելով՝ նիւթական միջոց չէք խնայում ալդ հրատարակութիւններն ընտիր թղթի վրայ և դեղեցիկ տպագրել տալ, սակայն ում համար:

Արտակարգ համբերութիւն ունեցող մարդ պէտք է լինի — ես գոցանից մէկն եղալ — որ կարողանալ «Հալ դպրոցների ցանկից» գիրքը կարդալ. սա մի չարագրութիւն չէ, ալ ցիտատների չտեսնուած մի քաօս, որի մէջ ամենաէական և մեծ դերը տրուած է — չակերտներին: Չակերտ, չակերտ և անվերջ չակերտ. վերնագիրները չակերտներով լի, բնագիրը չակերտներով լի, ծանօթութիւնները չակերտներով լի — մի խօսքով որքան զրքի մէջ բառ, համարեան թէ այնքան էէ չակերտ կալ: Ալդ չակերտների հետևանքն է, որ մարդ չփութում է կարդալիս, չդիւմ է և կարգացածն էլ չէ հասկանում. եթէ աւելացնենք և այն հանգամանքը, որ հեղինակի լեզուն շատ նման է քառասնական թուականների անմշակ աշխարհաբարին, պատկերը լիակատար կլինի: Սխալ հաւերէն ոճերով և երկար, շատ երկար պարբերութիւններով լի է դրուածքը — օրինակ մի նախադասութիւն բաղկացած է 94 (!) բառից (էջ 34), մի ուրիշը՝ 81 բառից (էջ VIII), երբորդը բաղկացած է հարիւր տասը (!!) բառից (էջ 15), չորրորդը 73 բառից (էջ 22—23), հինգերորդը հարիւր քսան և ութը (128) բառից (էջ 3—4): Ես երկուդ եմ կրում որոնելուց, որ չլինի թէ աւելի երկար նախադասութիւն գտնեմ: Ահա ձեր հռչակաւոր չակերտների հետևանքը, պարոն բժիշկ — մթթէ ձեր ցանկութիւնը կարող է լինել, որ կարգացողի շունչը կտրուի:

ձիչդ է, երբեմն պատահում է, որ մի որ և է հեղինակ պետրուելով իւր նիւթով, ուշադրութիւն չէ դարձնում այն հանգամանքի վերալ՝ թէ արդեօք ուրիշներն իրեն պէտք է հասկանան թէ ոչ: միայն զարմանում ենք, որ պ. բժիշկը մի անձնական անկեղծ բարեկամ չէ ունեցել, որ անկեղծօրէն խորհուրդ տար նրան՝ մի ալլ ձեռով հրատարակել իւր աշխատութիւնները: Հեղինակի դատողութիւններն է ապէս:

չատ ճիշդ են, ձգտումները համակրելի, եռանդը զովելի, բերած փաստերն իրական. այդ պատճառով անս մենք խորհուրդ ենք տալիս նրան՝ ձեռք վերցնել բաղմաքանակ ցիտատներից ու չակերտներից, փաստեր առաջ բերել և եզրակացութիւններ ու առաջարկութիւններ անել. և որ զլիսաւորն է՝ դիրքը տպագրութեան լանձնելուց առաջ՝ կարդալ հալերն զրել իմացող բարեկամներից մէկի մօտ: Այս ձևով միայն պիտի. Շահնաղարեանցի մտքերից կարող են օգտուել ուրիշները:

ԲՐԻՉ

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- Մ. ԿՕՐԷԼԼԻ. Մի մանկան հոգու պատմութիւն. վէպ ոչ մանուկների համար. թարգմ. Տ. Վ. Վաղարշապատ 1902.
- ԲԺ. Ա. ԲՈԼԳՈՂԵԱՆ. Առողջապահական նուէր նորաստկանանց. Ալեքսանդրապոլ 1901.
- Նոր զարոյց. պատկ. տարրական ընթացք. Զ. պրակ. հրատ. Սմբ. Դաւթեան. Կ. Պօլիս 1901.
- Էմիլեան ազգագրական ժողովածու. հատ. ա. Փշրանք Շիրակի ամբարներից, հաւաքեց Աղ. Մխիթարեանց. Մոսկուա — Ալեքսանդրապոլ 1901.
- Dr. Wahan Nalbandian. Leopold von Rankes Bildungsjahre und Geschichtsauffassung. Leipzig 1902.
- ՍԻՄԷՆՆԱՐԿ. ՄՆԱԳԱԿԱՆԵԱՆ. Հատընտիր աղօթքների Հայաստանեայց ս. եկեղեցու հանդերձ ռուսերէն թարգմանութեամբ. Ս. Պ. Բուրդ. 1902.
- Է. Հէքարտ. Յուդայի վերջին գիշերը. թարգմ. Խաչ. ք. Փանեանց. Թիֆլիս 1902.
- Փաբիօլա. թարգմ. նոյն. Թիֆլիս 1902.
- Բարեպաշտները. գրեց նոյն. Թիֆլիս 1902.
- Ա. ՊՈԼՅԿԻՆ. Յաւերժահարսը. թարգմ. Կոստ. Կրասիլնիկեան. Թիֆլիս 1902.
- ԱԼՓՕՆՍ ԴՕԴԷ. Յրօմօն կրտսեր և Ռիսէր աւագ. թարգմ. Տ. Յովհաննիսեան. Թիֆլիս. 1902.
- ԿՈՄԱԼ. Ն. ՏՕԼՍՏՕԻ. Յարութիւն. թարգմ. Տ. Յովհաննիսեան. Թիֆլիս 1902.

Ֆրեյդիխսանական հաշիւ Կոջօրի Հայոց ս. Կարապետ եկեղեցւոյ 1901 ամի. Թիֆլիս 1902.

Պոքոռր Կ. Յ. Փաշայեան. Մարդկութեան ամենամեծ թշնամին. Իզմիր. 1901.

Պրօֆ. Ֆ Րատցեկ. Տարերք աղղագրութեան. մ. ա. դերմ. թարգմ. Իս. Յարութիւնեան. Թիֆլիս. 1902.

Ս.Մ. Դաւթեան. Նոր Դպրոց. Ը. պրակ. գիրք աշակերտին. Կ. Պոլիս. 1902.

Ֆ. Ն. Բարխուդարեանց. Մատչելի քարոզներ. Բ. Խիպ. վաղարշապատ 1901.

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1) Հակաքութեշային շիճուկ, 2) Լրագրութիւնը հնումը, 3) մաղերի ճերմակելու պատճառները:

ՀԱԿԱՔՈՒԹԵՇԱՅԻՆ ՇԻՃՈՒԿ. Գիտութեան մի փառաւոր լաղթանակ եւ. քութեշը,—որ անխնայ կերպով հնձում էր մեր երեխաներին—վերջապէս լաղթահարուեցաւ: Այն, ինչ որ զիֆտէրիտի համար արին Ռուն և Բերինգը—նոյնը քութեշի համար արաւ գերմանացի նշանաւոր բժշկապետ Լէյդենը: Լէյդենի շիճուկը ստացւում է քութեշ ունեցած և լաւացած անձաւորութիւններից: Մի քանի օրից լետու, երբ տենդը անցնում է, հիւանդից արիւն են թողնում— իհարկէ բոլորովին անվտանգ նորա համար, և այդ արիւնից պատրաստում են հակաքութեշային շիճուկ— Լէյդենի օգնական բժշկապետ Բլիմէնտալի սխտեմով: Այդ շիճուկից 20 խորանարդ միլիմետր քանակութեամբ սրսկում են քութեշ ունեցող հիւանդին: Լէյդենը զեկավարում էր այն սկզբունքով, որ երբ մէկը մի անգամ ենթարկուել է այդ հիւանդութեան, նա ալ ևս երկրորդ անգամ չի հիւանդանալ դորանով. ուրեմն նորա արեան մէջ գոյութիւն են առնում այնպիսի նախազգուշացնող միջոցներ, որոնք նորան բոլորովին ապահովացնում են այդ հիւանդութիւնից: Նոր շիճուկը փորձուեցաւ 15 դէպքերում. և ամեն անգամ հետեանքը բարեջաշող ելք ունեցաւ, իսկ հինգ դէպքում—կարելի է ասել փաշտուն: Այս հինգ դէպքերում հիւանդներին հենց հիւանդանալու առաջին օրից սրսկում էին շիճուկը և մի քանի օրից լետու նոքա բոլորովին աղատւում էին տենդից: Այս 15-ի մէջ կալին բաւական ծանր հիւանդներ: Շիճուկը անպայման անվնաս է և վերցւում է առողջ պատանիներից: Սրսկելուց լետու ոչ ոքի առողջութիւնը չէ լուանդարուել: Մինչև իսկ 40 խոր. մնլիմետրը շիճուկ սրսկելուց հիւանդը անվնաս է մնացել: Մինչև

այժմ փորձերը մեծերի վրայ էին անում, որովհետև Լէյդենի կլինիկում երեխաներ չկային. բայց շատ շուտով Լէյդենը իւր փորձերը կկրկնէ և երեխաների վերայ. իհարկէ արակելով նոցա աւելի պակաս քանակութեամբ չիճուի: Առ այժմ միայն այսքան է չափնի ալս ահագին նշանակութիւն ունեցող գիտնական գիտի մասին—որ մի փալլուն էջ ևս կաւելացնի բըժշկական գիտութեան մէջ, անմահացնելով Լէյդենի անունը և դասելով նորան մարդկութեան մեծ բարերար-ձեռնների, Պաստերի, Ռուի և Երսենի անուններին շարքում:

ԼՐԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀՆՈՒՄԸ. «Tägliche Rundschau» Թերթի Հոռովի Թղթակցի ասելով հին Հոռովում գոյութիւն է ունեցել ամենօրեայ թերթ, իւր բովանդակութեամբ շատ նման մեր ժամանակակից թերթերին: Նորերս գտնուել են տախտակներ, որոնցով կարելի է գաղափար կաղմնել հին Հոռովի թերթերի մասին: Դոցանից երևում է որ «Acta Diurna Urbis»-ը տարածուած է եղել Հոռովի բոլոր մասերում և դաւառներում: Ամեն առաւօտ հրատարակում էին այն, արտագրում և ծախում: Այդ «Acta»-ներում հրատարակում էին ինչպէս կառավարչական հաղորդագրութիւններ, նոյնպէս և զանազան տեղեկութիւններ: Հին մատենագիրները շատ հոգս չէին քաշում գեղեցիկ ոճի մասին, նոքա շատանում էին չոր ու ցամաք փաստեր հաղորդելով, որոնց կից միշտ պատահում են դատողութիւններ և ցնորաբանութիւններ (фантазия): Ընթանալով ներքին մասին հաղորդած տեղեկութիւններին կից—կարելի է հանդիպել Հոռովի մօտերը գտնուած առասպելական հաւի մասին մի հրաշալի դրոշմ: Պլինիոսը նոյնպէս աշխատակցում էր այդ թերթին և ինչպէս երևում է նա շատ զարդացած երևակալութիւն է ունեցել, որովհետև այդ հաւի մասին պատմած զրոյցը նորան է պատկանում: Մի ուրիշ համարում նա հաղորդում է, որ, Կլաւդիոսի սպանման զործի քննութեան ժամանակ, քաղաքի միջանի մասերում արուած աղիւսի անձրև էր տեղում: Ժամանակակից գիտնականները նոյնպէս օգտւում էին լիւեալ լրագրից: Տակիտոսը այնտեղից է արտագրել Հերմանիկի լուղարկաւորութեան նկարագիրը և Կլաւդիոսի ապօֆիզը: Նոյն տեղից է նա քաղել ծերակոյտի ժողովում տեղի ունեցած այն վիճաբանութիւնը, երբ ի պատիւ Ներոնի կամենում էին տաճար կառուցանել—և ծերակոյտի անդամ Քրազէսը զղուանքով բողոքեց իւր ընկերակիցների ցածութեան դէմ, որոնք քաջալերում էին Ներոնի մայրապանութիւնը: Դիօնիսը նոյն աղբիւրից իմացաւ Կոմոդիոսի տարած լալթութեան մասին ամֆիթէատրում: Այդ թերթից քաղած հետեւել համառօտ հաղորդագրութիւնից կարելի է իմանալ, թէ ինչպէս հին Հոռովի լրագիրը—յառաջընթաց է եղել նոր լրագրութեան: Այնտեղ ասուած է.

«Այսօր հիւպատոս Սալլիսիոսը ստանձնում է իւր պաշ-

տօնը:—Երեկ մեծ մրրիկ կար քաղաքում:—Վաղձակը զարկեց երեկոյեան Վելիի մօտ դտնուած մեծ կաղնուն:—Աննուսի սե-
զանի մօտերը գտնուած «Արջ» ճաշարանում մեծ կռիւ պատ-
հեց: Ճաշարանի տէրը վտանգաւոր կերպով վիրաւորուած է:—
Էդիլ Տիցիանը մատործների մասին դատաւճիռ լայտնեց, ո-
րովհետեւ նորա բացարձակ կերպով ծախում էին աշպիպի
միս, որ առաջուց գննուած չէր: Գրամական տուգանքները կը
գործա- փն սեղան կառուցանելու համար: Վառաֆ Անպի-
զի ական մեծ գումար վերցնելով իւր հետ փախել ան-
հետ: Է: Իսկոյն նորա լեռերից ընկան, ձերբակալեցին և
փո- մօտը գտան: Դոկտենիտ կուսակալը հրամայեց որ
փո- լ իրենց տէրերին լանձնուին:—Գննիֆոն աւազակին, ո-
րի սորերս ձերբակալել էին, ալս առաւօտ խաչեցին:

ՄԱՋՆԵՐԻ ՃԵՐՄԱԿԵԼՈՒ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ:—Նորերումս լոյս
տեսաւ ուսուցչապետ Ի. Մեչնիկովի հետաքրքրական ու-
սումնասիրութիւնը մաղերի ձերմակելու մասին:—Ջալանի է,
որ մաղերի սպիտակելը նշան է ծերութեան մօտենալուն, թէև
քիչ չեն և աշպիպի զէպքեր, երբ երիտասարդական հաստ-
կում և կամ որեէ հոգեկան վրդովմունքի ազդեցութեան տակ
մի քանի րոպէի ընթացքում սպիտակում են բոլոր մաղերը:

Ի՞նչից է առաջանում մաղերի սպիտակելը:

Մինչև վերջին ժամանակները այդ երևութիւն անբացա-
տրելի էր մնում:—ձիշտ է, վաղուց լայանի էր, որ մաղերի
գոյնը կախուած է առանձին ներկանիւթի հատիկներից, որոնք
պատրաստուած են վերնամաշկում և տարածուած են մաղի
ամբողջ հաստութեան մէջ:—Յայտնի է և այն, որ մաղերի
սպիտակելու ժամանակ այդ ներկանիւթը անհետանում է և
փոխարինում են օդի բշտիկներ, որոնք մաղին սրժախաղձ
փալ են տալիս: Սակայն, ի հարկէ այս բացատրութիւնը դո-
հացուցիչ չի կարող համարուել: Հարկաւոր էր գլխաւորապէս
իմանալ թէ ինչո՞ւ են անհետանում ներկող հատիկները: Այս
հարցին է նուիրուած ուսուցչապետ Ի. Մեչնիկովի ուսումնա-
սիրութիւնը,—որ մեծ հետաքրքրութիւն է չարժուած մանա-
ւանդ այն լարակցութիւնների շնորհիւ, որ նորան լաջողակեց
պարզել այդ հարցի ուսումնասիրութեան ժամանակ: Նա մի
չարք սխտեմատիքական մանրագննին խոշորացուցական դի-
տողութիւններ կատարելուց լիտոյ այն եղրակացութեան ե-
կաւ, որ ներկայ երևութի գլխաւոր պատճառը են ամէօբան-
ման շարժուն վանդակիկները, որոնք ընդհանուր խօսքով ֆա-
զոցիտ են կոչում:

Եթէ մենք ուշադրութեամբ նայենք մեր մաղերին—նոցա
սպիտականալու շրջանում—բոլորովին սպիտակացած և դեռ
բոլորովին իւր գոյնը պահպանած մաղերի հետ կոտանենք նաեւ
կիսասպիտակ մաղեր—այսինքն աշպիպի մաղեր, որոնք մա-
սամբ սպիտակել են և մասամբ պահպանել իրենց բնական

գոյնը: Ահա այդ կիսասպիտակ մաղերի մէջ — մանրադիտակը ցոյց է տալիս ամէօքանման վանդակիկներ, այն ինչ այդ վանդակիկները չկան ոչ բոլորովին սպիտակ և ոչ էլ իրենց գոյնը պահպանած մաղերի մէջ:

Այսպիսով հաստատուում է մի վերին աստիճանի հետաքրքիր փաստ, որ մազի մէջ ամէօքանման վանդակիկները այն ժամանակ են երևում, երբ նա սկսում է կորցնել իւր ներկող նիւթը և նոքա միանգամայն անհետանում են, հէնց որ այդ նիւթը բոլորովին սպառւում է: Այդ երևոյթը ինքն ըստ ինքեան այն եզրակացութեան է հասցնում, որ ներկող նիւթի անհետանալու — ուրեմն և մազը սպիտակելու գլխաւոր պատճառը, են ամէօքային վանդակիկները:

Այնուհետև կատարած խոշորացուցային դիտողութիւնները կատարելապէս ապացուցեցին այդ եզրակացութիւնը: Սրեւում է, որ այն վանդակիկները, հէնց որ մազը սպիտակելու ժամանակը հասնում է, ներս են թափանցում նրա խորքը — իրենց կեղծ ոտիկներով բռնում են ներկանիւթի հատիկները և նրանցով բռնաւորութեամբ իջնում են մազի պարկերը, ուր և այդ ժամանակ, կարելի է դիտել նրանց խոշորացուցով և ապա բոլորովին հեռանում են մազից — տեղափոխուելով հարևան հիւստածքը: Ներկող նիւթի աչդօրինակ չափշտակման գործողութիւնը շարունակւում է մինչև նրա վերջնական սպառւումը:

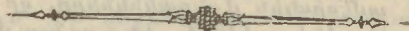
Ահա թէ ինչն է մազի սպիտակելու մօտաւոր պատճառը: Նոյն այդ ամէօքային վանդակիկները, որ արեւոյն մէջ իբրև սպիտակ գնդակներ կռուի են բռնում միկրոբների հետ, որոնք իբրև արթուն պահապաններ չարձակւում են մեր հիւստածքի մէջ ներս մտնող ամեն մի կողմնակի մարմնի վրայ, որոնք բոլորքման դէպքում մեր կազմուածքի օգնական են հանդիսանում, որոնք վերջապէս անգնահատելի ծաւալութիւն են մատուցանում կազմուածքին — լալիելով և ունչնաջնելով մարմնի այն հիւստածքները, որոնք անգամահատութեամբ պիտի հեռացուին, նոյն այս վանդակիկները ներկայ դէպքում ևս ըստ էութեան նոյն դերն են կատարում. այստեղ ևս հէնց որ վրայ է հասնում այն ժամանակը — երբ կենսական ոյժերի պահպանելու պատճառով կաշուի հիւստածքը ալ ևս անկարող է լինում պատրաստելու հարկաւոր քանակութեամբ ներկանիւթ, և այդպէսով եղած ներկող մարմնիկները աւելորդ են դառնում — իսկոյն այդ վանդակիկները մօտենում են թուլացած մասի մէջ և աշնտեղից դուրս են հանում արդէն անպէտքացած ներկանիւթը:

Վանդակիկների դերը — այսպէս ասած — գործադրական է, և հարկաւոր են պատշաճ հանգամանքներ, որպէս զի նոքա կարողանան իրենց գործը սկսել: Այդ հանգամանքն է կենսական գործունէութեան թուլանալը, — որը կամ ուղղակի հետև

ւանք է ծերութեան և կամ թէ որեւէ ջղալին ցնցման, որի պատճառով վնասում է ներկող նիւթը պատրաստող հիւսուածքը և լանկարծ մազերը սպիտակում են:

Մինչև այժմ գէթ չառ ղժուար էր բացատրել, թէ ինչու լանկարծ մի քանի ժամուայ ընթացքում մարդու մազերը սպիտակում են, սակայն այժմ, երբ լայտնուեցաւ որ մազի սպիտակելու ժամանակ դեւր են խաղում այդ վանդակիկները, որոնք լայտնի են իրենց արագ գործունէութեամբ, ներկող նիւթի արագ անհետանալը և հետը միասին մազերի արագ սպիտակելը այլ ևս զարմանալի չէ թւում:

Ա. Ս.

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

ՎԵՀ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

Անցեալ փետրուարի 3-ին, ս. Եղմիածնից գալով, քարեհաճեցաւ Թիֆլիս ժամանել Ազգիս Վեհ. կաթողիկոս Տ. Տ. ՄԿՐՏԻՉ Ա.-ը, ուղեկցութեամբ Ս. Գարեգին եպիսկոպոս Սաթուկեանի, գիւտնապետ Տ. Կորիւն վարդապետի, Ալեքսանդրապօլի յաջորդ Տ. Տիրայր վարդապետի և Տ. Մատթէոս վարդապետի:

ՈՐԲԱՆՈՅՆԵՐՆ ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՅՆԵՐ

Մի քանի տարի առաջ Տաճկաստանում տեղի ունեցած կոտորածներէց յետոյ՝ տասնեակ հայ անհայր-անմայր մնացած անտէր որբ երեխաներ քաղաքների ու գիւղերի կիսաւեր տներում և փողոցներում բացօթեայ կենցաղի դատապարտուեցան: Ամեն մանուկների լացի աղաղակները չէին կարող անլսելի մնալ. ամեն կողմից շտապեցին օգնութեան հասնել. նոյն իսկ Եւրոպայում հիմնուեցան ընկերութիւններ խնամելու հայ որբերին: Հարկաւ հայ ժողովուրդն էլ անտարբեր չմնաց և աշխարհիս ամեն ծայրերից նպաստներ ուղարկուեցան՝ փրկելու անպատսպար փոքրիկներին՝ սովի, ցրտի ու հիւանդութիւնների դաժան ճիրաններից:

Ռուսաստանում հանգ. Գ. Զանգեանի նախաձեռնութեամբ կազմակերպուած «եղբայրական օգնութիւնը» Գ. Պօլսի Ռուսաց դեսպանի միջոցով իւրովսանն օգնու-

Թիւն հասցրեց հայոց Պատրիարքարանին ի նպաստ հայ որբերի: Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքարանը ամեն կողմերից եկած դրամական օժանդակութիւնների շնորհիւ ծանկատանի հայաբնակ գաւառներում որբանոցներ կազմակերպեց, ուր պատասպարուեցան եթէ ոչ բոլոր որբերը, գոնէ դոցա մի մեծ մասը: Եթէ չհաշուենք եւրոպացիների և եւրոպական ընկերութեանց ու կաթոլիկ ու բողոքական առաքելութեանց կողմից բացուած որբանոցները, միմիայն հայոց Պատրիարքարանի իրաւասութեան ներքոյ գտնուած այդ հաստատութեանց թիւը հասաւ նոյնտեղում ու չորսի:

Քանի որ ուղարկուած նպաստները պատահական ու ժամանակաւոր էին, հարկաւ որբանոցների հիմնարկութիւններն էլ չէին կարող մշտապէս լինել, այլ ժամանակաւոր հաստատութիւններ: Ժամանակի ընթացքում, հետզհետէ նպաստների քանակութիւնը պակասելով որբանոցներն էլ սկսեցին ստիպւանալ և խեղճ որբերին սպառնում է դարձեալ սովն ու մերկութիւնը: Կ. Պօլսի հայոց պատրիարք Ամեն. Սրմանեանը, որ ամեն կերպ աշխատեց եւանդով և խոհունութեամբ և ոչ մի ջանք չխնայեց այդ գործի համար, այժմ էլ մի պաշտօնական շրջաբերականով «առ համօրէն բարեսէր ազգայինս, որ հրատարակում ենք «Լուծալ»-ի այս համարում, հայցում է ունեւոր անձանց օժանդակութիւնը հայ որբերի համար և յատկապէս ամեն տարի Ծննդեան տօներին է նշանակում նուէրների ընդունելութիւնը, թէպէտ և նուէր կաշիքի է և անհրաժեշտ է ուղարկել և ուրիշ ամեն ժամանակ:

Պատրիարքական շրջաբերականի մէջ հաղորդւում է նոյնպէս, որ մինչև այժմ գոյութիւն ունեցող որբանոցները պէտք է վերածուին արհեստանոցների: Ահա մի յաջող և նպատակայարմար միտք:

Որբանոցներում երեխաները պաշտպանւում էին սովից, ցրտից և անտէրութիւնից. սակայն որբերը մի որոշ հասակի հասնելով, ի հարկէ պէտք է թողնէին այդ հաստատութիւնը և դուրս գալին, կեանքի հոսանքի մէջ մտնէին, սակայն դարձեալ ամենամեծ ճախորդութիւնների պէտք է հանդիպէին, որովհետև հոգ

չունենալով՝ երկրագործութեամբ չէին կարող զբաղուել և ոչ մի ալլ գործի հմուտ չլինելով՝ ստիպուած պէտք է կամ ծառայի պաշտօն վարէին կամ ծանրանային հասարակութեան ու համայնքի վրայ:

Պատրիարքարանը որբանոցների փոխանակ արհեստանոցներ բանալով՝ մեծ ծառայութիւն է անում թէ որբերին և թէ քաղաքների հասարակութեանն ու գիւղերի համայնքներին: Արհեստանոցներում որբերը բացի հոգատար ձեռքերով խնամուելուց՝ կսովորեն զանազան արհեստներ կամ երկրագործական գիտելիքներ և կեանքի մէջ մտնելով՝ փոխանակ ուրիշների վերայ ծանրանալու, իրենց քրտնքի վաստակով կը հոգան օրուան սլաքէնը և հետզհետէ նորից տուն ու տեղ ձեռք կբերեն:

Արհեստանոցները լաւ կազմակերպութիւն ստանալով ոչ թէ միայն խեղճ որբերի ապրուստը կապահովեն, ալլ ապագայում կնստստեն նաև երկրի տնտեսական զարգացմանը փողովրդի մէջ կարևոր երկրագործական գիտելիքներ և կատարելագործուած արհեստներ տարածելով: Ծրագրից երևում է, որ պատրիարքարանը լայն մտքով է ըմբռնում արհեստանոցների դադափարը, որովհետև այդ հիմնարկութեանց հոգաբարձութիւններին պարտաւորեցնում է՝ ուսումնասիրել այն միջոցները, որոնցով կարելի կլինի գիւղական բնակիչների երկրագործական աշխատութիւններն արդիւնաւորել՝ համաձայն երկրի կլիմայի և հողի տեսակի: Հոգաբարձութիւնները պէտք է քաջալերեն շահաւէտ բերքերի մշակութիւնը՝ տեղական պէտքերին և հանդամանքներին յարմարուելով, պէտք է ուշադրութիւն դարձնեն ավիոնի, բամբակի, թթենու, կանեփի, կտաւատի և ալլ մշակութեան վրայ: Այս բերքերի մշակութեամբ պէտք է զբաղուին որբերը և եթէ դորա համար հարկ եղած հող չգտնուի արհեստանոցների շուրջը՝ պատրիարքարանը այդ նպատակի համար յատկացնում է վանքապատկան մերձակայ հողերն ու արտերը:

Արհեստանոցներում բացի գիշերօթիկ որբերից կարող են սովորել նաև տեղացի երթևեկ աշակերտներ. աղջիկ որբերի համար յատկացւում են հարկաւ առան-

ձին արհեստանոցներ, ուր նոքա սովորում են ձեռագործ և կանացի արհեստներ: Հոգաբարձութեան թեկնածուները թուով տասը ընտրւում են տեղական առաջնորդի և գաւառական ժողովի խորհրդակցութեամբ, իսկ պատրիարքարանը հաստատում է իւր բարեհայեցողութեամբ դոցանից հնգին:

Մենք կարծում ենք, որ՝ պատրիարք Օրմանեան սրբազանի ձեռնարկութիւնն ամեն կողմից համակրելի և օգտակար գործ է՝ թէ ազգային և թէ պետական շահերի տեսակէտից. մնում է մեզ ցանկալ, որ ամեն տեղի հարուստ հայերը չխնայեն իրենց լուծման և օժանդակեն այդ գեղեցիկ ձեռնարկութեան իրագործմանը: Թող նուիրատուները չմոռանան, որ իրենց տուած կոպէկներն անգամ պէտք է մէկ՝ հօրից — մօրից զըրկուած և արհաւիրքների տկանատես անմեղ էակին օգնեն՝ իր ճակատի քրտնքով մի կտոր հաց վաստակելու և նպաստողին արեւշատութիւն մաղթելու: Յուսանք որ որբերի խնամակալ Ջանշեանի ոգին կիջնէ շատ հայերի սրտերի մէջ:

ՎԱՆԱՅ Ա. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿՐԹՆԱ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ԲԱՅՈՒՄԸ.

Փետրուարի 21-ին, ս. Վարդանանց տօնի օրը տեղի ունեցաւ Թիֆլիսի Վանաց ա. եկեղեցու թանգարանի բացումը: Պատարագիչ էր Վ. հ. Հայրապետի Դիւանապետ բարձր. տ. Կորիւն վարդապետը.

Վանքի եկեղեցին լի էր խուռն բազմութեամբ: Նորին Օծութիւնը ս. պատարագից չետոյ բեմ բարձրանալով օրուան պատշաճ մի իմաստալից քարոզ խօսեցաւ:

Պատարագից չետոյ հոգեհանգիստ կատարուեց հայոց աղգի համայն նշնեցեալների համար և ապա Վահագնաբ. Հայրապետը բոլոր հոգեւորական դասի հետ, ս. Թարգմանչաց շարականի երգասացութեամբ հանդիսապէս զիմեց ղէպի նորակառուց թանգարանը, ուր Թիֆլիսում հիւր եղող ճեմարանի ուսուցիչ բարձր. տ. Եղնիկ վարդապետը կարդաց Հայրապետա-

Ֆան սրբատառ կոնդակը, որով Ազգիս Քահանայապետը հաս-
տատում էր թանգարանին կից հիմնուած «Ղուկասեան» մրցա-
նակարաշխութեան, կանոնադրութիւնը և որն առաջ ենք
քերում ստորեւ՝ Վհհափառ Կաթողիկոսը աշնուհետեւ սլահպա-
նիշով փակեց հանդէսը:

Հանդիսին ներկայ էին թանգարանի հիմնադիր մեծ. պ.
Աւետիս Ղուկասեանը, թանգարանի վարչութեան անդամներ
և այլք:

Նոյն օրը, թանգարանի բացման առթիւ, Վհհ. Հայրա-
պետը հիւրասիրուեցաւ Ղուկասեանի հիւրընկալ չարկի տակ,
որին ներկայ էին իւր բոլոր շքախումբը, թանգարանի վար-
չութեան անդամներ, մի քանի գրադէտներ և այլ հասարա-
կութիւն:

ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿԻ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԿՐՏԻՉ Ծառայ Բրիտտոսի և Անհասանելի կամօքն Աս-
տուծոյ Եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Մայ-
րազոյն Պատրիարք Համազգական Նախամեծար Աթոռոյ Ա.
րարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողի-
կէ Էջմիածնի. Պատուարժան Անդամոց միալուսն Յանձնա-
ժողովոյ կրօնա-պատմական Թանգարանի Վանաց առաջ եկե-
ղեցւոյ Հայոց Տիկիսիայ, կառուցելոյ ի մեծարգոյ պ. Աւետի-
քայ Բ. Ղուկասեան, հարազատիցդ Մայր Աթոռոյս նուիրեմք
ողջոյն և օրհնութիւն Հայրապետական:

Ի լալտարար գրութենէ Յանձնաժողովոյդ՝ մատուցելոյ
Մեզ չ30-ն նոյեմբերի անցելոյ ամի, հաւաստի եղաք, զի բա-
րեպաշտօն պ. Աւետիք Բ. Ղուկասեան ի 20-ն յուլիսի նոյն
ամի գրութեամբ չանուն Դորին, որպէս և Մեր, նուիրեալ է ի
տարին հինգ հարիւր ուրբիս առ ի լառկացուցանել մրցանա-
կի հալերէն երկասիրութեանց, զորպիսի գումարն մշտնջենա-
պէս ապահովեալ է կտակաւ իւրով և որոյ զործադրութիւն
իսկ չանձնեալ է Յանձնաժողովոյդ՝ Արդ՝ ի նկատ առեալ Մեր
զարժանին գովութեան զնպատակն պ. Նուիրատուն և նա-
խաձեռնողին զայն կարևոր հաստատութիւն և կտակ. կարևոր
համարիմք այսու Հայրապետական Կոնդակա Մերով որոշել առ

այդ բաշխումն մրցանակի չհետեւալ Կանոնս ի պահպանութիւն ապագայ ժամանակաց և ի կապարումն, որք են:

Ա. Աւետիս Ղուկասեանի նուիրաբերութեամբ հաստատուած մրցանակը կրկնուի «Ղուկասեան մրցանակ» լանտն նուիրաբերողի:

Բ.—Մրցանակը կը տրուի ամեն տարի Ապրիլի 7 ին ս. Կուսի Աւետման տօնին:

Գ.—Ղուկասեան մրցանակի նիւթը պէտք է պատկանի հալ լեզուի, հալ դպրութեան կամ հալ պատմութեան ձեռք բերն. ալն է՝ հալոց լեզուի և գրականութեան հետազոտութիւն, հին հալ մատենագիրների թարգմանութիւն լուսաբանութիւններով կամ բանասիրական քննադատութիւններով ձեռագրած, աղգային կամ եկեղեցական պատմութեան լուսաբանուած հատուածներ, հայալեզու գաւառների աշխարհագրական տեղագրութիւն, աղգային ղեղարուեստի հետազոտութիւն, հալ օրէնսդատութեան կամ կանոնադատութեան վերաբերեալ տեսութիւններ և այլն:

Դ.—Մրցանակի չեն կարող ներկայացուիլ. 1. օտար լեզուներէից թարգմանութիւններ. 2. դատագրքեր. 3. մի անգամ արդէն որեւէ աղգային հաստատութիւնից վարձատրուած երկեր. 4. հին մատենագրութեանց պարզ տպագրութիւններ. 5. մրցման ժամանակից երկու տարի առաջ տպագրուած գործեր:

Ե.—Մրցանակի կարող է մասնակցել ամեն անձ, հալ կամ օտարազգի, բացի զրական Յանձնաժողովի անդամներից:

Ձ.—Ներկայացուած գործերը պէտք է հաւերէն լինին՝ զրաբառ կամ աշխարհաբառ, ձեռագիր կամ տպուած. տպագիրները հնգական. իսկ ձեռագիրները մէկ օրինակ, բայց չափ մաքուր գրուած:

Է.—Յիշեալ պայմանների համաձայն պատրաստուած երկասիրութիւնները պէտք է մրցանակի թուականից հինգ ամիս առաջ ուղարկուին մրցանակի Յանձնաժողովին, որ քննութեան ենթարկուին. հակառակ դէպքում կըմնան մինչև միւս բաշխումը:

Ը.—Ղուկասեան մրցանակի գործադրութիւնը, նուիրաբերողի ցանկութեամբ, լանձնուած է թանգարանի Մնալուն Յանձնաժողովին, որ կազմուած է մի եկեղեցական և երեք աշխարհական անդամներից, թեմի Առաջնորդի նախագահութեամբ:

թեամբ, և ոչ ուրիշ հոգևորականի լինի նա կառավարիչ կամ նախնական Տփխրսում: Յանձնաժողովի անդամները նշանակուած են ցմահ, իսկ որեւէ անդամի մահից լետոյ նորա փոխարէն ընտրուում և նշանակուում է ալլը Հալրապետի կոնդակով:

Թ.—Յանձնաժողովը պիտի կատարէ ներկայացուած երկասիրութեանց նախնական քննութիւնը, եթէ մրցման պայմաններին յարմար զանէ՝ կըլանձնէ մասնազէտ և կարող անձանց քննութեան, որոնք կարող են լինել թէ Յանձնաժողովի անդամներից և թէ արտաքուէ նոցա, նոցա տեղեկագիրներն ընդունելով՝ Յանձնաժողովը լրացնում է քննութիւնը և վերջնաբար որոշում մրցանակը:

Ժ. Մրցանակի հինգ հարիւր թուրքիս պէտք է ամբողջապէս տալ արժանաւոր երկասիրութեան:

ԺԱ.—Եթէ իւր ժամանակին չներկայացուի որեւէ աշխատութիւն և կամ ներկայացուածները մրցանակի արժանի չլինին, մրցանակի գումարը պիտի գործ դնուի նախնեաց ընտիր մատենագրութեանց տպագրութեան վերայ, որպիսի հրատարակութեանց եկամուտը լատկացնում է թանգարանին:

ԺԲ.—Մրցանակի պայմաններն մասին պէտք է կանխապէս յայտարարել Ռուսիայի և արտասահմանի լրագրներում, իսկ մրցանակաբաշխութեան հետեանքի մասին լանձնաժողովը հրապարակաւ հաշիւ է տալիս տպագրութեամբ և իւրաքանչիւր տարի ղեկուցում է ներկայացնում թանգարանի հովանաւոր Ամենայն Հայոց Վահագնաւ Կաթողիկոսին:

Յետ որոշման կանոնացոյ աւանդեմք սիրեցեալ որդւոցդ, արդի և ապագայ անդամոց Մնայուն Յանձնաժողովոյդ ուշի ուշով և անկեղծ ոգւով կատարել ճշտութեամբ զհաստատեալ կանոնս, որ կատարելապէս համաձայն է նպատակի ազգասէր բարերար Հիմնադրին:

Եւ մեք օրհնելով զՀիմնադիրն թանգարանին զպ. Աւետիսն Բ. Ղուկասեան հանդերձ ընտանեօք և միակ ժառանգաւ, ասեմք Յիշատակ բարերարին օրհնութեամբ եղիցի:

Օրհնեալ եղիցին և անդամք Յանձնաժողովոյն, տքնողք և վաստակողք լալս սեծ գործ և որք առ լապալն գործիչք և պիտանիք հանդիսանան հաստատութեանս:

Մնալք ի սրտէ օրհնող բարերարաց ազգիւ և ցանկա-

ցող ընդ լառաջադիմութիւն սիրեցեալ զաւակացս Ս. Հօրն Մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, կամք մնամբ խոնարհ Աթոռապալ Նորին

ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տուաւ Կոնդակս Հայրապետական լամի շնորհաց Փրկչին 1902 ի 24-ն լունուարի և ըստ տոմարիս ՌՅԾԲ ի Հայրապետութեան Մերում Թ. ամի Վարդատեան Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի ի Վաղարշապատ. Համար 101.

Կ. ՊՕԼՍԻ ԱՄԵՆ. ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ ԶԻՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ

Գաւառական որբանոցներու տնոդութեան պայմանաժամը կսկսի լրանալ հետզհետէ և հարկ կը լինի փակել զանոնք մի առ մի, քանի սպառին քարերարներու սահմանած նպաստներն, և դադրին ընդհանուր նուիրատուութիւնք, որոց արդիւնքով երեսուն և չորս որբանոցներ բացուեցան կարօտեալ գաւառներու մէջ: Այս առժամանակեայ հաստատութիւնք պատըսպարեցին ու խնամեցին հարկ բաղմաթիւ անտէր մանուկներ, պատուար կանգնելով կարօտութեան դէմ, որու անմըռունչ զոհերը պիտի լինէին այդ մանուկներն, եթէ պետական չնորհներու հետ՝ մեր ազգայնոց ձեռնտուութիւնք չ'աւնէին անոնք օգնութեան:

Այլ սակայն այդ որբանոցներուն մէջ կան տակաւին անհափաճաւ ու կարօտ տղաք, արժանի խնամքի ու պաշտպանութեան, կը գտնուին զեռ շատեր՝ որ չեն աւարտած արհեստն, զոր կուսանին, հաթալթելու համար իրենց ողբ պահիկն, երբ մեկնին որբանոցէն, ուստի հաղիւ թէ դաւառներու մէջ լսուած որբանոցներէ ոմանց փակման լուրն, թախանձագին խնդիրներ կը տեղան ի Պատրիարքարան, երկարածդելու զեռ անոնց տնոդութեան շրջանն և արգիլելու այն բաղմադիմի անպատահութիւններն, որ կրնան ծագիլ որբերու լքումէն:

Այսպիսի պարագայից առջև փակել լեղակարծ այդ գթութեան յարկերն և ցիր ու ցան վտարել ու իրենց բազդին լքանել այդ մատաղատի մանկտին, մանաւանդ ցուրտ ձմեռով, որ պատած է արդէն գաւառներն բուքով ու ձիւնով, կարելի չէր, առանց տագնապելու խղճի խալթի, առանց ծանր պատասխանատուութեան մ'ենթարկուելու Ազգին առջև, որ արեւմտեան մեծ զոհողութիւններ յանձն առած էր թշուառութեան ձեռքէն խլելու համար բազդին այդ զրկեալներն, միանգա-

մայն և Տէրութեան առջև, որ անոնց պաշտպանութիւնն հրա-
մալած էր, շնորհելով կարեւոր դիւրութիւններն:

Բայց հոգածութեան արժանիներն՝ որքանոցներու պատու-
պարեաններն չէին միայն: Անոնցմէ զուրս գտնուող տղաքներ-
բն ալ, որ նպաստով կապրէին, պէտք էր դնել ալ ևս աշն-
պիսի վիճակի մը մէջ, որ չմնային անդործ և ցվերջ կարօտ
օգնութեան, ալ կարենալին աշխատիլ և իրենց ձեռաց վաս-
տակովն հոգալ զիրենք: Իրաց ալս վիճակին մէջ կարևոր էր
ուրեմն աշնպիսի կարգադրութիւն մը, որ զօրէր ալգ կրկն
պէտքերուն միապէս դարման բերել, և նոյն իսկ աշնպիսի ե-
ղանակաւ մը, որ ստարէր միանգամայն ժողովրդեան ալ ապ-
րուստի միջոցներն ընդարձակելու, ցորչափ կարօտութիւնն
համատարած էր, սնտեսական աննպաստ պարագաներու պատ-
ճառաւ: Միակ դարման մը կը ներկայանար, աշն է վաւառա-
կան զլխաւոր կեդրոններու մէջ մնալուն ու կանոնաւոր ար-
հեստանոցներ հաստատել, փոխան առժաս եալ որքանոցներու,
որ տեական արդիւնք մը չէին կրնար ունենալ, և ալս հաս-
տատութեանց մէջ գիշերօթիկ պատուպարելով հանդերձ՝ ան-
չափահաս ու պաշտպանութեան կարօտ որբերն և ի մասնա-
ւորի զանոնք, որ փակելի որքանոցներէն զուրս պիտի ելնէ-
ին, ընդունիլ նաև ցերեկեայ՝ ուրիշ վաւառացի տղաքներ, և
ասոնց ամենուն սովորեցնել, ըստ տեղւոյն պիտանի արհեստ-
ներ և երկրագործական կարևոր գիտելիքներ, առևտրական
հրապարակներու վրայ խնդրուած շահաւէտ բերքերու մշակու-
թեան համար, և ալս արհեստանոցներու միջոցաւ ու զանա-
զան կարգադրութեանց ներքև միանգամայն երկրագործ դա-
սուն դիւրութիւններ ընծայել, քաջալերելու համար մշակու-
թեանց նոյն կարևոր ճիւղը: Հետեաբար՝ Նպաստից Յանձնա-
ժողովին հետ համախորհուրդ՝ ալս կարգադրութիւնն ընելով՝
սահմանեցինք՝ յատուկ հրահանգով մը՝ արհեստանոցներու
կաղմակերպութեան եղանակն ու պալմաններն, և որոշեցինք
միադամայն մինչև զարուն լետածգիւլ փակումն աշն որքանոց-
ներուն, որոց պալմանաժամը լրացած էր:

Ալս արհեստանոցներն, որք սահմանուած են այսքան է-
ական կարօտութիւն մը լրացնելու, պիտի հաստատուին ու
պահպանուին զլխաւորաբար աշն կամաւոր նուէրովն, որ ամի-
ամի Ս. Թննդեան տօնին առթիւ պիտի հաւաքուի մեր բա-
րեւէր ազգս լիններէն: Բարեգոյծութեանց մէջ ամենէն քաղց-
րագոյնն ու հոգեպարարը չէ միթէ, ու նաև գերադանցապէս
վսեմն, որ զմարդ բարձրացնէ ղէպի Նախախնամողն տիեզե-
րաց, օգնել ու տէր կանգնիլ որբին ու կարօտ մանուկին, ան-
զօր արարածներ՝ աւմաղ անարատ, որ անկարող են զիրենք
պահպանելու աշխարհային աղէտներու դէմ, որ անգիտակ զո-
հերն կը լինին բւղիւն, որ կը տառապին առանց դանդաժե-
լու, որ կը յայտնին՝ արտաբասելու ատեն, և հլութեամբ կը
համակերպին ամենայնի, կրելով իրենց հոգեւոյն խորն՝ դառնու-

Թխնն իրենց բովանդակ վիշտերուն: Ահա՛ այս դեռս տի էակ-
ներուն, այս խեղճ պղտիկներուն պաշտպանութեան համար է
նուէրն, զոր կը խնդրենք ազերսագին, այս Ս. Ծննդեան հրա-
շալի տօնին առթիւ, լանուն մանկացելոյն Յիսուսի, որ այն-
քան կը խանդաղատէր մանուկներուն վրա, որ երբ կուզէին
հեռացնել զանոնք իրմէ՝ կը կրկնէր սատտելով «Եսլ տուք
մանկուոյն դալ առ իս»:

Լի ենք չուսով որ սիրալոթար պիտի պատասխանէք մեր
հրաւերին, և հասցնէք մեզ Ձեր նուէրն, առատօրէն և զուար-
թութեամբ բոլրած Ձեր սիրտէն, վստահ ենք, որ այս կարևոր
ձեռնարկին լաջողութեանն համար, որով և եթ պիտի պատ-
ուի որոոց պաշտպանութեան գործը, պիտի բերէք մեզ Ձեր
օղնութեան բաժինը և անտարբեր չպիտի մնաք այս նոր պե-
տին առջև՝ դուք ր, ցարգ չ'զլայաք օգնել կարօտին և լքե-
կալին, զուք որ չնկրկցիք Ձեր խղճին անպաշտպան թողով
անօգնական մանուկը: Կթութեանց Տէրն ընդունի Ձեր գթու-
թեան նուէրը, և անոր փոխան հեղու Ձեր վրայ իր բաղա-
զեղ բարիքներն ու չնորհներն, և ինքն իր Ամենակալ Աջակ
հովանի Ձեր վրայ՝ զերծ պահէ զՁեզ, Ձեր ընտանիքն, Ձեր զա-
ւակներն, Ձեր պարադաներն, ամէն վիշտերէ: «Տուք և սացի
Ձեզ»:

Մեամք աղօթարար

Պատրիարք Կոստանդնուպոլսոյ
ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՀՐԱՀԱՆԳԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ

ԳՍԻԱՌԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՅՆԵՐՈՒ

Կ ա զ մ ու թ ի լ ի ն

ՅՅԴ. 1.— Գաւառական առժամանակեայ որդանոցներու
տնոգութեան պալմանաժամին լրանալովը՝ տակաւին անչա-
փահաս գտնուող որք և կարօտ մանուկներն իսպառ անխնամ
չթողլու համար Աղգալին Պատրիարքարանի կողմէ առաջնոր-
դական գլխաւոր կեդրոններու մէջ՝ ուր որ չարմար դատուի
երկու սեռի տղոց համար՝ ուրոյն արհեստանոցներ պիտի հաս-
տատուին:

ՅՅԴ. 2.— Այս արհեստանոցներու ընդհանուր հասկի-
ներն են, — 1°. Կալսերական կառավարութեան կողմէ կարտ
մանկանց համար զանազան առիթներով չնորհուած նպաստք:
— 2°. Բարեսէր ազգայնոց կողմէ տրուած տարեկան ախ կա-
մաւոր նուէրն, զոր Սրբազան Պատրիարքն ամէն տարի Ս.
Ծննդեան տօնին առթիւ կատանայ ուղղակի՝ մանսաւոր կեր-
պելով զիմելով անոնց: — 3°. Բարերարներու նուիրած և սահ-

մանած գումարները՝ որքերը որնէ կերպով հողալու համար: —4°. Կտակաւ թողուած ու ալ և ալ միջոցներով ստացուած պատահական նուէրներ: —5°. Կառուական աղբային վարչութեանց և թաղական խորհրդոց կողմանէ հաշիւաթեւած նըպաստներ: —6°. Վանքերու տրամադրելի հասոյթներ և մասնաւոր սանատէրերու նպաստն, արհեստանոցներու լատուկ: —7°. Եւ վերջապէս արհեստանոցներու արտադրած վաճառքներու գումար չահն:

307. 3. — Արհեստանոցներու հասոյթներն կամ փութուին ու կը պահուին Պատրիարքարանի Նպաստից Անտուկին մէջ, որ կը գտնուի արդէն Ա. Պատրիարքին պահպանութեան ներքին:

308. 4. — Արհեստանոցք կը հաստատուին ահա ժամանակ՝ երբ տրամադրելի բաւակնաչափ հասոյթներ գոյանան, կամ բարերար մը մասնաւոր կարգադրութեամբ կամ առաջնորդական վիճակ մը տեղական միջոցներով ստանձնէ հողալ ծախքը, առանց պարտք ծանրաբեռնելու Առաջնորդարանին վրայ:

309. 5. — Այս արհեստանոցներու կազմութեան նպատակն է մասնաւորապէս՝ որք և անտէրունչ մանուկները խնամարկել, և ընդհանրապէս՝ թէ աչս կարգի պատասպարեալներու և թէ ուրիշ գաւառացի տղանոց ըստ տեղւոյն օգտակար արհեստներ և հողագործական կարեր գիտելիքներ սովորեցնել և միջոց ընձեռել անոնց որ անձնական աշխատութեամբ հողան իրենց ապրուստն, և բլլան բարի և օգտակար անդամներ Պետութեան և Աղդին:

310. 6. — Որք և անտէրունչ տղաներէն որոշեալ թըւով մաս մը գլխերթիկ կընդունուի, որու $\frac{3}{4}$ -ը կառնուի վիճակին թեմերէն և $\frac{1}{4}$ -ը ըստ կարգադրութեան Պատրիարքարանի՝ ուրիշ կարօտեալ վայրերէն. իսկ ցերեկեալ կընդունուին ահա տղաներն, որք արհեստանոցի քաղաքին մէջ բնակութիւն ունին:

Եթէ փակուած որքանոցներէ ելնող տղոց մէջ կան ահապիսիք, որ տալուին կը կարօտին պաշտպանութեան և որնէ արհեստ չեն կրցած սովորիլ, կը գետեղուին Պատրիարքարանի որոշմամբ՝ լարմար արհեստանոցներու մէջ:

311. 7. — Արհեստանոցք կը հաստատուին լարմար վայրերու ու չէնքերու մէջ, և որչափ հնար է Եկեղեցիին մօտ:

312. 8. — Գլխերթիկ տղաք որոշեալ ժամանակներու մէջ կերթան տեղւոյն աղբային զպրոցն, նախնական ուսումն ընդունելու, և մնացեալ ժամանակներ կաշխատին արհեստանոցին մէջ:

մ ա տ ա կ ա ը ա ը ու թ ի լ ի ն

313. 9. — Գաւառական արհեստանոցք կը մատակարարուին լատուկ Հողաբարձութեանց ձեռք, որք վիճակին Առաջնորդին կամ Տեղապահին նախագահութեան ներքին կը

բաղկանան հինգ անգամէ, որոց մին քահանայ պէտք է լինի իսկ անգամոց երկուքը քահանայ կըլինին, երբ աղջկանց լատուկ է արհեստանոցն:

Հոգաբարձութեանց անգամք պիտի լինին իրենց ուղղութեամբ և պատուաւորութեամբ ծանօթ անձեր, ըստ բաւականին բարեկեցիկ վիճակի մէջ, և զատապարտութեան ներքեւ չի նկած:

ՅՕԴ. 10.—Հոգաբարձութիւնք կընտրուին Պատրիարքարանէն՝ ընտրելեաց երկպառիկ ցանկի մը վրայ, զոր Առաջնորդն լաւտադրով մը կը ներկայացնէ, Գաւառական վարչութեանց հետ համախորհուրդ, տալով կարևոր ծանօթութիւններն ընտրելեաց նկատմամբ: Սակայն Պատրիարքարանն կրնայ նոյն ցանկէն դուրս՝ անձեր ալ ընտրել:

ՅՕԴ. 11.—Հոգաբարձութիւնք կը պարտաւորին մատակարարել արհեստանոցն որոշեալ ելմտացոյցին համաձայն, առանց բնաւ բաց կամ պարտք թողլու, հաշրաբար լմնամել տղաքն, վարել արհեստանոցի գործառնութիւններն, ընտրել որբերն և արհեստանոցի աշակերտող տղաքները. որոշել պաշտօնեայններն ու արհեստի վարսիտներն և հսկել անոնց ընթացքին վրայ:

ՅՕԴ. 12.—Արհեստանոցի պաշտօնակալաց ընտրութիւնն հոգաբարձութեան կողմէ կըտեղեկագրուի Ազգ. Պատրիարքարանի: Նոյն պաշտօնակալք չեն կարող միջամուխ լինել տեղական աղգային գործերու և Պատրիարքարանի որոշմամբ կը զադրին անմիջապէս պաշտօնէ, երբ տեղի տան որ և է դալթակղութեան ու վէճի:

ՅՕԴ. 13.—Հոգաբարձութիւնք ամեն տարեկուիս կուղարկեն ի Պատրիարքարան նոյն տարու չհաշուեցոյցն ու չաջորդին ելմտացոյցն՝ չատուկ տեղեկագրով մը, որով պէտք է պարզուի հաստատութեան ընդհանուր վիճակը, և ձեռք բերուած արդիւնքն:

ՅՕԴ. 14.—Հաստատութեան բոլոր ծախքերն տեղի կունենան Հոգաբարձութեան որոշմամբ և նախագահին հրամանաւ: Հոգաբարձութեան անգամք չեն կրնար այս հաստատութեանց հետ իրենց անձնականին համար առևտուրի չարաբերութիւն ստեղծել ուղղակի և անուղղակի միջոցներով, նոյն պէս չեն կարող թռչակաւոր պաշտօն վարել հաստատութեան մէջ:

ՅՕԴ. 15.—Հոգաբարձութիւնք ուղղակի կը թղթակցին Պատրիարքարանի հետ, և իրենց գրութիւնք նախագահին և բոլոր անգամոց ստորագրութիւնը պէտք է կրեն: Նախագահը կը պարտաւորի իրեն զրկուած գրութիւն, զրամ և այլ ինչ անմիջապէս հաղորդել Հոգաբարձութեան:

ՅՕԴ. 16.—Հոգաբարձութեանց անգամք ոչ առանձինն և ոչ ալ առանց նախագահի չեն կարող գործել տնօրինել կամ

հրահանգներ տալ հաստատութեան պաշտօնէից, ալ կը պարտաւորին խորհրդակցութեամբ տալ որոշումներն, արձանագրելով ատենագրութեանց մէջ, և նախագահին միջոցաւ գործադրութեան դնել:

ՅՕԴ. 17. — Հոգաբարձութեանց պաշտօնն երկու տարի կը տեւէ: Պատրիարքարանն իրեն կը վերապահէ վերահաստատել զանոնք, երբ չարմար դատի:

ՅՕԴ. 18. — Հոգաբարձութիւնն կամ անդամներէն ոք երբ թերանալ իր պաշտօնին մէջ և ղեղծումներ գործէ, Պատրիարքարանը իրողութիւնը ստուգելէ ետքը՝ կը դադրեցնէ զան պաշտօնէ:

Ա Ր Տ Ե Ս Տ Ա Կ Ա Ն Կ Ը Թ Ո Ւ Թ Ի Ն

ՅՕԴ. 19. — Արհեստանոցներու մէջ լատուկ սենեակներ պիտի լատկանան, իրենց կարեւոր կազմածքով, ուր տղայք՝ զինքնօրին և ցերեկեալ՝ որոշեալ ժամերու մէջ պիտի պարապին արհեստ սորվելու, Վանսագէտ վարպետներու միջոցաւ:

ՅՕԴ. 20. — Արհեստներու տեսակն և որքանութիւնը հոգաբարձութիւնը կը սահմանէ ձեռնաստ անձերու հետ խորհրդակցելով, և Պատրիարքարանի որոշման ենթարկելէ ետքը՝ կսկի զգործադրութիւնն: Հոգաբարձութիւնք կը պարտաւորին նախկին միջոցներու ներած չափով ընտրել աշակերտ արհեստներ, որոց արտագրութիւնք ոչ միայն տեղական սպառմանց լատուկ լինին, ալ և ուրիշ տեղեր տարածուելով՝ կարենան շահու ազդիւր մը դառնալ ժողովրդեան:

ՅՕԴ. 21. — Պատրիարքարանն կը սահմանէ՝ Հոգաբարձութեանց լատագրին վրա՝ արհեստական ճիւղին նախկին պիտոյից համար լատուկ դրամագլուխ մը: Այս դրամագլուխը անկորուստ պէտք է պահուի, իսկ արտագրութեանց վաճառումն գոյացած շահուն կէսը կը կցուի դրամագլխին և մնալէսը կը պահուի, մէկ մէկ նպաստ տրուելու համար արհեստաւոր կարօտ տղոց՝ իրենց արհեստին վերաբերող գործիքն գնելու համար, երբ արհեստն աւարտելով գործելու կեկնին:

ՅՕԴ. 22. — Հոգաբարձութիւնք կը պարտաւորին արհեստանոցներու նախկին պիտոյից համար զատ հաշիւ բռնել Պատրիարքարանի կողմէ ցոյց տուած դրութեամբ ու ամէն երեք ամիս՝ հաշուեցոյցն հաղորդել Պատրիարքարանի, տարին մի անգամ զրկելով նաև արտագրութեանց նմուշներն, փնդց խկական ծախուց հաշուեցոյցը:

ՅՕԴ. 23. — Հոգաբարձութիւնք կրնան արհեստարաններու մէջ պատրաստելի վաճառքներու համար ուղղակի լանձնարարութիւններ ընդունիլ և գործադրել, Պատրիարքարանի լատագրելով ի տեղեկութիւն:

ՅՕԴ. 24. — Արհեստաւոր տղոց բոլոր անմիջապէս նորերն կառնուին և մեկնողներու անուններն կը ծանուցուին Պատրիարքարանի կարեւոր պարագաներով:

ՅՕԴ. 25.—Արհեստանոցի աշակերտաց մէջ եթէ գտնուին ախպիսիք, որ դերազանց արհեստի ընդունակութիւն ցոյց տան ու ապագայ խոստանան, Հոգաբարձութիւնը կը յայտագրէ անոնց անունը Պատրիարքարանի, որ զանոնք կը զրկէ ուր որ անկ է, կատարելագործելու համար իրենց արհեստն, եթէ նիւթական միջոցները ներեն:

ՅՕԴ. 26.—Հոգաբարձութիւնք կը պարտաւորին ուսումնասիրել ալ միջոցներն, որոնցմով հնարին կրնալ լինիլ գիւղացի ժողովրդեան երկրագործական աշխատութիւններն արդիւնաւորել և հողին տեսակին ու կլիմային համաձայն՝ չահաւէտ բերքերու մշակութիւնը քաջալերել. որպիսիք են, ափիոն, բամպակ, թիւենի (շերամի), շուշմալ, կտաւատ, կանեփ, և ամեն տարի ուրոյն տեղեկագրով մը ներկայացնել Պատրիարքարանի իրենց ուսումնասիրութեան արդիւնքը և տեղւոյն առևտրական գործոց վիճակը, որպէս զի կարելիութեան սահմանին մէջ Պատրիարքարանի կողմէ ընծայուին կարևոր զբոսութիւններն՝ հողագործական աշխատութեանց արդիւնաւորման համար:

ՅՕԴ. 27.—Այդ նպատակաւ հողագործական վարժութիւնք տեղի պիտի ունենան արհեստանոցներու մէջ, և ալն պարագային մէջ երբ յարմարութիւն չգտնուի, տեղւոյն մօտակալ վանքերու հողերն ու արտերն ալդ նպատակին պիտի գործածուին՝ լատուկ կարգադրութեամբ:

Նպաստից Յանձնաժողովոյ հետ խորհրդակցութեամբ կազմուած ևւ հրամայուած ի գործադրութիւն:

Պատրիարք Կոստանդնուպոլսոյ

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Ի Պատրիարքարանի, 20 նոյեմբեր 1901.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՆՈՐ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

«Լումար»-ի անցեալ համարում հաղորդել էինք, որ Ստի մայրավանքում կատարուած ժողովում ձայների առաւելութեամբ Կիլիկիայի Տան Կաթողիկոս ընտրուեցաւ տաճկահայոց եկեղեցականութեան լաւագոյն ներկայացուցիչներից մէկը՝ տ. Գէորգ Եպիսկոպոս Երիցեան:

Եւ մինչ ամբողջ ազգը վարկեան առ վարկեան սպասում էր լսել նորին սրբազնութեան Հայրապետական օծում ընդունելու ուրախարար լուրը՝ Կ. Պօլսի լրագիրները, ի յաւարտի բոլոր բարեմիտ հայերի, ծանուցին սրբազանի Ստի Ա.

թուլից հրաժարուելը, որի միակ պատճառարանութիւնը, գէթ պաշտօնական դիմումներն ժամանակէր որպէս թէ նորա անկարողութիւնը:

Մենք անձամբ ճանաչում ենք սրբազանին, մեզ յայտնի է նորա եռանդը, գործունէութեան փուլը, շնորհքը, և զբոլարանում ենք հաւատալ որ լոկ միայն անկարողութիւնը լինի պատճառ նորա հրաժարման. անհաւատալի են նույնպէս Կ. Պօլսի լրագիրներն առաջ բերած որպէս թէ «իրաւասութեան» վերաբերեալ խնդիրները որպէս պատճառ աչդ հրաժարման: Մենք կարծում ենք, որ խեղճի պատճառը անչափ մնաց ժողովրդից և ոչ Ամենայն Հայոց ԱՆՀ. Հայրապետի, ոչ Կ. Պօլսի Ամեն. Պատրիարքի չորդորները և ոչ Ազգի մեծածնների թախանձանքները չզօրեցին լեռն կոչել տալ աչդ հրաժարականը:

Եւ աչն ընտրութիւնը, որ երկար տարիների չամառ ջանքերով և ահագին զոհաբերութիւններով գլուխ եկաւ, Կ. Պօլսի խառն ժողովը ստիպուած լինելով բեկանել՝ ինչպէս մեզ հաղորդում են, նշանակել է արդէն նոր ընտրութիւն կատարել:

ԳՕԳՕԼԻ ԾԱՀՈՒՄԸ ՅԻՍՆԱԾԵԱԿ

Այս տարուայ փետրուարի 21-ը նշանաւոր օր էր ուսանող գրականութեան համար. ամբողջ Ռուսաստանը, Անդրկասպեան երկրից մինչև Սիբիրի խորքերը ոգևորութեամբ լինեց աչ օրը իւր տաղանդաւոր զաւակներից մէկի մահուան լիսնամեակը: Գօգօլի անունը այսօր յայտնի է ամեն մի զբոսորդականի. ով չէ կարդացել նորա երգիծաբանութեամբ լի քանքարաւոր գրուածքները, ով չէ տեսել բեմի վրայ նորա «Աւրաքանիչը» և կուշտ ծիծաղելու հետ ի միասին սքանչացել աչ բեմական գրուածքի բնական ու կեանքի ճիշտ հալելին ներկայացնող տեսարաններով ու տիպարներով:

Գօգօլը ուսանող գրականութեան մէջ իրական ուղղութեան հիմնադիրը հանդիսացաւ և մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ իրենից լատով եկող նշանաւոր ուս գրողների մտքերի վերաջնորդ գրական ընթացքն աչդալիսով լեզափոխիչ նշանակութիւն ունեցաւ ուս նորածիլ գրականութեան համար և տա.

պալեց ռօմանաիկ ուղղութիւնը: Նա ռուս բուն ազգային ուղղութեան հետեւելով՝ գրականութիւնը մօտեցրեց բուն ռուս ժողովրդին և ընդհակառակը՝ ժողովրդին—գրականութեանը: Նա իւր նրբանկար գրչով հրապարակի վրայ գրեց ռուս ժողովրդի թուլ կողմերը, հասարակական չարիքները երգիծաբանօրէն ծաղրեց և դրանով նպաստեց այդ արմատական չարիքների ըստ կարելուն վերանալուն: Ռուսական կեանքը գոյց ուրիշ ոչ մի հեղինակի գրչով այնպէս վառ գոյն երոյլ չէ նկարագրուած, ինչպէս որ արտափայլում է «վերաքննչի» «մեռած հոգիներին» և «վերաբերելի» մէջ. այս քանքարաւոր գրուածքները յաւիտենական կոթող կոմսան և սերնդէ սերունդ կենդանի կպահեն Գօգօլի չիշատակը: Գօգօլի երգիծաբանութիւնն ազդում է ռուս ժողովրդի սրտի և մտքի վրայ որովհետև նորա ծիծաղի տակ ծածկուած է զգացմունք և արցունք. նա չէ ծիծաղում միմիայն ծաղրելու մաքուր, այլ ծիծաղով ուղում է բուժել վէրքը, առողջացնել հիւանդին, հեռացնել փտութիւնը: Մեր ազգատիկ նորագոյն գրականութեան մէջ Գօգօլի հետ կախող ենք համեմատել երգիծաբան Պարոնեանին, որի գրուածքները հարկաւ որոշ չափով նմանում են ռուս տաղանդաւոր երգիծաբանի երկերին. «Մեծապատիւ մուրացկանները», «Ծիծաղը» և այլն տաճկահայ ժողովրդի թուլ կողմերն ու հիւանդոտ տեղերն է ծիծաղի սուարկայ դարձնում և հասարակութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելով՝ նպաստում է այդ թուլ կողմերի բուժուելուն. կարդալով կամ բեմի վրայ տեսնելով այդ գրուածքները մենք ծիծաղում ենք, բայց մի և նոյն ժամանակ մտածում ենք և զգում, որ այդպէս չպէտք է շարունակուի, պէտք է օգնել ժողովրդին, բուժել, դարմանել ցաւը: Հարկաւ Պարոնեանը Գօգօլի պէս խոշոր տաղանդ չէ, սակայն նորա հոգեբանական դիտողութիւն շունչի, բուն ժողովրդի ցաւերից չէ խօսում, այլ որոշ դատակարգերի, բայց այնուամենայնիւ մենք կարծում ենք, որ եթէ նա էլ որոշ հանդամանքների մէջ լինէր և վաղահաս մահը չիւլէր նորան հալ գրականութիւնից, կարող էր աւելի վարկացնել իւր տաղանդը և համարձակ կիրպով համեմատուել նշանաւոր Գօգօլի հետ:

Գօգօլը ծնուել է 1809 թ. մարտի 19-ին Մարթօսիայի կենդրոնում, Պոլտաւայի կալուածատիրական մի ընտանիքում: Նորա հայրը, Վասիլի Գօգօլը, ասպադալ գրական տաղանդին

գրել-կարդալ սովորեցրեց ութ տարեկան հասակից, իսկ 12 տարեկան ժամանակ նա արդէն լաճախում էր Նեոթինում նոր քաղաքում բարձր դիտութեանց զիննազիտան: Այս դպրոցում նա ծանօթանում է ռուսական դրամատիկական գրութեան գրութեան հետ, ինքն անձամբ խաղում է բեմի վերայ, փորձում է բանաստեղծութիւններ գրել: 1828 թ. աւարտելով զիննազիտան Գոգոլը գնում է Պետերբուրգ և պաշտօն ստանալու զանազան անաշուղ փորձերից չեսով նուիրում է գրականութեան և սկզբումն աշխատակցում է զանազան ամսաթերթերու: Հետո՛հետէ նորա երկերը գրաւում են հարաբախութեան ուշադրութիւնը և շատերը խորշում են նորա երգիծաբանութիւններից, բայց շատերն էլ համակրութեամբ են վերաբերում: Առաջինները երկիւղ կրելով նորա կծու լեզուից՝ ամեն կերպ աշխատում են ստուեր ձգել նորա վերայ և նոյն իսկ անունը չեն ուղղում տալ մամուլի էջերում՝ անդանելով նորան միայն «չալտանի գրող»: Հակառակորդների անընդհատ լարձակումներից զրկուելով՝ Գոգոլը 1836 թ. թողնելով Ռուսաստանը, արտասահման է գնում և մնում է անտեղ մինչև 1848 թ., պտտում է համարեա ամբողջ Աւրոպան, բայց ամենից երկար տարիներ անցնում է Հռոմում, որտեղ և գրում է «մեռած հոգիներ» առաջին մասը և սկսում երկրորդը: Կեանքի անաշուղութիւնները մեծ ազդեցութիւն են ունենում տաղանդաւոր երգիծաբանի հոգու վերայ և նա հետզհետէ մեղանխօլիակի ենթակուելով՝ այլ ևս նորա գրիչը նախկին երկերը չէ արտադրում և սի. քանի անգամ անձամբ կրակի է մատնում իւր ձեռագիրները: Այդպիսի հոգեկան դրութեան մէջ անցկացրեց նա իւր կեանքի վերջին տարիները և 1852 թ. փետրուարի 21-ին վախճանուեց Մոսկուայում՝ մի օր առաջ կրկին աչքելով իւր ձեռագիր աշխատութիւնները:

Ամբողջ Ռուսաստանի հետ մեր Թիֆլիսն էլ պատուաւոր կերպով տօնեց Գոգոլի մահուան լիսնամեակը. քաղաքային վարչութիւնը որոշեց 1) Աղէքսանդրեան ազու վերին մասում կանգնեցնել Գոգոլի կիսարձանը, 2) քաղաքային զբոսայգիներից երկուսն անուանել «Գոգոլեան», 3) քաղաքային դպրոցների բոլոր աշակերտներին բաժանել նորա հեղինակութիւնները և պատկերը, 4) հոգեհանգիստ կատարել տալ քաղաքային իրաւաստներին, ուսուցիչների և աշակերտների ներկայութեամբ: Կովկասեան դպրոցական շրջանի հոգաբարձուի

նախաձեռնութեամբ արքունի թատրոնում հանդիսաւոր ներկայացումն տեղի ունեցաւ Ռիֆլիսի բոլոր միջնակարգ դպրոցների աշակերտների համար, որին ներկայ էր նաև իշխան Կառավարչապետը. ներկայացումից առաջ բեմի վերայ, Գօգօլի կիսարձանի շուրջը, ժողովուրդով իւրաքանչիւր դպրոցի կողմից ներկայացուցիչներ՝ պսակներ զրին կիսարձանի վերայ և մի քանի ուսուցիչներ ու աշակերտներ քանախօսութիւններ և Գօգօլի հեղինակութիւնից հատուածներ կարդացին: Իւրաքանչիւր դպրոցական հաստատութիւն ևս առանձին կերպով տօնեց լիսնամեակը՝ զրական երեկոյթներով կամ ցերեկոյթներով: Կառավարչական հայոց ծխական դպրոցների աշակերտներն ևս բոլորը միասին ներկայ գտնուեցան Կուկիոյ սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցում տեղի ունեցած հոգեհանգստին: Կովկասի միւս քաղաքներն ևս անխտիր տօնեցին զրական մեծ մարդու լիշատակը:

Շատ մխիթարական երևոյթ է, որ Ռուսաստանում ևս այժմ այդքան մեծ պատուով են տօնում մտքի մշակների լիշատակը և հայրենիքի անկեղծ բարեկամներին ու ժողովրդիցաւերն արտայայտող տաղանդաւոր գրողներին չարգանք մատուցանելը պատուաստում մատաղ սերնդի անարատ սրտերի մէջ:

ՀԱՄԱԽԻՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒԱԾ

Տարույս Յունուարի 31ին ցերեկուայ 1¹/₂ ժամին սաստիկ երկրաշարժը կործանեց գրեթէ ամբողջ Շամախի քաղաքը և միաժամանակ երկրաշարժ եղաւ նաև Կովկասի քաղաքների մեծ մասում:

Շամախին պատմական հին քաղաքներից մէկն է և Շիրուանի գլխաւոր քաղաքը, որ իւր տեղադրութեան շնորհիւ հին ժամանակներից սկսած ենթարկուել է լաճախակի երկրաշարժների. անցեալ դարում այդ քաղաքը երկրաշարժներից վնասուել է 1806, 1828, 1847, 1848, 1859, 1869 և 1872 թուերին, բայց ամեն անգամ քաղաքը նորոգուել է և բնակչութիւնը վերահաստատուել իր տեղերում:

Բայց այս տարուայ երկրաշարժը տարբերում է անցեալ դարու բոլոր շարժերից իւր բերած ծանր հետևանքներով, ու

րին նպաստել են և մի քանի հանգամանքներ: Ինքն ըստ ինք-
եան երկրաչարժը ախպիսի ուժգնութեամբ է տեղի ունեցել,
որ աւերել է գրեթէ ամբողջ քաղաքը, բայց որովհետեւ օրը
հինգշաբթի լինելով՝ մահմեդական կանանց բաղանիք գնա-
լու օրն էր, ուստի երկրաչարժը բացի չէնքերը կործանելուց,
տարել է և մարդկային բազմաթիւ զոհեր. մինչև Փետրուարի
կէսը թուրքերից արդէն մօտ 2000 ղիակներ էին գտնուել,
իսկ հալերից 27 և ինչպէս մեզ հաղորդեց Շամախու թեմի Հո-
ղոս Առեւիկայի Տ. Նախագահը, անշուշտ կրկնապատկը պիտի
լինի զոհերի թիւը, որովհետեւ պեղումները տակաւին աւարտ-
ուած չեն:

Տներն և բոլոր հաստատութիւնների մեծ մասը քանդ-
ուած են, քաղաքն ամբողջապէս աւերուած, չրջակայ քանի
մի գիւղերի հետ և բոլոր բնակիչները անխափր մերկ և ան-
պաշտպան հրապարակի վերայ մնացած:

Ինչպէս պէտք էր սպասել, Շամախու այդ ծանր աղէտը
իւր վերայ դարձրեց Կովկասի քաղաքական վարչութեան և
բոլոր ազգաբնակչութեան ուշադրութիւնը. առաջին օրինակը
տուաւ Նորին Մեծութիւն Թագաւոր Կալսրը, նուիրելով ար-
կածեալների օգտին 150,000 ռուբլի, Կովկասի Տ. Կառավար-
չապետի թուղտութեամբ ամենուրեք սկսաւ հանդսնակու-
թիւն և ժողովուրդը առանց ազդերի խորութեան իւր մար-
դասիրութեան ձեռք մեկնեց ղէպի կարօտեալները. Բաղու քա-
ղաքում կազմուած է մի մեծ կոմիտէ, որի կողմից ներկայա-
ցուցիչներ են ուղարկուած Շամախի և չրջակայ գիւղերը՝ դը-
րամ, հաց, շոր և այլ կենսական պիտոյք բաժանելու:

Ազգիս Վեհ. Հայրապետն ևս իւր կողմից լանձնեց լիշ-
եալ կոմիտէի անդամ և Բաղուի դորձակալ Տ. Արսէն վարդա-
պետին 2000 ռուբլի արկածեալ աշխարհականներին և 1,000
րուբլի հոգևորականներին բաժանելու համար:

ՆԵՐՍԷՍ ԹԱՅԻՐԵԱՆԻ ԿՏԱԿԸ

Անցեալները Թիֆլիսում վախճանուեց երեսնցի Ն. Թա-
լիբանցը, որ իւր կարողութեան մեծագոյն մասը, մօտ հա-
րիւր լիսուն հազար ռուբլի, կտակել է Երևանի հայոց թեմա-
կան դպրոցին: Այդպիսով Երևանի դպրանոցը, որ ինչպէս

չալտնի է, մինչև այժմ կառավարում էր մեծ մասամբ թեմակալ առաջնորդների և հոգաբարձութեանց մեծ նեղութիւններով ձեռք բերած միջոցներով, այժմ գրեթէ բոլորովին ապահովում է և կարող է թէ ընդարձակուել և թէ կանոնաւոր դպրաբնոցների շարքն անցնել: Պատիւ և լաւիտեանական հանդիստ հանգուցեալին, երանելի թէ պմեն մարդ զէթ մեռնելիս չմոռանար իւր ծննդավայրը և լիչէր մերձաւորների կարօտ վիճակը:

Երևանի թեմական դպրոցի կառավարութիւնն ապահովուեց, մի բաւական մեծ հոգով և ազատուեց դպրոցի եռանդուն նախագահ արք. Սուքիաս արքեպիսկոպոսը: Յանկանք որ դպրոցի ուսումնական վիճակն էլ բարգաւաճէ նւթական ապահովութեան համեմատ:

Հաստատ աղբիւրից կարող ենք հաղորդել, որ Նորին Բարձր Սրբաղնութեան գլխաւոր հոգսերից մէկն ալն է ներկայումս, որ կարողանալ գոյրանոցը առաջնորդանիստ եկեղեցուց տեղափոխել քաղաքի կենտրոն եկեղեցիներից մէկը և աջնտեղ նորա համար մի հոյակապ շէնք կառուցանել:

Յանկանում ենք կատարեալ լաջողութիւն:

ՎԻԿՏՈՐ ՀԻԻԳՅԻ ԾՆԷՂԵԱՆ ՀՄԻՐԻՐԱՄԵԱԿԸ

Փետրուարի 13-ին ամբողջ Ֆրանսիան մի շունչ ու մի հոգի դարձած ողբորութեամբ տօնում է իւր ամենամեծ դաւակներից մէկի ծննդեան հարիւրամեակը: Հայրենիքի ամենամեծ դաւակն այս անգամ ոչ պատերազմների լաղթանակներ տանող հանձարեղ զօրավար է, ոչ աշխարհի անիւք պտտեցնող մեծ քաղաքագէտ, այլ իւր տաղանդաւոր մտքի արտայայտութիւններով դափնիներ վաստակած բանաստեղծ, Ֆրանսիայի ամենամեծ բանաստեղծը: Վիկտոր Հիւգօն ալն սակաւաթիւ բանքարաւոր մարդկանցից մէկն է, որ իւր գրչի շարժումների արդիւնքով գրաւել է ոչ միայն իւր հայրենակիցների զգացմունքներն ու սրտերը, այլ և ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի համակրանքն ու սէրը: Հիւգօն Ֆրանսիայի պարծանքն է և նորա ամենախոշոր հիմնաքարերից մէկը: Ինչպէս որ Հիւգօն ինքը ողբորում էր ֆրանսիացիներով աչնպէս էլ ալեն մի ֆրանսիացի, հասարակապետութեան նա-

խագահից սկսած մինչև ամենափոքրիկ դպրոցական աշակերտը և ամենալեւորին բանուորը, ոգևորւում են նորա անունով: Միմիայն ֆրանսիացիների պէս մեծ ազդը կարող էր տալ Հիւսթոնի նման մի մտքի մեծութիւն, որի անունը երկար դարերի ընթացքում դեռ կհնչէ միմեանց հետեող սերունդների ականջին և սրտին:

Վիկտոր Հիւգօն ծնուել է 1802 թ. փետրուարի 26-ին (նոր տոմարով) Բէզանսօնում. նորա հայրը՝ Գովսէփ Լէօպօլդ Հիւգօն շինուորական էր և Նապօլէօնեան զօրախմբի մէջ լինելով՝ շարունակ աստանդական կեանք էր վարում, ուստի փոքրիկ Վիկտորի մայրը իւր միւս երկու որդւոց հետ ի միասին ապրում է Փարիզում և մայրն առանձին ուշադրութեամբ հետևում էր Վիկտորի կրթութեանը: Վիկտորն իւր սկզբնական կրթութիւնը ստանում է հոգևորականի ձեռքով. այդ միջոցին ընտանիքի հայրը Սյուսիայում ծառայելով, մի առ ժամանակ ընտանիքն ևս տեղափոխւում է ալիսեզ, սակայն կարճ ժամանակից լստող նորից վերադառնում է Փարիզ և Վիկտորին տեղաւորում մի մասնաւոր դպրոցում: Իրրև պանսիօնի աշակերտ նա արդէն փորձում է բանաստեղծութիւններ գրել և 15 տարեկան հասակում մրցանակ է ստանում ֆրանսիական ակադէմիայից «Avantages de l'etude» աշխատութեան համար: Այս լաջողութեամբ խրախուսւած՝ երիտասարդ բանաստեղծը նուիրւում է գրականութեան և 1822 թ. լոյս է տեսնում նորա բանաստեղծութիւնների առաջին հատորը. այնուհետև նորա վէպերն ու դրամաները մէկը միւսի լետից տպագրուելով՝ ամբիւժւում են ամբողջ ֆրանսիայում և մեծ ազմուկ հանում, որովհետև քանքարաւոր բանաստեղծը իւր գրութեան հետքերով պատերազմ է մղում կլասիցիզմի դէմ: Իսկ երբ բեմի վրայ ներկայացւում է Հիւգօի «Էրնանին» (1830 թ.) հին և նոր ուղղութեան հետևողների կռիւն իւր գաղաթնական տին է հասնում և նորը լաղթանակող հանդիսանում: Այդպիսով Հիւգօն դառնում է հիմնադիր ու օման տիկ դպրոցի և ազդեցութիւն ունենում ամբողջ Եւրոպայի գրական ուղղութեան վերայ:

Վիկտոր Հիւգօն բանաստեղծի հռչակ վալելելով՝ 1845 թ. «Ֆրանսիայի պէրի» կոչումն է ստանում և քաղաքական կեանքի ասպարէզը մտնում, Լուդովիկ Բօնպարտի հակառակ ընթացք է բռնում և 1851 թ. յալտնի անցքերից լստող վախ-

չում է Բէլգիա, ուր մի տարի մնալուց լետոյ անցնում է Ձերսէյ և ալետեղից էլ Գերնսի կղզին: Տասնևութը տարի մեք բանաստեղծը իւր սիրած հայրենիքից դուրս ապրից և ի միջի ալ նշանաւոր երկերի ալ միջոցին գրեց և տասը հատորից բաղկացած «Թշուառները», որով արտալայտեց իւր մարդասիրական ամենավսեմ զգացմունքները:

Ֆրանսիայի ամենածանր օրերի միջոցին, ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ Հիւգօն վերադարձաւ Փարիզ և մասնակցեց հայրենակիցների թշուառութեան մեծ վշտին: 1876 թ. նա ընտրուեց սենատի անդամ, բայց ալ ևս քաղաքական խնդիրներում մեծ դեր չէր խաղում: 1881 թ. Ֆրանսիան մեծաշուք կերպով տօնեց աղգային մեծ բանաստեղծի 79 ամեայ տարեդարձը. չորս տարի անցնելուց լետոյ 1885 թ. մալիսի 22-ին վախճանդեց հանճարը և չտեսնուած փառքով թաղուեց անմահների տաճարում, Պանթէօնում:

Այդ օրուանից դեռ ևս 17 տարի չէ անցել և ահա այժմ ամբողջ Ֆրանսիայում և նոյն իսկ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհում կրկին հնչում է Հիւգօի անունը: Ամբողջ Ֆրանսիական աղբը ամենամեծ չքեղութեամբ տօնեց իւր մեծ մարդու հարիւրամեայ տարեդարձը. տօնախմբութիւնը տեւեց մի ամբողջ շաբաթ, փետրուարի 25-ից մինչև մարտ 2-ը (նոր տօնարով): Առաջին օրը Սէնի նահանգապետը Փարիզի քաղաքային տան զահլիճներում ընդունեց օտար աղղերի ներկայացուցիչներին և Ֆրանսիայի հարիւր բանաստեղծներին: Երկրորդ օրը ամբողջ Փարիզը ոտքի վրայ էր. պաշտօնական վարչութիւնները, համալսարանը, դպրոցները, բոլորն զադարեցրին իրենց գործունէութիւնը. վաճառատները փակուեցան. ամբողջ քաղաքը զարդարուեց դրօշներով, ծաղիկներով, դափնիներով: Ամենքը զիմում են դէպի Պանթէօն. հասարակապետութեան նախագահը, սենատորները, աղգային ժողովի պատգամաւորները, նախարարները, անհամար բազմութիւն հաւաքում են ալետեղ. լուսաւորութեան նախարարը, նախկին արտաքին գործոց նախարար Հանտօն ոգևորուած ճառեր են արտասանում և դրուատում հայրենիքի մեծ բանաստեղծի գործերն ու լիշատակը, կարգում են Հիւգօի բանաստեղծութիւնները: Այդ տեղից բոլորը զիմում են դէպի Վիկտուար Հիւգօի հրապարակը և կրկին իմաստալից ճառախօսութիւններով հանդիսաւոր կերպով վարագործը լետ քաշում բանաստեղծի

նորաձուլ արձանի վրայից: Այդպէս տօնախմբութիւնները շարունակուում են ութ օր՝ ամենամեծ տպաւորութիւն թողնելով թէ չափահանների և թէ մատաղ սերնդի սրտերի վերայ: Եւ այդ օրերն անմոռաց կը մնան ֆրանսիացիների համար:

Ահա այսպէս են գնահատուում մեծ աղգերն իրենց մեծ զաւակներին:

Ֆրանսիական մեծ բանաստեղծի գրուածքներն և ուղղութիւնն ի միջի ալոց աղղեցութիւն են ունեցել նաև մեր աղղի նոր գրականութեան վերայ, նամանաւանդ Տաճկանացոյ: Մեր քանքարաւոր բանաստեղծներ — Դուրեանի և Պէշկիթաշեանի վերայ մեծ ներգործութիւն են ունեցել Հիւզօի գրուածքները: Մեր բարձրատիճան հոգևորական խորէն — Նարբէյն անձնական լարաբերութիւն ունէր Հիւզօի հետ:

Վիկտոր Հիւզօի նշանաւոր երկերից տաճկանացիները թարգմանել են «Թշուառները», (Գր. Զիլինգիրեանի. Զմիւռնիա, 1868 թ.) «Նօտր-Դամ Փարիզի» (Տ. Թերզեանի. երկրորդ թարգ. Մ. Նուպարեանի. Զմիւռնիա, 1871 թ.), «Անշելոյ» (Զմիւռնիա 1863 թ.), «Բրիստոս ի Վատիկան» (Հեքիմեանի, Կ. Պօլիս, 1871 թ.) և այլն: Նոյնպէս թարգմանուած են բանաստեղծութիւններից շատերը: Իսկ Ռուսահայերս ոչ մի նշանաւոր երկ չենք թարգմանել Հիւզօից, գուցէ այն պատճառով, որ առհասարակ ֆրանսերէնից շատ բան չենք թարգմանել և մեր թարգմանական գրականութիւնն ըստ մեծի մասին ռուսերէնից և գերմաներէնից է կաղմակերպուել:

ՄԱՅՐ ՄԱՋՏՈՑԻ ՏՊԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՂՏՈՒԹԻՒՆԸ

Վերջին ժամանակ մեր մամուլի մէջ շարունակ բողոքներ է լստնուում, թէ շատ տեղերում աղաւաղուել է Հայաստանեայց ո. եկեղեցու ծէսերի ու արարողութեանց կատարման ձևերը, խանդարուած է հնաւանդ հղանակը և նորմոծութիւնները սկսել են մոտ զործել մեր եկեղեցիներում: Այս մասին մի ընդարձակ տեսութիւն մինք տպել ենք «Ղու մալի առաջին տարիների համարներում:

Այդ աղաւաղութեանց առաջն առնելու գլխաւոր միջոցը մալր Մաշտոցի տարածելն է բոլոր եկեղեցիներում և քահանաների մէջ, որովհետև այդ մատենումն են ամփոփ-

ուած Հայ եկեղեցու Վստրհուրդների և ծէսերի կատարման բարձր կարգերը: Չարմանալի է սակայն, որ այդ խիստ անհրաժեշտ և շատ կողմերից ուսումնասիրելի մատուանը տալազրու ունի է միայն մի անգամ և այն՝ Կ. Պօլսում և այդ տալազրու թիւնն այնքան հաղուաղիւտ է այժմ, որ գրչագրի արժէք ունի մեր կողմերը:

Մենք չիշում ենք, որ 1888—89 թուերին ի Տէր հանգուցեալ Տ. Մակար Կաթողիկոսի հրամանով ս. Էջմիածնում մի մասնաժողով կազմուեց՝ ձեռնհաս անձերից, Տ. Արխատիէս արքեպիսկոպոս Դաւթեանի նախագահութեամբ, որ պիտի կազմէր Մայր Մաշտոցի տպելու օրինակը՝ Մայր Աթոռի հարուստ մատենադարանում գտնուած բաղմաթիւ գրչագիրների համեմատութեամբ: Մասնաժողովը կատարեց իւր գործը և իւր աշխատութեան արդիւնքը ներկայացրեց հանգուցեալ կաթողիկոսին:

Տ. Մակար Կաթողիկոսը այդ կազմած օրինակը ուղարկելով Կ. Պօլիս այն ժամանակուայ պատրիարք Յարութիւն Արքեպիսկոպոսին՝ պատուիրեց, որ այնտեղ Կրօնական ժողովի քննութեան ենթարկէ այն և նորա կարծիքի հետ ղեկուցուի իրեն ի տնօրէնութիւն: Բայց որքան դիտենք, Մայր Մաշտոցի այդ օրինակը մնաց Պօլիս և մինչև այժմ չիտ չղարձուեց ս. Էջմիածին, գուցէ հէնց Յարութիւն պատրիարքի երրուսաղէմ փոխադրուելու և Մակար Կաթողիկոսի մահուան պատճառով:

Ժամանակ է կարծում ենք ամեն մի քահանայի ձեռք տալ Մայր Մաշտոցը և պահանջել նորա ճիշդ գործադրութիւնը, որով կվերանայն անշուշտ մեր եկեղեցական արարողութիւնների մէջ մտած բոլոր ղեղձումներն ու անկարգութիւնները:

Յանկալի է, որ Կ. Պօլսի արդի Պատրիարք ամենապատիւ Մաղաքիա արքեպիսկոպոսը, հանելով փոշիները տակից լրացնէ այդ ձեռագիր օրինակը իւր բազմահմուտ ծանօթութիւններով և ներկայացնէ ուր հարկն է:

ՍԱՆՍՍԱՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԽԱՐԲԵՐԴ

Կ. Պօլսի «Բիւզանդիօն» ամենօրեայ լրագրի անցեալ փե-

տրուարի երկու համարներում հաղորդուած էր, որ Կարնոյ Սանասարեան վարժարանը տեղափոխուած է Խարբերդ և թէ ալը տեղափոխումն արտօնող կայսերական իրադէն ստացուած է արդէն: «Բիւզանդիոնի» ասելով այս տեղափոխութեան պատճառն այն է, որ «Կարնոյ քաղաքին մէջ իսկ պատշաճ մեծութեամբ չէնք մը կառուցանելու չարմար դետին չէին կրցած որոշել, թէպէտ այդպիսի շինութեան մը պէտք եղած զրամն ալ ապահոված է Բարբարը»:

Նոր դպրոցի համար ընտրուած է Խարբերդ քաղաքին մօտիկ գտնուած Սորսորի վանքը, որ «Բիւզանդիոնի» ասելով ունի սքանչելի դիրք, մաքուր օդ ու ջուր, մշակելի հողեր և ամեն կերպ չարմար դիրք:

Վարժարանի տեղափոխութիւնը նախատեսուած է հանգուցեալ բարերար Մ. Սանասարեանի կտակի մէջ, ուր լօղ. 9 ասուած է. «Եթէ հայոց համար էրդերումում (Կարնոյ) հիմնած վարժարանիս սոյն կտակի 13րդ լօղուածի մէջ ցոյց տուած սկզբունքներէս համաձայն չարատեւելուն արդելք ետող խոչնդոտներ առաջ գան, իրաւունք եմ տալիս կտակաւորներէս փոխադրել իմ անուան վարժարանը մի ուրիշ հայաբնակ տեղ հին Հայաստանի սահմաններում, որպէս զի «նա շարունակէ զարգանալ սոյն կտակում նշանակած սկզբունքներէս համաձայն»: Եւ լօղ. 10 «...սոյն կտակի 9րդ լօղուածում նախատեսուած վարժարանի տեղափոխութեան խնդիրը ոչ մի դէպքում չլուծում չընտանայ առանց կտակակաւոր Կարապետ Զ. Եղեանցի յօժարութեան» քանի որ նա կենդանի է»:

Ինչ պատճառներ էլ որ ստիպած լինին թէ չարդելի կտակակաւորին և թէ խնամակալութեան վարժարանը Կարնիոյ ալլուր տեղափոխել, այս դէպքում անշուշտ ամենից նպատակաւորմար փայլը Խարբերդն է, ուր սատոիկ զօրացած բողոքական և կաթոլիկ պրօպագանդիստները՝ բուռն կերպով աշխատում են կրօնափոխ անել հայ ժողովրդին: Մենք միանգամայն համաձայն ենք «Բիւզանդիոնի» հետ, որ Սանասարեանց համար ընդարձակ աստարեղ կրացուի Խարբերդում մարդորսները զլմ մաքառելու:

Նոր դպրոցի համար ընտրուած է Խարբերդ քաղաքին մօտիկ գտնուած Սորսորի վանքը, որ «Բիւզանդիոնի» ասելով ունի սքանչելի դիրք, մաքուր օդ ու ջուր, մշակելի հողեր և ամեն կերպ չարմար դիրք:

Կարնոյ

Կարնոյ

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆԱՑ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ԳԱՆՁԱՐԱՆ

«Մշակ»-ի տարւոյս համարներից մէկում «քահանայ» տոութեամբ լինելու և լոգուած կարգացինք իշխալ գանձարանի մասին վերջերս կայացած ընտրութեանց առթիւ, ուր շատ բան կար ասուած, որոնք մեզ ամենին չեն հետաքրքրում, մենք կամենում ենք ընթերցողի ուշադրութիւնը հրաւիրել լոգուածի այն կէտի վերայ, ուր հեղինակը դժբաղտութիւն է գուշակում գանձարանի համար. նա ասում է, որ մի խումբ մարդիկ, ընտրութիւններ կատարելով, ի նկատի ունին գանձարանը վաճակել և դրամները բաժանել:

Արդ՝ մեզ հաղորդում են հաստատ աղբւրներէ, որ այդ գուշակութիւնները միանգամայն հիմք չունին և լոգուածադրի երեակայութեան ծնունդ են. ոչ ոք գանձարանը վաճակելու դիտաւորութիւնը չէ ունեցել և եթէ պիտի վաճակէին, էլ ինչու էին ընտրութեանց մասնակցում և վարչութիւն կազմակերպում:

Վարչութեան ժողովը կայացաւ երկու նուագ. առաջին քուէարկութեանը 14 ձայնով ընդդէմ 3-ի վարչութեան անդամ ընտրուեցաւ միմիայն տ. Գիւտ ա. ք. Աղանեանց, իսկ հետեւեալ 5 քուէարկութեանց ժամանակ ընտրուեցան վարչութեան միւս անդամներ՝ արժ. հ. հ. Յովհաննէս ք. տէր Գրիգորեանց, Գրիգորիս ք. Մատինեանց, Գէորգ ա. ք. Աբուլեանց և Գրիգոր ք. Խօջաէնիսեանց, իսկ գանձապահ՝ հ. Յովհաննէս ք. Իւզբաշեանց:

Ո՛ւր մնաց արդեօք ընտրութեանց շարունակութիւնը:

Ը Ն Տ Ի Ր Մ Տ Ք Ե Ր

Ժամանակը միայն դատարկ տարածութիւն է, որին բոլանդակութիւն են շնորհում գէպքերը, մտքերը և զգացմունքները:

Վ. Ի. Լ. Հ ու մ բ ո լ դ տ.

Մարդկանց լեզուները ոչ մի իշխանութեամբ չի կարելի շղթայել:

Ս ա ա դ ի.

Որպէս սակաւ են հաճողախօսութիւնները առանց ստե-
րի, նոյնպէս սակաւ են գտնուում կոպտութիւններ առանց որ
և է ճշմարտութեան:

Լ Ե Ս Ի Ն զ.

Պատմութիւնը բոլոր ժամանակների և աղբերի անմահ
քաղաքացին է:

Շ Ի Լ Լ Ե Ր.

Ով գիտէ և ընդունում է ընական օրէնքը պատմութեան
մէջ, նա կարող է մարգարէանալ. ով այդ չգիտէ՝ չգիտէ, ինչ
է վաղը լինելու:

Բ Ե Օ Ր Ն Է.

Բնագիտական մտածողութիւնը ունի իւր սահմանը և
քաւական չէ ամբողջ տիեզերքը բացատրելու համար:

Թ. Վ. Ի Ր Խ Ո Վ.

Կեանքը հագուստ է. երբ նա կեղտոտ է, նորան սրբում
են խողանակով, երբ նա պատառուած է, կարկատում են
նորան և հագնում են այն աչքքան ժամանակ, որքան որ կա-
րելի է:

Բ ա Լ զ ա Կ.

Կան գողեր, որոնք օրէնքներով չեն պատժւում, սակայն
նրանք գողանում են մարդու ամենից թանկագին գանձը՝ ժա-
մանակը:

Ն ա պ օ Լ Է օ Ն Է.

Ամեն մի ծնունդ (ամեն ինչ որ ծնւում է) դալիս է աշ-
խարհ իւր՝ մահուան դատապարտութեամբ:

Գ Է Ռ Ր Գ Է Բ Ե Ր Ս.

Աշխարհի ամեն տեսակ գոյութիւն ծուխ է: Շ Ի Լ Լ Ե Ր.

Ա. ԵՂԻԳԱՐ

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

129 երեսի վրայ 19րդ ծանօթութեան մէջ «Տրօպիօն-
գի առն լոփ» տպագրական սխալը պէտք է կարդալ՝ ըստ
Տրօլօնի և այլն:

ՄԱՀԳՈՅԺ

✠ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳԻՒՄՏ ԿԱՌԻՆԻՐ

Ներկայ 1902 թուականի սկզբին եւրոպացի հայագէտների փոքրածիւ խումբը հետեւաբար և հայագիտութիւնը մի շատ զգալի կորուստ ունեցան յանձին Փրանսիացի հայագէտ պրոֆէսոր Օգիւստ Կառիէրի, որ կ'որճատէ հիւանդութիւնից յետոյ վախճանուեցաւ Փարիզում անցեալ յունուար ամսի 14-ին՝ վաթսուն ու չորս տարեկան հասակում:

Օգիւստ Կառիէր — Փրանսիացի բողոքական ընտանիքի զաւակը ծնուած է 1838-ին իւր փառաւոր հայրենիքի Նորմանդիա գաւառում, և հարկաւոր կրթութիւնը ստանալուց յետոյ՝ գնում է նախ Ժընէվ և Լէիպցիգ ուսումնաճարանական ու լեզուագիտական ուսմանց մէջ հմտանալու համար, և ապա՝ աւելի կատարելագործուելու նպատակով, եթէ չեմ սխալուում 1868-ին, տեղափոխուում է Ստրասբուրգ, որ այն ժամանակ Փրանսիային էր պատկանում: Այստեղ շարունակելով լրացնել իւր ընթրած մասնագիտութիւնը նշանաւոր պրոֆէսորների առաջնորդութեամբ՝ ցանկութիւն և պատրաստութիւն է ունենում գրաւելու այսօր քաղաքի համալսարանի պատուաճաբանական բաժնի ամբիոններից մէկը: Սակայն Փրանս-պրուսական պատերազմը վրայ հասնելով՝ բոլորովին արգելք է լինում նորան իրագործելու իւր այն ցանկալի նպատակը: Այնուհետեւ՝ խաղաղութիւնը, վերահաստատելուց յետոյ, վերագումում է Փարիզ, ուր հաշակաւոր Սորբոնի համալսարանին կից Ecole des hautes études կոչուած «Բարձրագոյն ուսմանց դպրոցում» 1871-ին աստիճանի ու երրայնեանի կրկնիչ — զասատու կարգուելով՝ շարունակում է դաւ

ձեալ իւր սիրած մասնագիտութեանը վերաբերեալ սե-
մական լեզուներով զբաղուիլ:

1873-ի դեկտեմբեր ամսին էր, երբ Փարիզի «Արե-
ւելեան լեզուների դպրոցի» քարտուղար պ. Սէզիլյոյին
փոխարինեց նոյն պաշտօնում Օգիւստ Կառիէրը, որ մի
և նոյն ժամանակ գրադարանապետ անուանուելով՝ մի
առանձին հոգս ունեցաւ նոյն դպրոցի տրեւելագիտու-
թեամբ հարուստ գրադարանը կարգաւորելու: Իսկ
1874 ի դպրոցական տարուայ հէնց սկզբից՝ վերոյիշեալ
իւր բոլոր պաշտօնները վարելով հանդերձ, կամեցաւ
նա ուսումնասիրել նոյնպէս հայոց լեզուն և այս նպա-
տակով սկսեց հետեւիլ նոյն Արեւելեան դպրոցի հայկա-
կան դասախօսութիւններին, որ շատ տարիներ շարու-
նակ գիտնական հմտութեամբ առաջ էր տանում մեր
պրոֆէսոր Եգ. Քիւլօրիէն, որի մահուամբ և Ս. Կա-
ռիէրը 1881-ին նորա պաշտօնակատար կարգուեցաւ:

Ս. հա թէ ինչ էի գրում ես այս մասին «Արձա-
գանք»ին Փարիզից 1883-ին (համար 29) երբորդ ան-
գամ Թրանսիայի մայրաքաղաքում գտնուած ժամանակս՝

«Այժմ անշուշտ հետաքրքիր ու դանկալի է մեզ ամեն-
« քիս իմանալ, թէ ինչ վիճակի մէջ է գտնուում արդեօք Ա-
« րեւելեան բարձրագոյն դպրոցի հայկական լեզուի ամբիոնը
« կորստաբեր մահից լետոյ գիտնական հայագէտ մեր պրոֆ.
« Եգ. Քիւլօրիէի, որի կենդանութեան ժամանակ, որպէս և
« այժմ դպրոցիս վարչութիւնը իւր ձեռքից եկածը չէ խնա-
« յում, որ հայագիտութիւնը Թրանսիայում ընդհանրապէս և
« Արեւելեան դպրոցու մասնաւորապէս առաջ գնալ ալն ճա-
« նապարհով, որով աւանդաբար ընթացիլ է շնորհիւ գիտ-
« նական հայագէտ ֆրանսիացիների մինչև ներկայ ժամա-
« նակս և, յուսով ենք, այսուհետև ետևել ան ահա այս պատ-
« ճառով արեւելագէտ ու միևնույն ժամանակ հայագէտ պ. Օ.
« Կառիէր՝ դպրոցիս քարտուղարը, որ Սորբոնին կից բարձ-
« րագոյն ուսմանց դպրոցի մէջ եւ երբայական և ասորական
« լեզուների դասատու է, իշխալ Արեւելեան դպրոցի պրոֆէ-
« սորների և վերատեսուչ պ. Շէֆէրի հաւանութեամբ և ընտ-
« րութեամբ հասարակայն կրթութեան միջոցներից նշանա-
« կուած է հայկական լեզուի դասախօսի պաշտօնակատար
« 1881-ից ի վեր: Պ. Կառիէրին է նոյնպէս լանձնուած թարգ-
« մանելու և աւարտելու «Ստեփաննոս Ասողիկ Տարօնացու
« լեզվանուր սլամուլթեան» երկրորդ հատորը, որ պիտի լոյս
« տեսնէ դպրոցիս հրատարակութեամբ, ինչպէս որ ստի-

« պատմագրի առաջին հատորը, ֆրանսերէն թարգմանուած
 « ու բացատրուած ծանօթութիւններով հանդերձ հանդու-
 « ցեալ եղ. Դիւլօրիէի ձեռքով, լայն տեսաւ նորերս դար-
 « ձեալ լիշեալ դպրոցիս հրատարակութեամբ: Այս աշխատու-
 « թեանը թարգմանիչ պ. Կառիէրը կաւելացնի մի ներա-
 « ճութիւն Ասողիկի պատմութեան և մի համառօտ տեղե-
 « կութիւն կրտաչ պրօֆ. եղ. Դիւլօրիէի կեանքի և աշխատա-
 « սիրութեանց մասին: Մեր հանդուցեալ պրօֆէսորի լաջորդը
 « զբաղուած է նմանապէս յօրինելու մի քերականութիւն
 « հայոց լեզուի ֆրանսիացիների համար, որոնք մինչև այժմ
 « Պէտէրման հայագէտի քերականութեան վրայ էին ուսա-
 « նում հայերէնը. քերականութիւն, որ լատիներէնի միջ-
 « նորդութեամբ աւանդելով հայոց լեզուն ֆրանսիացիներին
 « շատ անյարմարութիւն ունի... Այս աստի սեպտեմբերին
 « Հոլանդիայի Լէյդէ քաղաքում գումարուելու Արեւելագէտ-
 « ների միջազգային ժողովին մասնակցելու է նոյնպէս պ.
 « Կառիէրը ֆրանսիայի կողմից, որպէս քարաւազար և դա-
 « սախօս փաբիզի Արեւելեան դպրոցի: Սորան է լանձնուած
 « լիշեալ ժողովում ներկայացուելու և կարդացուելու պատ-
 « մական լիշատակարանների որդրի կազմելը, որի թեր-
 « թերում մեր նոր հայագէտը մուծել է իւր մի նոր աշխա-
 « տութիւնը հետեեալ վերնագրով՝ «Արձանագրութիւն հայ-
 « կական մի տապալանակի կամ Մասնատուի», որ պատմա-
 « կան մի շատ հետաքրքիր լիշատակարան է և պատկանում
 « է առանձինքերորդ դարու ժամանակներին Կիլիկիայի հա-
 « յոց . . . »

Այսպէս ուրեմն հանգուցեալ Օ. Կառիէրը այն ժա-
 մանակից սկսած շարունակելով թէ ի պաշտօնէ և թէ
 ուսումնասէր հրասլուրմամբ զբաղուել հայագիտութեամբ՝
 շաբաթը երկու անգամ դասախօսելով հայոց լեզուն ու
 զպրութիւնը Փաբիզի Արեւելեան դպրոցի մէջ քսան տա-
 րուալ ընթացքում, վերջին տարիները զբաւեցեալ
 մանաւանդ պատմա-քննադատական հետազոտութիւն-
 ներով, որոնց նիւթն էր գլխաւորապէս Մովսէս Խա-
 ռենացին և իւր պատմութիւնը: Այս հետազոտութիւն-
 ներն էին, որ առաւելապէս հռչակեցին հայ բանասի-
 րութեան և առհասարակ հայագիտութեան մէջ գիտ-
 նական անունը պրօֆէսոր Օ. Կառիէրի, որի բազմամեայ
 ուսումնական գործունէութեան մանրամասների վրայ
 խօսելը այստեղ մեզ շատ հեռու կը տանէր: Մի կողմն
 թողնելով նոյնպէս հանգուցեալի և ներկայ գրութեան
 հեղինակի միջև փոխանակած բարեկամական մասնաւոր

Պատմականների նիւթը գրական այլ և այլ բովանդակութեամբ՝ առաջ բերենք ի ստորեւ երբեմն մեր դասընկեր յաւալի Կառիէրի հրատարակած գործերը, որ մեզ յայտնի են՝ ահաւասիկ — 1) Histoire universelle, par Etienne Agoghig de Daron, 2-ème partie traduite de l'arménien — 11-րդ հատ. Ընդհանուր պատմութեան Ստեփաննոս Տարօնացու. 2) Inscription d'un Reliquaire arménien de la collection Basilewski — Արձանագրութիւն հայկական մի մասնատուփի Բազիլեվսկու հաւաքածուից բաղած. 3) Grammaire arménienne par M. Lauer, traduite, revue et augmentée d'une chrestomathie et d'un glossaire — Գերականութիւն հայոց լեզուի Մ. Լաուէրի Փրանսերէն թարգմանած, վերաբնած և լրացրած հատընտիր հատուածներով և բառգրքով. 4) Notice historique sur l'Ecole des langues orientales — Պատմական համառոտ տեղեկութիւն Արեւելեան լեզուների դպրոցի մասին. 5) Moïse de Khoren et les Généalogies patriarcales — Մոյսէս Խորենացին և նահապետական ծննդաբանութիւնները. 6) Nouvelles sources de Moïse de Khoren — նոր աղբիւրներ Մ. Խորենացու. 7) La légende d'Abgar dans l'histoire de Moïse de Khoren — Աբգարի զրոյցը Մ. Խորենացու պատմութեան մէջ. 8) Les huit sanctuaires de l'Arménie payenne, d'après Agathange et Moïse de Khoren — Հեթանոս Հայաստանի ութը մեհեանները ըստ Ագաթանգեղոսի և Մ. Խորենացու. 9) Dictionnaire Latino-Arménien d'après un ancien manuscrit — Լատինահայ բառարան օրինակած մի հին ձեռագրից. վերջապէս 10) Հայերէն լեզուով գրած և «Բանասէր» հանգիսի մէջ ղետեղուած «Լեւոն V-րդի ընծայեալ Վարդն Ոսկեղէն» վերնագրով յօդուածը և այլն, և այլն:

Տեղւոյս լրագիրներին հաղորդեցին Փարիզից, թէ հանգուցեալ սլրօֆէսոր Կառիէրին յաջորդել է արդէն, որպէս նորա պաշտօնակատար նոյն Արեւելեան դպրոցում, երիտասարդ լեզուաբան-հայագէտ պ. Ա. Մէլիէ, որ նոյնպէս դաստառու է Սօրբօնին կից «Բարձրագոյն ուսմանց դպրոցի» մէջ համեմատական լեզուագիտու-

թեան: Պ. Մէլիէն, որ արեւելագէտ բանասիրութեանը յայտնի է արդէն իւր մասնագիտական յօգուածներով և որ ուսումնական նպատակով ճանապարհորդութիւններ ևս արած է՝ անծանօթ չը պիտի լինի կարծեմ թիֆլիսաբնակ մեր մի քանի հայ բանասէրներին ևս, որոնք առիթ պիտի ունենային տեսնելու նորան և ծանօթանալու մեր քաղաքում ներկայիցս 4—5 տարի առաջ:

Սրտանց ցաւելով այն զգալի կորուստի վրայ, որ ունեցաւ հայագիտութիւնը յանձին Օ. Կառիէրի, մի և նոյն ժամանակ հոգով բարեմաղթում ենք ամեն տեսակ բարի ու շնորհաւոր յաջողութիւն երիտասարդ հայագէտ ա. Մէլիէին իւր այդ նոր պաշտօնում:

Ն. ՅԱՐՈՅ

✱ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԵՐԻՅԵԱՆ

«Լուսալի» ներկայ համարը հրատարակուելու վերայ էր, երբ մի տխուր զոյժ հասաւ մեզ. փետրուարի 21-ին, առաւօտեան 7 ժամին, երկարատե հիւանդութիւնից յետոյ, վախճանուեցաւ Թիֆլիսում ամենքին ծանօթ կովկասագէտ Աղէքսանդր Երիցեանը 62 տարեկան հասակում:

Հանգուցեալը գիմնադրական կրթութիւն ունէր և բարձր ուսում չէր ստացել, բայց, ինչպէս յայտնի է, իւր ինքնակրթութեամբ և տոկուն աշխատութեամբ, զարգացման այն բարձրութեան է հասել իւր մասնագիտութեան նկատմամբ, որ շատ և շատ համալսարանական դրագէտներ պատիւ էին համարում դիմել նորան և օգտուիլ նորա անբաւ հմտութիւնից:

Երիցեանի գործունէութիւնը զբաղւած ասպարիզում ընդարձակ էր և բեղմնաւոր. նա աշխատակցել է տեղւոյս հայ և ռուս գրիթէ բոլոր թերթերին, բայց նորա լաւագոյն աշխատութիւնները տպուել են «Փորձի» և «Արձագանքի» մէջ՝ որոնց մշտական և եռանդուն աշխատակիցն էր մինչև նոցա դադարումը:

Բացի դոցանից Երիցեանը թողել է և շատ աշխատութիւններ առանձին գրքերով, որոնց մէջ ամենից աչքի են

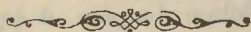
ընկնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը երկհատոր գործը և Ներսիսեան դպրոցի պատմութեան առաջին հատորը, և որոնք սակայն, ինչպէս և նորա գրեթէ բոլոր աշխատութիւնները, անաւարտ մնացին:

Մենք ի հարկէ դեռ կ'ներդառնանք Ա. Երիցեանի գրական գործունէութեան:

Առ ապա մեզ մնում է արտայայտել մեր խորին վիշտը հայ բանասիրութեան և պատմական գրականութեան աչղ մեծ կորուստի վերայ, որ հաւասարապէս ողբացին հանգուցեալին լարգող ամեն աղգի գրագէտներ և լրագիրներ:

Երիցեանի թաղումը տեղի ունեցաւ բուն բարեկենդանի օրը, Վանքի ա. եկեղեցում ս. պատարագից չետոյ հանգուցեալի վերայ դամբանական խօսեց Աղգիս սրբազնագոյն Հայրապետը, իսկ Վանքի գաւթում վրաց լեզուով դամբանական կարդաց վրացի կովկասագէտ Զանաշվիլին, զրուատելով հանգուցեալին որպէս գործող երկու զրացի ազգութիւնների անցեալ կեանքի ուսումնասիրութեան ասպարիզում:

Յաւիտեանական հանդիստ անխոնջ վաստակաւորի ոսկրներին:

ԽՄԲԵԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱՍԻՍՆԵՐ

ՍՏՈԿՆՈՒՄ. պ. Նորայր Բիւղանդացուն.— Ստացանք Ձեր նա-
մակը: Սիրելի է մեզ համար Ձեր համակրութիւնը և
աշխատակցութիւնը: Ընդունեցէք մեր սրտագին չնոր-
հակալութիւնը Ձեր բարեմաղթութիւնների համար:
ԷԶՄԻԱՍԻՆ. Յովհ. Թաղէոսեանցին.— Տեղի սղութեան պատ-
ճառով Ձեր յօդուածի տպագրութիւնը մնաց հետեւալ
համարների համար:

ԱԼԷԲՍԱՆԴՐՈՊՈՒ. Տ. Վ.

ԲԱԳՈՒ. Մ. Բարի.

ՇԱՄԱԽԻ. Տ. ք. Մ.

ԹԻՖԼԻՍ. Լ. Մ.-Ա.

» Ա. Ս.

» Ն. Ա.

ՔԻՇՆԵԻ. Կրպէին.— «Անի—հազար երանին» չի տպուի: Իսկ
«Հաճի-Խաչօն» կը տպուի միւս համարներում:

Ն. ՆԱԻԻԶԵԻԱՆ. Գ. Զուբարին.— Շնորհակալութիւն: «Ծովի
ափին» կը տպուի հետեւեալ համարում:

Խմբագիր-հրատարակիչ ԳԻՒՏ Ա. ԲԱՀ. Ա.Գ.ԱՆՆԱՆ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՅՈԳԵԻՈՐ ԴՊՐԵՑԻ ՅՈԳԱՐԱՐՁՈՒ-
ԹԻՒՆԸ յայտարարում է, որ Հանգուցեալ Նունէ Ղամ-
բարեանցը 1891 թուի Օգոստոսի 28-ի կտակով առա-
ջարկել է Հոգաբարձութեան իւրաքանչիւր չորս տարին
մի անգամ տալ նրկու մրցանակ, որպէս վարձատրու-
թիւն ամենաընտիր աշխատութիւնների, գրուած Հայ-
կական լեզուով Կովկասի և փոքր Ասիայի ազգութիւն-
ների պատմութեան, գրականութեան և ազգագրութեան
մասին. մրցանակաբաշխութեան մասնակցելու թույլատը-
րում է Ներսիսեան Հոգևոր դպրանոցի և ս. Էջմիածնի
Հոգևոր ձեմարանի այն բոլոր աւարտած սաներին, ո-
րոնք իւրեանց ուսումն աւարտել են մրցանակաբաշխու-
թեան օրից ոչ ուելի առաջ քան հինգ տարի: Յիշեալ
պայմանների հիման վերայ Հանգուցեալ Նունէ Ղամ-
բարեանցի երկրորդ մրցանակաբաշխութիւնը լինելու է
1902 թ. վերջին ամիսներին:

1) Հեղինակութիւնները պէտք է ուղարկուին Ներ-
սիսեան Դպրոցի Հոգաբարձութեանը մինչև 1902 թ.
Նոյեմբերի 1-ը:

2) Հեղինակութիւնները պէտք է ունենան խորագիր,
իսկ հեղինակի անունը պէտք է նշանակած լինի փակ
ծրարի մէջ, նոյն խորագրի տակ, որպիսի ծրարը բացուե-
լու է միայն մրցանակաբաշխութեան որոշումից յետոյ:

3) Մրցանակաբաշխութեան հարցը որոշուելուց յետոյ,
հեղինակութիւնները կարելի է լետ ստանալ կամ ան-
ձամբ, կամ հաւատարմաթղթով:

4) Մրցանակի արժանացած շարադրութիւնների,
նոցա հեղինակների և տարած պրեմիայի քանակութեան
մասին կը հրատարակուի լրագրներում:

5) Առաջին պրեմիայի քանակութիւնը հաւաւար է
325 ու իսկ երկրորդ պրեմիայի քանակութիւնը 100
ուրբում:

2. 2—2.

Ս. Բ. Ա. Բ. Ա. Տ.

ՊՈՏՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ ՄԱՅՐ ԱՌՈՌՈՑ Կ. ԷՋՄԻԱՇԵՆ

ԼԳ. ՏԱՐԻ

Տարեկան ռաժանդրագլինն է 4 ռուբլի:

Հասցէ.— Багаршаватъ. Редація „А Р А Р А Т Ъ“.

Բացում է 1902 թ. բաժանորդագրութիւնը

XX ԱՂԲԻԻՐ XX տ. և XIII տ. ՏԱՐԱԶ XIII

աճառքի

է-

շահաւէրէի

Հրատարակում են նոյն ուղղութեամբ և աշխատակից-
ներէ մասնակցութեամբ

Ա Ղ Բ Ի Ի Ի Ի Թ Ր Ա Գ Ի Ի Ը

Ա. ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ. Մանրավէպ, Զրույց, Հէքիաթ, ձանադար-
հորդութիւն, Կենսագրութիւն, Բանաստեղծութիւն, Գիտութիւն և ա-
րեստոնոյ լուրեր, Այլ և այլք: Զարնալիք, Մանկական, Ֆրեթ-
լեան, շարմատի և այլ խաղեր, Բերումներ, Թարգմանական խնդիր-
ներ, Անեկդոտ, Հանելուկ, Երգեր նոտաներով:

Բ. ԲԱԺԻՆ Կրթութեան և դաստիարակութեան վերաբերեալ
լուրեր և տեղեկութիւններ, Առաջադիւթիւններ, Խորհուրդներ
Մատենախօսութիւն և նոր գրքեր, Խառն լուրեր, Պատասխաններ:

Տ Ա Ր Ա Ջ Ի Թ Ր Ա Գ Ի Ի Ը

Գեղարեստ և գիտութիւն: Պատմական, Ժամանակակից վէպեր,
պատկերներ, Թատրոնական գրաւմներ: Բանաստեղծութիւն: Քննադա-
տութիւն, Կենսագրութիւն: Կար, ձե, ձեռագրութիւն և ամեն նորութիւն ար-
հեստների վերաբերեալ Տնային արդիւնագործութիւն, տնտեսութիւն
ձանադարհորդութիւն և արկածք: Երաժշտութիւն և թատրոն: Լուրեր,
տեղեկութիւններ: Յօդաւմներ և այլն: Ֆելիէտօն, ծաղր, առած և կա-
տակ: Շախմատի և այլ խաղեր, Բերում Զարցեր, Խորհուրդներ Այլ և
այլք: Ստորանդակ: Ցայտարարութիւններ:

12 № պատճենադարձ ԱՂԲԻԻՐ ամսագիր

12 № Պարիզի մոդաներ

12 № Առողջապահական

12 № Իլլիստրասիօն

50 № Գրական-գիտական քննա-
դատական

ՏԱՐԱԶ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԻ

ՊՐԵՄԻԱ, չքնաղ քարեկենդան

Տարեկան բաժանորդագինը 10 ռ., արտասահման 18 ռ.

50 Փր. ապառիկ կամ մաս-մաս վճարող բաժանորդագրութիւն
չէ ընդունում: ԱՂԲԻԻՐ ամսագրի տարեկան գինը 3 ռ. ՏԱ-
ՐԱԶԻՆԸ—6 ռ. ՊՐԵՄԻԱ, ԻԼԼԻՍՏՐԱՍԻՕՆ, ՊԱՐԻԶԻ ՄՈԴԱ-
ՆԵՐ և ԱՌՈՂՋԱՊԱՋԱԿԱՆ ստանում են Ալբի-ի և Տարազ մի-
նոյն հասցեով ստացող բաժանորդները:

Հանդէպ ТИФЛИСЪ, редація иллюстр. жур. АГБИОРЪ-
ТАРАЗЪ TIFLIS (Caucase) Redaction des jour. AGBUR
et TARAZ.

Խմբ.-Հրատ. ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

(Փ.) 3—2.

„ՆՈՐ-ԴԱՐ“

(ՏԱՍՆԵԻՒՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

Քաղաքական-դրական «Տեղեկ» Բեբե 1902-ին հրատա-
րակում է Թիֆլիսում նույն ծրագրով և ողջութեամբ «Տեղ»-ը,
քաջի տօներին հետևող օրերին:

«Նոր Դար»-ի տարեկան գինն է 10 ռուբլի, լեյ ամսու-
անը՝ 6 ռուբլի, երեք ամսուանը՝ 3 ռ. 50 կ., Թիֆլիսից
դուրս՝ ամիսը 1 ռ. 50 կ., հատով դուրսը՝ 7 կոպ., Թիֆլի-
սում 5 կոպ.:

Բաժանորդ են գրում միմիայն խմբագրատանը:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ Բաժանորդները լճարում են տարեկան
30 ֆրանկ:

Յարդարանքներն են և օտար լեզուներով
բառը 2 կ., առաջին երևումը՝ 4 կոպէկ:

Խմբագրատունը գտնւում է Վալիկովսկայա փ., տ. № 5.

Պատուով «Նոր Դար»-ի հասցէն Тифлиς въ Редакцію
„НОРЪ-ДАРЪ“ կամ Tiflis (Caucase) Rédaction du journal
„Nor-Dar“.

Փ. (3-2)

Թ. Ա. Տ Ր Ո Ն

Գրական և թատերական հանդէս

Բացում է 1902 թ. ապրիլի 1-ին Բաժանորդագրանքներ

Տարեկան բաժանորդագինն է երկու № № (գիրք 9 և
10) երեք ռուբլի. Թիֆլիսից դուրս 3 ռ. 30 կ. ար-
տասահման 10 ֆրանկ:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունում է հրատարակչի մօտ, ինչպէս նաև
«Կենդրոնական» և «Դուտտներելը» զրախանայանոցներում: ՀՐԱՏԱՐԱՆ
ԿԻՉ՝ ԱՆԷՔՍԱՆԴՐ ԹԱՐԽԱՆԻԱՆ

Դիմել հետևեալ հասցէով՝ Тифлиς Александру Тарханяна
կամ Tiflis, Alexandre Tarkhanian.

Փ. (2-2)

Ա Ն Ա Հ Ի Տ

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍԵԱՅ

Ազգային, գրական, գեղարուեստական

Դ. ՏԱՐԻ 1902. ՊԵՐՍ

Բաժանորդագինն է տարեկան Ռուսիայի համար 5 ռուբլի:

Հասցէ. A. Tchobanian, 17 Rue la Bruyere, Paris.

«*საქართველოს ყოველდღიური*»
ს. ვ. რ. ვ. რ.

ს. ვ. რ. ვ. რ.

(*საქართველოს ყოველდღიური*)

№ 50 40054. ყოველდღიური

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА
на 1902 годъ

На самую дешевую, ежедневную газету

„ТЕЛЕФОНЪ“

ПОДПИСНАЯ ЦЕНА:

въ Тифлисъ.

для иногородныхъ.

На годъ . . . 1 р. 70 к.

На годъ . . . 2 р. — в.

„ 1/2 г. . . . 1 р. — „

„ 1/2 г. . . . 1 „ 50 к.

Въ розничной продажѣ номеръ газеты стоитъ 2 коп.

Въ газетѣ „ТЕЛЕФОНЪ“ ежедневно помѣщаются НОВЫЯ
телеграммы, справочныя свѣдѣнія и объявленія.

Иногородныхъ подписчиковъ просятъ адресовать редакционные письма и деньги на имя инженера Н. А. Грикурова, Михайловскій пр. соб. д. № 65. ф. (5—1)

Съ разрѣшенія главнаго управленія по дѣламъ печати,
ПОНИЖЕНА ПОДПИСНАЯ ПЛАТА

НА

ежедневную политическую и литературную газету

„НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

Подписная плата какъ для городскихъ, такъ и для иногородныхъ подписчиковъ: за годъ—7 р., за полгода—4 р., 3 мѣс.—2 р. 50 к., 2 мѣс.—2 р., 1 мѣс.—1 р.; отдельный № въ Тифлисъ—3 коп., вне Тифлиса—5 коп.

Допускается разсрочка платежа: къ 1-му января—4 р., къ 1-му юня—3 р.

Для сельскихъ учителей, народныхъ и школьных библиотекъ и благотворительныхъ учреждений сдѣлана скидка: год. плата для иногородныхъ—6 руб., для городскихъ—5 р.

Программа газеты, сотрудники и другія условія изданія останутся прежнія.

Подписка принимается не иначе; какъ считая съ 1-го числа каждаго мѣсяца. Подписка принимается въ Тифлисъ, въ конторѣ газеты, Баянцкая ул. д. № 8. ф. (3—2)

Открыта подписка на 1902 годъ.

НА ГАЗЕТУ

„КАВКАЗЪ“

Съ бесплатнымъ приложеніемъ

„ВЪСТНИКА ГОРНАГО ДѢЛА И ОРОШЕНІЯ НА КАВКАЗѢ“

Газета „Кавказъ“ въ 1902 году будетъ выходить по-прежнему съ литературными иллюстрированными приложе- ниями и рисунками въ текстѣ.

Новые годовые подписчики получаютъ при подпискѣ бесплатно экземпляръ „ЮБИЛЕЙНАГО СБОРНИКА“ съ портретами и рисунками, издавнаго къ 100-лѣтію присоеди- ненія Грузіи къ Россіи.

„Вѣстникъ горнаго дѣла и орошенія на Кавказѣ“ вы- ходитъ два раза въ мѣсяцъ.

Подписная плата на газету „Кавказъ“, съ приложеніемъ „Вѣстника горнаго дѣла и орошенія на Кавказѣ“, понимается, а именно: съ доставкою въ Тифлисъ на годъ—10 р., на полгода—6 р., на 1 мѣсяцъ—1 р., съ пересылкою иног- роднымъ на годъ—11 р. 50 к., на полгода—6 р. 50 к., на 1 мѣсяцъ—1 р. 25 к.; за границу на годъ—17 р., на пол- года—9 р., на 1 мѣсяцъ—1 р. 75 коп.

Плата за объявленія: въ самой газетѣ—для объявителей Кавказскаго края впереди текста—16 к. и позади текста— 8 к. со строки петита или занимаемого ею мѣста; для ос- тальныхъ—20 к. впереди текста и 10 к. позади текста: въ „Вѣстникѣ“—15 к. съ такой же строки или 20 р. со стра- ницы. Для лицъ ищущихъ труда, и за многократныя объ- явленія допускается значительная скидка.

Подписка и объявленія принимаются исключительно только въ конторѣ газеты „Кавказъ“ (Эриванская площадь, домъ Харазовой, телефонъ 182).

Лица и учрежденія, находящіеся внѣ г. Тифлиса, пледу за подписку и объявленія благоволятъ присылать въ контору газеты „Кавказъ“ полностью, безъ вычета за пересылку, и съ точнымъ указаніемъ, на какой предметъ (за подписку или объявленія) вы- сланы деньги, не перечисляя сихъ денегъ (какъ это было ранѣе установлено) ни въ спеціальныя средства, ни въ депозиты канце- ларіи Главноначальствующаго.

Правительственные же мѣста и должностныя лица, находя- щіеся въ Тифлисѣ, деньги за газету „Кавказъ“ и за объявленія въ ней и „Горномъ Вѣстникѣ“ имѣютъ сдавать непосредственно приходорасходнику канцеляріи Главноначальствующаго, или въ кон- тору газеты „Кавказъ“, или же, наконецъ, перечислять ихъ, по- принявъ ассигновкамъ, на имя означенной конторы, съ прикла- домъ талоновъ отъ этихъ ассигновокъ въ упомянутую канцелярію.

„ТИФЛИССКІЙ ЛИСТОКЪ“

(ГОДЪ ИЗДАНІЯ XXV-й)

Въ 1902 году, какъ и раньше, будетъ выходить ежедневно, но въ значительно **УВЕЛИЧЕННОМЪ ФОРМАТѢ**.

Увеличивъ размѣры газетнаго листа до формата „Русскихъ Вѣдомостей“, редакция ежедневно будетъ давать подписчикамъ приблизительно на 4 столбца или на 600 строкъ газетнаго матеріала болѣе, чѣмъ до сихъ поръ, получивъ такимъ образомъ возможность одни изъ отдѣловъ газеты, до нынѣ являвшіеся, за отсутствіемъ мѣста, случайными,—вести регулярно („Обзоръ печати“, журнальное обозрѣніе, беллетристика и пр.), а другіе отдѣлы (внутренней и иностранной жизни и др.)—значительно расширить.

Особенное же вниманіе редакціи будетъ обращено на развитіе отдѣла корреспонденцій, чтобы газета могла явиться возможно полной выразительницей нуждъ закавказскихъ провинцій, безъ ущерба однако отдѣлу тифлисской жизни, на который и въ предстоящемъ году будетъ обращено преимущественное вниманіе.

Въ 1902 году газета будетъ заключать въ себѣ слѣдующіе отдѣлы и подотдѣлы:

I. Дѣйствія и распоряженія правительства. II. Телеграммы отъ собственныхъ корреспондентовъ и „Россійскаго телеграфнаго агентства“. III. Статьи по общимъ красивымъ вопросамъ, а также по вопросамъ городского самоуправленія. IV. Внутреннія извѣстія. V. Иностранныя извѣстія. VI. Мѣстный отдѣлъ (хроника тифлисской жизни и другихъ мѣстъ Кавказа и Закавказья). VII. Наши корреспонденты. VIII. Злободневные фельетоны („Мысли вслухъ“, „Мелочи жизни“, „Бѣглыя замѣтки“ и др.). IX. Судебный отдѣлъ. X. Письма читателей. XI. Обзоръ печати (общей и кавказской). XII. Фельетоны (городской, обзорной кавказской жизни, популярно научный, историческій, беллетристика, иностранной и внутренней общественной жизни и др.). XIII. Театръ и музыка. XIV. По Россіи. XV. Смѣсь, справочный отдѣлъ и объявленія.

Текстъ газеты по временамъ будетъ иллюстрироваться, а по мѣрѣ надобности будутъ выходить отдѣльныя „ИЛЛЮСТРИРОВАННЫЯ ПРИБАВЛЕНІЯ“.

По понедѣльникамъ подписчикамъ будутъ разсылаться телеграммы съ справочнымъ отдѣломъ и объявленіями.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА съ доставкой въ Тифлисъ 5 р. на 6 м. 3 р., на 3 м. 1 р. 75 к., на 1 м. 75 к. Съ пересылкой иностраннымъ на годъ 7 р., на 6 м. 4 р., на 3 м. 2 р. 50 к., на 1 м. 1 р. Съ перес. за границу на годъ 12 р., на 6 м. 7 р., на 3 мѣс. 4 р., на 1 мѣс. 1 р. 50 к.

ПОДПИСКА принимается только съ 1-го числа каждаго мѣсяца исключительно въ конторѣ изданія, Головинскій проспектъ. № 3

Плата за объявленія: для Закавказья за мѣсто, занимаемое строкой петица: на первой страницѣ—10 коп. и на четвертой страницѣ—5 коп.; на объявленія въ предѣлахъ Закавказья: на первой страницѣ—24 коп. и на четвертой—12 коп. ф. (3-2)

На 1902 годъ (III-й годъ)

Открыта подписка на ежемесячный научно-литературный журналъ

„КАВКАЗСКІЙ ВѢСТНИКЪ.“

„Кавказскій Вѣстникъ“ даетъ ежегодно около 3,000 страницъ оригинальныхъ и переводныхъ статей съ арм., груз., татарск., арабск. и съ европ. яз.

Въ вышедшихъ книгахъ журнала были помѣщены: 1) Беллетристическія произведенія К. С. Баранцевича, П. П. Гитлицы, Д. К. Бедрейсели, Ивановича, Д. Л. Мордовцева, К. В. Назарьевой, Раффи, Гр. Церетели, Прошьяна, Патганьяна, Нпшошвили, Едіашвили, Агароньяна, Л. Кипишвили, Иванъ да Марья, П. А. Опочинина, Д. С. Мережковского, Арагвиспирели, кн. Орбеліани, Хетагурова, Ак. Церетели, А. П. Андреева, Н. Бердяева, Оссовскаго и др.

2) Научныя статьи Н. Н. Баратова, П. О. Бобровскаго, Г. А. Эзова, А. Д. Ерпцова, А. Ф. Кипшидзе, проф. И. Я. Марра, проф. А. С. Хаханова, К. Ф. Гава, проф. Н. Ф. Катанова, проф. В. О. Миллера, проф. К. И. Лпсенко, А. А. Калантара, кн. Масальскаго, В. Е. Романовскаго, А. В. Мдивани, Ахмедъ-бекъ Агаева, проф. А. Н. Краснова, проф. А. Н. Веселовскаго, Юр. А. Веселовскаго, Г. В. Баева, Я. В. Абрамова, М. И. Тамамшева, Л. Исарлова, Гашпизъ-бекъ Везирова, С. И. Уманца, Е. С. Такашвили, А. И. Хатисова, Г. П. Мелпкъ-Каракозова, П. М. Кара-Мурзы, М. Джанашвили, Х. А. Вермишева, М. В. Глушакowa, А. И. Натроева и др.

3) Письма и записки: Гр. Евдокимова, Католикоса Персеса V, А. Бенкендорфа, А. Дурново, декабриста Бѣляева, гр. М. С. Воронцова, гр. Гудовича, И. Айвазовскаго, арх. Іосифа Аргутинскаго, Ермолова, И. Тургенева и др.

4) Рисунки: Царь Грузинскій Георгій XII, Паревичъ Грузинскій Давидъ Георгіевичъ, А. Суворовъ, Шарденъ, Карта Ахалипскаго уѣзда, Развалины церкви Чаб-Эрда, Мхетскій соборъ Свети-Цховели, И. И. Свѣдѣнцовъ, Кн. Р. Д. Эристовъ, Раффи. Виды Тифлиса, Эривани, Эчміадзина въ 1673 году. Пиръ въ Тифлисъ въ XVII вѣкѣ.

У С Л О В І Я П О Д П И С К И

въ годъ — 1/2 года

Для городскихъ подписчиковъ	9 р.	5 р.
Для иногороднихъ	10 р.	6 р.

Разсрочка допускается для учебныхъ заведеній и учащихся, подписывающихся непосредственно въ конторѣ журнала. Книжнымъ магазинамъ ком. ск. 10%.

Адресъ Редакціи и Конторы: Тифлисъ, Тургеневска

11. Подписка принимается во всѣхъ книжныхъ магазинахъ, въ конторѣ журнала и въ отдѣленіи конторы: Тифлисъ, Голов. пр. № 1 (Книжный маг. Хиддегель).

Полный экземпляръ „Кавказскаго Вѣстника“ за 1900 годъ можно получить въ конторѣ журнала за 11 р.; за 1901 г. — 10 р.

Годовые подписчики получаютъ въ 1902 г. приложеніемъ къ „Кавказскому Вѣстнику“ романъ М. С. Хатисовой ПО НОВОМУ ПУТИ. Редакторъ-издатель В. Д. КОРГАНОВЪ.

„АРГОНАВТЪ“ ВЪ 1902 ГОДУ.

Подписная цѣна: на годъ 6 мѣсяцевъ одинъ мѣсяць.

Съ пересылкой и доставкой:	7 р.	4 р.	1 р.
ВЪ ТИФЛИСѢ	5 „	3 „	75 к.

Отдѣльные номера у разношниковъ газетъ, въ Тифлисѣ по 3 коп., въ другихъ городахъ по 5 коп.

ПРОГРАММА газеты обнимаетъ всѣ отдѣлы ежедневныхъ газетъ.

По четвергамъ и воскресеньямъ текстъ будетъ иллюстрированъ портретами государственныхъ и общественныхъ дѣятелей, представителей науки и искусства и т. п. и рисунками къ текущимъ событіямъ и злобѣ дня.

„АРГОНАВТЪ“ выходитъ двумя изданіями. Первое — вечернее для восточнаго Закавказья, т. е. для города Баку и остальныхъ мѣстностей по линіи желѣзной дороги „Тифлисъ-Баку“ и сдается на почту на вечерній поездъ желѣзной дороги. Эго мѣра даетъ возможность доставлять газету подписчикамъ гор. Баку и по всей линіи желѣзной дороги цѣлыми сутками раньше. Бакинскимъ подписчикамъ газета доставляется въ день выхода ея въ Тифлисѣ черезъ разсылныхъ между 3—4 часами дня. Второе изданіе утромъ доставляется подписчикамъ гор. Тифлиса и сдается на почту для отсылки иногороднымъ. Эго второе изданіе, состоящее изъ тѣхъ же передовыхъ статей, фельетоновъ, корреспонденцій и другихъ отдѣловъ газеты, однимъ словомъ, повторяя первое изданіе, вмѣстѣ съ тѣмъ заключаетъ въ себѣ всѣ повѣйшія извѣстія, получаемыя нами послѣ шести часовъ вечера и ночью, которыя входятъ въ первое изданіе только въ слѣдующемъ номерѣ.

Редакціонныя письма, статьи и сообщенія просятъ адресовать на имя Ивана Григорьевича Хачатурова, Голов. № 14.

Съ цѣлью дать возможность публикѣ ознакомиться съ направленіемъ „Аргонанта“, редакція въ теченіе двухъ недѣль разсылаетъ газету и неподписчикамъ.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1902 годъ.

На еженедѣльный общедоступный иллюстрированный
IV г. изд. **ЖУРНАЛЪ ДЛЯ СЕМЬИ** IV г. изд.

„СПУТНИКЪ ЗДОРОВЬЯ“

подъ редакціей и при ближайшемъ участіи Гг. Профессоровъ и врачей по ихъ специальностямъ.

52 номера журнала даютъ своимъ читателямъ массу полезныхъ статей и свѣдѣній, изложенныхъ вполне доступнымъ и понятнымъ языкомъ, по всемъ вопросамъ популярной медицины, гигиены и санитаріи, освѣщающихъ все могущее интересовать читателя вопросы сохраненія его здоровья;

въ теченіи 1902 года подписчики получаютъ **БЕЗПЛАТНО** и безъ всякой доплаты за пересылку

24 приложонія, содержащія въ себѣ полезныя и необходимыя свѣдѣнія по домоводству, домохозяйству, фальсификаціи продуктовъ, сельскому хозяйству, ветеринаріи и т. д. поскольку они затрагиваютъ вопросы о человѣч. здоровьи и исполнѣ приимимы при каждой семейн. обстановкѣ. Кроме того,

16 приложоній весьма полезныхъ въ каждой семьѣ:

12 книгъ общедост. библіотеки „ДОМАШНІЙ ВРАЧЪ“.

Подача первой помощи профес. Эсмарха, съ рисунками. Здоровье и бо-
льные нервы проф. Крафтъ-Эбинга. Искусство продлить жизнь профес.
Эбштейна. Поваренная книга Діететика для желудоч. больныхъ проф.
Бидерта. Массажъ и его примѣненіе. Д-ра Веритъ, съ рисунками. Во-
дочленіе (Дома у себя). Д-ра Дюваль сочин. удостоен. преміи Пар.
Академіи. Гигіена повседневной жизни профес. Гравинъ. Какъ сохранить
здоровье дѣтей проф. Финль. Гигіена кожи, волосъ и ногтей профес.
Ралле. Гигіена зубовъ и рта профессора Бертенъ. Глазъ и уходъ за ними
профессора Флика. Домашняя гимнастика Д-ра Ангерштейна и

ОБЩЕДОСТУПНОЕ РУКОВОДСТВО къ

ПРЕДУПРЕЖДЕНІЮ БОЛѢЗНЕЙ И СОХРАНЕНІЮ ЗДОРОВЬЯ. Въ 4-хъ томахъ.

Подъ редакціей Проф. Г. В. ХЛОПИНА, Введеніе Проф. Ф. Ф. ЭРИСМАНА.
Подписавшіеся на 1902 г. и внесшіе годовую плату до 20 Декабря с. г. получаютъ **БЕЗПЛАТНО**
ном. журн. съ двумя къ нимъ приложоніями
за **НОЯБРЬ** и **ДЕКАБРЬ** 1901 года и кроме того въ началѣ года
одновременно все 4 тома Руководст. къ предуп. болѣзней.

Цѣна съ пересылкой на годъ—5 р. Разсрочка допускается.

Подписка приимается въ Главной конторѣ журнала „Спут-
никъ Здоровья“.

С.-Петербургъ, Коломенская ул., сѣб. домъ.

Отв. Редакт. А. О. Дукаго.

Ф. (3—1)

БЕЗПЛАТНО 3. СОБРАНИЯ СОЧИНЕНИЙ

ВЪ 12 ГОТОВЫХЪ ИЗЯЩНЫХЪ ПЕРЕПЛЕТАХЪ

БЕНЕДИКТОВА въ 2-хъ изящно перепл. томахъ,

МИЦКЕВИЧА въ 4-хъ изящно перепл. томахъ и

СТАХЪВЕВА—6 изящно перепл. томовъ получить въ 1902 году
каждый подписчикъ

богато иллюстрированнаго, литературно-художественнаго журнала

„НОВЫЙ МІРЪ“

Кромѣ того, также бесплатно рядъ другихъ приложений, въ числѣ которыхъ
ДВА НОВЫЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫЯ ИЗДАНИЯ:

1) **КАРТИННАЯ ГАЛЛЕРЕЯ**

ИМПЕРАТОРСКАГО ЭРМИТАЖА

2) **ОРУЖЕЙНАЯ ПАЛАТА** въ Москвѣ,

состоящая изъ 300—400 художественныхъ картинъ-автотипій на велевеной бумагѣ, въ форматѣ in-folio

Подписная цѣна годового изданія журнала „Новый Міръ“

состоящаго изъ: 24 илл. №№ лит.-худож. ж. „Новый Міръ“ на велевеной бумагѣ, 24 илл. №№ „Всемирной Лѣтописи“ на велевеной бумагѣ, 24 илл. №№ ж. прикл. знаній и новѣйшихъ изобрѣтеній для самообразования, п. н. „Мозаика“, 52 илл. №№ ж. „Живописная Россія“, 52 №№ „Временника Живописной Россіи“ и 12 илл. № ж. „Литературные Вечера“ для семейнаго чтенія, безъ всякой доплаты за дост. и перес. бесплатныхъ премій, т.-е. „Картиной галлерей Императорскаго Эрмитажа“, „Оружейной Палаты“ и 12 изящно переплетенныхъ книгъ „Библиотеки Русскихъ и Иностранныхъ Писателей“, состоящей изъ собранія сочиненій Бенедиктова въ 2-хъ изящно перепл. том., собранія сочиненій Мицкевича въ 4-хъ изящно перепл. том. и 6 (1—6) изящно перепл. том. собранія сочиненій Стахъвева, съ дост. и перес. на годъ 14 р. Тѣ же изданія, но съ „Новымъ Міромъ“ и „Всемирной Лѣтописью“ на слоеной бумагѣ (вмѣсто велевеной) на годъ 18 р. Допускается разсрочка платежа: при подпискѣ не менѣе 2 р. и ежемѣсячно не менѣе 1 р., съ тѣмъ, чтобы вся подписная сумма была уплачена полностью не позже 10-го декабря 1902 г. Гг. подписчики им. съ разсрочкой одна изъ объявленныхъ премій, а именно—2 переплетенныхъ книгъ „Библиотеки Русскихъ и Иностранныхъ Писателей“ будетъ выслана по уплатѣ послѣдняго взноса.

Подписка на „Новый Міръ“ принимается въ книжныхъ магазинахъ Товарищества М. О. ВОЛЬФЪ: въ С.-Петербургѣ, Гостиный Дворъ, 18, и въ Москвѣ, Кузнецкій Мостъ, 12, а также во всѣхъ прочихъ столичныхъ и провинціаль-
ныхъ книжныхъ магазинахъ.

Адресъ ред.: Сиб., В. О., 16 л., д. 5-7

В

В

2 год

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

В

ներքին Դործոց Տ. Նախարարի թոյլտուութեամբ ներկայ 1902 թուի յունուարի 1-ից հրատարակուած է

Լ ՈՒՄԱՅ

ԵՐԿԱՍՏԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍԸ ՀԵՏԵԻԵԱՒ, ԾՐԱԳՐՈՎ

1. Ինքնուրոյն և ռուսերէնից ու օտար լեզուներէից թարգմանուած վէպեր, պատմութեան և ոտանաւորներ, այլ և կենսագրութիւններ:

2. Կովկասագիտութեան վերաբերեալ ամեն տեսակ պատմական վաւերագրեր և լուսանկարներ:

3. Հանապարհաբարութիւններ և ժողովրդի կենցաղի նկարագիրներ:

4. Բարոյագիտական լուսանկարներ:

5. Մատենախօսութիւն և կրիտիկա գրական երկերի:

6. Սլ և ալլաք, տեղեկութիւններ գիտութիւնից և արուեստից:

7. Խմբագրութեան պատասխաններ և լայտարարութիւններ:

«ԼՈՒՄԱՅ»-ն կը հրատարակուի 2 ամիսը մի անգամ: «ԼՈՒՄԱՅ»-ին կաշխատակցեն մեր թէ նախկին բոլոր աշխատակիցները և թէ նոր ուժեր:

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԴԻՆՆ Է ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՆՈՒՄ 6 ՌՈՒԲԼԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԱԺԱՍԹՈՒՆ ԵՒ ՏՈՒՄ ՀԱՍՑՆԵԼՈՎ. ԻՍԿ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ 20 ՓՐԱՆԸ:

Բաժանորդագրութիւն ընդունուած է թիֆլիսում և արմաւիրի խմբագրատանը, Օրթէլեան փողոց № 38 և Կենտրոնական գրադատանոցում:

Ապառիկ քաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

Փահանջներին, ուսուցիչներին և աշակերտներին թող է տրուած քաժանորդագրինը վճարել մաս մաս. ոտորագրուելիս 3 ռուբլի և ապրիլին մնացեալ 3 ռուբլին:

Քալտարարութիւնների առջը արժէ 10 կոպէկ:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝ Tiflis, Redaction du journal armenien „LOUMA“.